

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Salih Özbaran

PORTEKİZLİ SEYYAHLAR

*İran, Türkiye, Irak, Suriye ve
Mısır Yollarında*

KitapyAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 153
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 54

İRAN, TÜRKİYE, İRAK, SÜRİYE VE MİSİR YOLLARINDA
PORTEKİZLİ SEYYAHLAR/SALİH ÖZBARAN

© 2007, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

YAYINA HAZIRLAYAN
SAADET ÖZEN

DÜZELTİ
EYLÜL DURU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
1534 YILINDA BAĞDAT: MATRAKÇI NASUH,
BEYÂN-I MENÂZİL-İ SEFER-İ İRAKEYN-İ SULTAN SÜLEYMAN HAN, TTK: ANKARA, 1976, RESİM 47B.

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAĞRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR
SERTİFİKA NO: 0905-34-000415

1. BASIM
EYLÜL 2007, İSTANBUL

ISBN 978 975 6051-68-9

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHAĞIR CADDESİ, ÖZÜCÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞULU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

*İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır
Yollarında*

Portekizli Seyyahlar

SALİH ÖZBARAN

KitapYAYINEVİ

**DR. HAKAN KÜLTÜRSAY VE
DR. MUSTAFA ÖZBARAN'A**

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
HARİTALAR	13
RESİMLER	14
KISALTMALAR	15
GİRİŞ: SEYAHAT EDEBİYATI ÜSTÜNE BİRKAÇ SAYFA	19
I. ANTÓNIO TENREIRO'NUN GÖZLEMLERİ	31
İRAN: HER YERDE TÜRKMENLER	33
DİYARBAKIR: GÜZELLİKLER VE TATSIZ OLAYLAR	37
GÖZETİM ALTINDA YOLCULUK	41
URFA: ÜÇ ÇOCUĞUN FIRINA ATILDIĞI YER	42
BİRECİK	43
HALEP	43
HAMA-BALBEK	47
ŞAM: DÜNYANIN CENNETİ	48
SAFED: YOKSUL NÜFUS	49
REMLE	51
GAZZE, DEVELERİN BATTIĞI ÇÖL	52
GÜVERCİNLE KAHİRE'YE MESAJ	53
KAHİRE GÜNLERİ	54
YAPILAR, LONCALAR, SOSYAL YAŞAM	57
BİR HAC HAZIRLIĞI	59
KAHİRE'DE ERZAK BOLLUĞU, TAVUKSUZ CİVCİV ÜRETİMİ	60
NÜFUS VE SOYGUNCULUK	61
NİL: NEHRİN TAŞMASI VE TÖREN	63
KADINLAR	65
AŞAĞI NİL: FÜVVE VE REŞİD	66
İSKENDERİYE	67
II. MESTRE AFONSO İLE GÜNEYDOĞU ANADOLU	69
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU	70

URFA: CÜZAMLILARA DEVA	73
BİRECİK: FIRAT'TA GEMİLER	76
MÜKEMMEL BUHUR	78
TELMİYAN'DA PEKMEZ	79
BİR KERVANSARAY ÖYKÜSÜ	79
HALEP: GÜZEL BİR KENT, KOZMOPOLİT BİR YER VE TİCARET MERKEZİ	81
GİYİM-KUŞAM VE KADINLAR	83
III. NICOLAU DE ORTA REBELO'NUN DİLİNDEN LÂR, ŞİRAZ VE BAÇDAT	84
LÂR VE ÇEVRESİ	85
ŞİRAZ VE GÜZELLİKLERİ	87
BAÇDAT	93
FIRAT-ANİ-TEYBE-HALEP-İSKENDERİYE	94
IV. MANUEL GODINHO'NUN YOLCULUĞU	95
HİNDİSTAN'DAN İRAN'A VE BASRA KÖRFEZİ'NE	96
HÜRMÜZ BOĞAZI'NDAKİ CEHENNEM	98
KÖRFEZDE İNCİ AVCILARI	100
BASRA	101
BAÇDAT'A YOLCULUK, ÇÖLDEKİ SERÜVEN	104
BAÇDAT-ANİ SERÜVENİ	106
ANİ VE TEHLİKELİ YOLCULUĞA DEVAM	108
HALEP'TE KALENDERİLER	110
MÜKEMMEL SU ŞEBEKESİ	
YAHUDİLERLE YAŞANAN TATSIZ	113
V. KIZILDENİZ VE ETİYOPYA YOLCULUKLARI	115
ETİYOPYA'YA PORTEKİZ ELÇİSİ	115
KIZILDENİZ'DE TÜRKLER/RÜMİLER	117
HABEŞ KRALININ HAZİNELERİ	119
BİR PAPAZIN KIZILDENİZ VE ETİYOPYA YOLCULUĞU	120
KIZILDENİZ GİRİŞİNDEKİ TEHLİKELER	120
RÜŞVET ZİNCİRİ	121

EKLER

**I. 16. VE 17. YÜZYILLARDA HİNDİSTAN'DAN PORTEKİZ'E KÖRFEZ YOLU:
KURYELER, TACİRLER VE İMAJ YARATANLAR / ANTHONY DISNEY 123**

II. JOHN CORREIRA-AFONSO

MANUEL GODINHO'NUN HİNDİSTAN YOLUNA KARŞI SEÇENEKLERİ 149

III. JEAN AUBIN

ANTÓNIO TENREIRO'NUN "İTINERÁRIO"SU ÜSTÜNE ELEŞTİREL BİR ÇALIŞMA 155

IV. JEAN AUBIN

**GASPAR DE S. BERNARDINO'NUN HİNDİSTAN VE KIBRIS SEYAHATİNİN
BİR BAŞKA ÖYKÜSÜ 166**

V. LUÍS MARIA PEDROSA DOS SANTOS GRAÇA

D. ÁLVARO DA COSTA'NIN 1610 YILINDAKİ YOLCULUĞUNUN GÜZERGÂHI 175
DİZİN 194

ÖNSÖZ

Istanbul Üniversitesi'nde 1973 yılında görev yaparken, bir yıllık bir inceleme gezisi için önce İngiltere'ye gitmiş, ardından da, daha önceleri birkaç kez ziyaret ettiğim ve Osmanlı-Portekiz ilişkileri üstüne arşiv ve kitaplıklarında çalışmalar yaptığım Portekiz'in başkenti Lizbon'a hareket etmiştim. Paris'ten trene binerken, Portekiz sınırında alıkonacağım aklıma bile gelmemişti. Avrupa Konseyi üyesi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olarak vize almam gerekmiyordu; ama ben sınırdaki yetkilileri ikna edemedim, rahatça yolculuk ettiğim vagonun bavullarımla birlikte ya-ka paça indirildim. Kompartımanı paylaştığım bir Fransız ailenin hayretle bakan gözleri önünde âdeta bir kaçak ya da şüpheli olarak istasyon/gümrük yetkililerine götürüldüm. Orada sorgulanırken Türkiye'nin Avrupa'da nerede ve nasıl bir statüde bulunduğunu anlatma gayretlerim (ve daha önce Lizbon'a gitmiş olduğumu hatırlatmam) boşa çıkacak gibi görünüyordu. Bir süre öylece geçti. Lizbon Türk Büyükelçiliği'ne ya da Portekiz Dışişleri Bakanlığı yetkililerine sormalarını istedim. Sert tepkilerim karşısında gümrük memurları, herhalde bazı üst makamlara danıştılar ki, sonunda hatayı giderdiler; beni daha sonra gelen bir trene bindirdiler, Portekizcede bolca kullanılan "özür dilemek" (desculpar) fiilini tekrarlayarak.

Bu kitapçıkta geçmiş yüzyıllarda, Osmanlı egemenlik alanları içinde, şu ya da bu nedenle yolculuk etmiş Portekizlileri ele alırken, bu anımı tazelemiş oldum. Yollar, ulaşım olanakları o zamandan bu yana çok gelişti şüphesiz, ancak kuşkular çok benzer gibiydi. Sanki bir Osmanlı (Turco), Portekiz sınırlarından içeri sızmaya çalışıyordu, olanlar tıpatıp António Tenreiro'nun ya da Manuel Godinho'nun rakip imparatorluğun alanlarına dört-beş yüzyıl öncesi girerken çektikleri zorlukları ve yollarda karşılaştıkları tatsız durumları anımsatıyordu! Şüphesiz, asırlar önce Okyanus yoluna alternatif olarak kullanılmaya çalışılan karayolunu tercih edenlerin, yani Hindistan'dan kalkıp Lizbon'a gitmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen olduğu ülkelerden –kimi zaman kurye olarak– geçmek isteyenlerin yaşadıkları korkuları yaşamadım; ama, 1970'li yıllarda bile sınırların nasıl kalın çizgilerle çizildiğini, 1960'lı yıllarda eğitim için İngiltere'ye

Manş Denizi yoluyla gittiğimde –sanırın, kaçak işçi sızmalarını veya başka nedenlerle giriş yapmak isteyenleri önlemek için– diğer ülke vatandaşlarından ayrı tutularak bir kenara çekilip bekletildiğimi düşünmekten kendimi alamadım. 2007’nin şu günlerinde bile sınırları koruyan güvenlik görevlilerinin hükümetleri adına ne kadar zor iş yaptıklarını ve kültür yakınlaşmasının önüne çıkartılan engellerin ne denli dikenli olduğunu –bunu tarihsel derinlik içinde değerlendirmeye çalışarak– düşünüp durdum.

Gezmek hiç de kolay değildi 16. ve 17. yüzyıllarda; özellikle farklı ve rakip imparatorlukların, devletlerin ve dinlerin sınırlarını aşmak sorundu. Başka ülkelerin topraklarında ve denizlerinde fetihler yapmak için yola çıkanlara her yer açıldı gerçi, güçleri yettiği sürece. Barış ortamı ise fazla bir şey ifade etmiyordu; pasaport gösterip başka bir egemenlik sınırlarını aşmak, günümüze çok daha yakın zamanların bir diplomatik zaferi olacaktı.

16. yüzyılda Avrupalı seyyahların sayısı artmıştı; sonraki yüzyıllarda da seyahatler iyice yaygınlaştı. Şüphesiz 15. yüzyıl sonlarına doğru, çeşitli nedenlerle (ekonomik, dinsel, merak gibi dürtülerle ve görevlendirilmiş olarak) uzak diyarlara ulaşmak düşüncesi tarihe yeni bir safha olarak girmişti; imparatorluklar sınırlarını birbirlerine yaklaştırdıkça da, birbirlerinin iç dünyalarını öğrenmek istediler. Keşfe çıkanlar da vardı, kuryelik yapanlar da; ajanlık göreviyle tehlikeli yolculukları deneyenler oldu; kutsal topraklara ulaşma sevdasındakiler de hiç eksik değildi. Lizbon merkezli Hristiyan dünyasının gözüpek insanları İstanbul merkezli Müslüman (Türk/Turco, Osmanlı ya da Rumî/Rume) imparatorluğun ülkelerini gezdiler, gözlemlerde bulundular; kâğıda döktükleriyle tarihe tanıklık ettiler. Kimileri de gezip gördüklerini ifade edemeden göçüp gitti. Bu kitapçıkla geçmişe kayıt düşmüş olan bazı Portekizlilerin şahitliklerini dile getirmek, tarih literatürünün yeterince konuksever davranmadığı ve pek içine almadığı seyahatnamelerin (*itinerários*’un) daha yaygın olarak tanınmasına yardımcı olmak istiyorum.

Kitap, ele alınan konuyu tarihsel bir derinliğine oturtmaya çalıştığım bir giriş ile başlıyor, ardından Portekizli seyyahların kaleminden çıkan metinlerin, bazen mealen bazen de uzun alıntılarla, içeriği ortaya koyuyor. Doğal olarak, ancak ciltler dolusu notlandırılmış, barındırdıkları ön-

yargılara değinilmiş, ayrıntılara inilmiş çalışmalarla başa çıkılabilecek bu zengin literatür bir seçmeye tabi tutuluyor ve ele almadığım seyyahlar ya da kitapta yer almalarına rağmen üzerinde fazla durulmayan pek çok tasvir okuyucuya sunulamıyor. Çevirilerini ek olarak verdiğim, konunun uzmanlarınca yazılmış kimi makalelerle de, son bölümde, Portekiz seyahatnamelerinin niteliklerini belirlemeye çalışıyorum.

Özellikle dinsel duyguların kimlik belirlemede pek belirgin olduğu 16. ve 17. yüzyıllara ait Portekizce metinlerin, Osmanlı imparatorluk merkezinin görüşlerini yansıtan resmi belge ve tarihlerin içeriklerine paralel olmaları beklenmemelidir. Seyyahların kısa sürede aştığı yabancı topraklarla ve denizlerle ilgili bilgilerinin kimi zaman yanlış, şaşırtıcı, hatta kötüleyici olduğuna da şaşırılmamalıdır. Ancak, kalabalık şehirlerin pek önemsenmeyen niteliklerini haber veren, seyyahların aktardığı bu kıyıda köşede kalmış bilgilerin bilinmeyen ne çok noktayı açığa çıkarabileceği, yeni bakış açılarına götürebileceği de unutulmamalıdır.

Sonuç olarak, 16. ve 17. yüzyıllarda Hint Okyanusu'ndaki egemenlik alanlarının bazı noktalarından imparatorluğun çekirdek bölgesi Portekiz'e dönen bazı seyyah, kurye, gözlemci ve rahiplerin Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklardan (Irak'tan, Türkiye'den, Suriye'den, Mısır'dan, Kızıldeniz'den ve Basra Körfezi'nden) geçerken edindikleri izlenimlerin bir bölümü üstünedir bu kitapçık. 1998 yılında bir İngiliz yayınevinde planlanan ve 12 cilt olarak hazırlanmasına girişilen "Portuguese Encounters with the World in the Age of Discoveries" dizisinin Kızıldeniz, Basra Körfezi ve çevrelerindeki ülkelere ilişkin bir cildin editörlüğünün bana teklif edilmesi, benim de bu yolda bir çalışmaya girişmiş olmam, bu arada seyyahlara özel olarak ilgi duymam, elinizdeki bu kitapçığın ortaya çıkmasında ayrı birer etken oldu. Andığım dizinin genel editörü John Villiers'ın ve onun görevlendirdiği kimi çevirmenlerin İngilizceye aktardığı metinlerin içinde kimilerinin seyyahların kaleminden çıkmış olması da çok işime yaradı. Bu vesileyle onlara ve bazı metinleri benim için temin eden, çalışmam sırasında karşılaştığım zorlukları halletmem için gayret gösteren, Universidade do Minho'daki meslektaşım António Manuel Lázaro'ya şükran borcumu dile getirmeliyim. Ayrıca, İzmir'de desteğini ve yardımını hiç esirgemeyen dostum Zeki

Ankan'ın ve haritaları hazırlama nezaketinde bulunan arkadaşım Asaf Koçman'ın tarifsiz teşekkürlerimi hak ettiklerini ifade etmeliyim.

Bir de tıp dünyası var, bedenime canlılık veren; mesleki becerileri sayesinde bana sağlığını kazandırarak tarih uğraşımı sürdürmemde temel rolü oynayan. On yılı aşkın bir zamandır başlarına dert olan yüreğimin canlı kalması (tabii ki gittiği yere kadar!) için uğraşan, çok büyük yakınlığını gördüğüm kişilerin başında –tabii ki ekip arkadaşlarıyla birlikte– Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi profesörlerinden Hakan Kültürsay ve Mustafa Özbaran gelmektedir; ve bu kitapçık onlara armağan edilmiştir. Ayrıca, Dişçilik Fakültesi profesörlerinden Necdet Erdilek ve Mehmet Sonugelen'in, ağız sağlığıma kavuşmam için yaptıkları yardımları şükranla anmalıyım. Tarihçilerin malzeme toplayıp bir şeyler yazmaları ve bu yoldaki sorunlarını meslektaşlarına danışarak halletmeleri akademik bir gelenektir şüphesiz; ancak tıp bilginleri de çok önemli onlar için, en azından benim gibiler için.

SALİH ÖZBARAN

BORNOVA/İZMİR, MAYIS 2007

HARİTALAR

1. António Tenreiro'nun 1524-25 yıllarındaki yolculuğunun, Güneydoğu Anadolu-Suriye ve Mısır güzergâhındaki ana noktalar 32
2. Mestre Afonso'nun 1565-66 yıllarındaki yolculuğunda yer alan Güneydoğu Anadolu güzergâhındaki ana noktalar 70
3. Nicolau de Orta'nın 1605-1607 yıllarında yaptığı yolculuğun ana durakları 86
4. Manuel Godinho'nun 1663 yılında yaptığı yolculuğun güzergâhındaki ana noktalar 96
5. Francisco Alvares (1520) ve Manuel de Almeida'nın (1623-24) Kızıldeniz'de ve Etiyopya'da yaptıkları yolculukların ana noktaları 116

RESİMLER

1. Giacomo Gastaldi'nin haritasında Hint Okyanusu ile Doğu Akdeniz ve Afrika bağlantısı	23
2. Diyarbekir beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın dönemin sadrazamına, 1525 Nisanında yazdığı bir arıza	31
3. António Tenreiro'nun <i>Itinerário</i> 'sunun Coimbra baskısının (1560) ilk sayfası	33
4. 1534 yılında Tebriz	34-35
5. 1535 yılında Kara Âmid (Diyarbakır)	38
6. 1535 yılında Halep kalesi	44
7. 1535 yılında Halep şehri	45
8. 16. yüzyılda Şam	49
9. Mısır şehri, Nil nehri ve gemi şekilleri	64
10. Mestre Afonso'nun <i>Itinerário</i> yazmasındaki ilk satırlar	73
11. Nicolau de Orta Rebelo'nun 1607 yılında tamamladığı sanılan <i>Relação</i> 'sunun ilk sayfası	91
12. 1534 yılında Bağdat	92
13. 17. yüzyılda Basra Körfezi'nin güneyi	97
14. 16. yüzyılda Hürmüz	99
15. 16. yüzyıl ortalarında Basra Körfezi ve Mezopotamya	102
16. 16. yüzyılda bir Kalenderî dervişi	111
17. 16. yüzyıl ortalarında Kızıldeniz	118

KISALTMALAR

- AHU : Arquivo Histórico Ultramarino, Lizbon
- Albuquerque, *Cartas*: *Cartas de Affonso de Albuquerque*, 7 cilt, Lizbon, 1884-1935.
- Anon : Anonim; yazarı belirsiz.
- ANTT : Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon.
- Baião : António Baião (ed.), *Itinerários da Índia a Portugal por terra*, Coimbra, 1923.
- Bakhit : M.A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban: Beyrut, 1982.
- Barros : João de Barros, *Da Asia: Décadas*, I-IV, ed. Hernâni Cidade, Lizbon, 1945-1948.
- BL : British Library, Londra.
- BNL : Biblioteca Nacional de Lisboa (Lizbon).
- Bocarro : António Bocarro, *Decada XIII da História da Índia*, ed. R.J. de Lima Ferner, 2 cilt, Academia das Ciências: Lizbon, 1876.
- Botelho de Sousa : Botelho de Sousa, *Subsidios para a história da Índia portuguesa*, Lizbon, 1868.
- Carreira : José Nunes Carreira, *Do Preste João às Ruínas da Babilónia: Viajantes Portugueses na Rota das Civilizações Orientais*, Editorial Comunicação: Lizbon, 1980.
- Castanheda : Fernão Lopes de Castanheda, *História do descobrimento e conquista da Índia*, Lizbon, 8 Kitap, 1551-61 ve diğer baskılar.
- Cohen and Lewis : A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University, 1978.
- Correia, *Lendas* : G. Correia, *Lendas da Índia*, Lizbon, 1858-1861.

- Correia-Afonso : John Carreira-Afonso, *Intrepid Itinerant: Manuel Godinho and his Journey from India to Portugal in 1663*, Bombay: Oxford University Press, 1990.
- Couto : Diogo de Couto, *Da Ásia*, Décadas, Lizbon, 1778-88.
- Dalgado : S.R. Dalgado, *Glossário Luso-Asiático*, 2 c., Coimbra, 1922.
- Disney : Anthony Disney, "The Portuguese and Foreign European Overland Merchants Trading between the Eastern Mediterranean and Southwest Asia, c. 1515-1645", *Vice-Almirante A. Teixeira da Mota: In Memoriam*, Lizbon, 1989.
- DRI : *Documentos remetidos da Índia ...*, 5 cilt, Lizbon, 1880-1935.
- Ed : Editör/Editörler.
- FG : Fundo Geral, Biblioteca Nacional de Lisboa.
- Furber : Holden Furber, "The Overland Route to India in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Journal of Indian History*, 29, 1951.
- Galvão : Duarte Galvão, *Crónica de D.Afonso Henrique*, ed. Castro Guimarães, Cascais, 1918.
- As Gavetas : *As Gavetas do Torre do Tombo*, 12 cilt, Lizbon, 1960.
- Godinho : V. Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, 2 cilt, Lizbon, 1963-65.
- Godofredo Ferreira : Godofredo Ferreira, *Relação da viagem de um correio...*, Lizbon, 1953.
- Göyünç : Nejat Göyünç, "XVI. yüzyılda güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1975.
- Itinerário, 1560 : *Itinerario De Antonio Tenreyro, que da India veyo per terra a este Reyno de Portugal...*, Lizbon, 1560

- Itinerário, 1953* : Frei Gaspar de S. Bernardino, *Itinerário da Índia por terra até à ilha de Chipre*, ed. Augusto Reis Machado, Lizbon, 1953.
- Intrepid Itinerant* : Bkz. Correia-Afonso.
- Karş* : Karşılaştırınız.
- Matilla, El Correo* : M.M. Matilla, *El Correo en la España de los Ausrias*, Madrid, 1953.
- Machado, Dicionário* : José Pedro Machado, *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*, 5 cilt, 1977 (3.basım).
- Perry Vidal* : Frederico Gavazzo Perry Vidal, “Uma nova lição da “Viagem por terra” de Antonio Tenreiro”, *Primeira Congresso da História da Expansão Portuguesa no Mundo*, Lizbon, 1938.
- Ribeiro* : Luciano Ribeiro, “A viagem da Índia por terra, feita por António Tenreiro”, *Studia*, 3, 1959.
- Serrão, Un voyageur* : Joaquim Veríssimo Serrão, *Un voyageur portugais en Perse au début du XVIIe siècle: Nicolau da Orta Rebelo*, Lizbon, 1972.
- Silva y Figueiroa* : Garcia de Silva y Figueiroa, *Commentarios...*, 2 cilt, Madrid, 1903-1905.
- S.Ö.* : Salih Özbaran
- Steensgaard* : N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Odense, 1973
- SV* : Francisco Marques de Sousa Viterbo, *Viagens da Índia a Portugal por terra e vice-versa*, Coimbra Üniversitesi yay., 1898.
- Teixeira* : Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, ed. W.F. Sinclair and D. Ferguson, Hakluyt Society: Londra, 1902.
- Toral* : “Relación de la vida del capitán Domingo de Toral y

Valdes", *Autobiografías y memorias*, ed. Manuel Serrano y Sanz, Madrid, 1905.

Winter

: Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, Routledge: Londra ve New York, 1992.

SEYAHAT EDEBİYATI ÜSTÜNE BİRKAÇ SAYFA

Şimdiye kadar Osmanlı tarihi üzerinde yapılan çalışmalarda, Osmanlı arşiv malzemesine dayanarak yapılan araştırmalar ile daha öznel, anı veya mektup gibi daha çok edebiyat alanına giren kaynaklara dayanan çalışmalar arasında belirli bir kopukluk gözlemlenmektedir. Daha çok arşiv malzemesine eğilen tarihçilerin çoğu “kesin bilgiler”in ancak resmi belgelerden gelebileceğine kendilerini iyice inandırdıklarından öznel sayılan metinlere fazla ilgi göstermemişlerdir...

Eğer Osmanlı sosyal tarihini aydınlatmak istersek, “somut bilgiler”le yetinmememiz gerekir, zira sosyal yapılarda uzun vadede yaşanan değişiklikler insanların algılama tarzından soyutlanamaz. Gerçi kurumsal yapı ve devlet görevlilerinin niyetlerinin ancak ve ancak arşiv belgelerinden çıkacağına şüphe yoktur. Bununla birlikte sıradan insanların devlet örgütlerinin ağır basan talepleri karşısında kendilerine nasıl bir çıkar yol aradıkları, bu görevlilerin uğraş alanı içinde olmadığından, arşiv kaynaklarında çok az belgelenmiştir.

Yukarıdaki cümleler Suraiya Faroqhi’nin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların elinde tutsak kalmış olan bir Alman’ın Türkiye’de 2003 yılında yayınlanan anıları için yazdığı “önsöz”den alındı.’ Buna benzer yorumlar, şüphesiz, kimi tarihçi ve edebiyatçılar tarafından zaman zaman yapılmakta; tarih için birincil kaynak sayılan anı, seyahatname ve benzeri türden literatürün yeterince devreye sokulmadığı vurgulanmaktadır. Faroqhi, arşivlerden elde edilmeye çalışılan “kesin bilgi”lerin dışına çıkmaya yardımcı olabileceğini düşündüğü “öznel sayılan metinler”e vurgu yaparken, çeşitli çalışmalarıyla seyahat edebiyatının önde gelen tarihçilerinden biri sayılmış olan Stefanos Yerasimos da, “Batı için saplantı oluşturan bazı konular (saray, kâdınlar, ordu, din...)” dışında, aynı noktada üst üste biriktikten “gerçekliğin dağınık adacıklarına el atabilme” imkânlarından bahsetmektedir.

Şüphesiz, seyahatname türü literatürün, Osmanlı öz kaynaklarındaki açıkları tamamen kapatacak nitelikte olmadığı bilinmektedir. Gezgincilerin çoğunun gözlemlerinde Osmanlı tabiiyetindekilerle insan olarak ilgilenmemesi, kendi hareketlerinin ilişki içinde oldukları insanları nasıl etkileyebileceğini düşünmemesi, “mesela Kudüs’e kısa bir hac ziyaretinde bulunan Fransız ya da Venedikliler söz konusu olduğunda, gerçekten de yerli halkla kurulan ilişkilerin, bir-iki parçalık alışveriş ile konaklama ücretinin, yol ver-gilerinin ve rehberin hakkının ödenmesinden ibaret” olması, seyyahların büyük bir çoğunluğunun Türkçe ya da Arapça bilmemesi gibi, Faruqi’nin saydığı özellikler, onların sınırlarını belli ölçüde tayin etmektedir.²

Ayrıca, “bu edebiyat türünü, edebi öznellik ölçütüyle değerlendirmek, onu güncel fantezilerimizi yansıttığımız bir ekrana indirgeyebilir” diyen Yerasimos, seyyahların nasıl okunmaları gerektiğine dikkat çekerken, bunun “etnosantrik bir dünya tasavvurunu, eleştirel olmayan otomatik bir biçimde yeniden üretme tehlikesini” barındırabileceğini de anımsatıyor:

Ve geçmişin “folklor”unu, gerilerde kalmış, eskimiş bir çeşit turizmi, yem olarak ortaya atma tehlikesini taşır. Seyyahlara da kötülük yapılmış olur; çünkü ister tüccar, ister misyoner ya da asker olsunlar, seyyahlar çoğunlukla parlak edebiyatçılar değillerdir; bu yüzden yazdıkları, ustaca kaleme alınmış herhangi bir hayali öykünün lehine, küçümsenip yok sayılabilir.³

Bu düşünceleri doğuran gezginlerin ortalıkta olduğu günlerden sonra, günümüzden yaklaşık 200 yıl kadar öncesinden seslenen doğu bilgini William Jones’un söyledikleri ise, Yerasimos’un seyahatnamelerin tarihsel değerine ilişkin yorumlarında dile getirmek istediği derinlemesine bakış açılarını, sanki o zamanlar mahkûm etmiş gibiydi:

Genellikle Türklerin arasında yaşayan ve doğu dillerini bildikleri için bize bu millet hakkında doğru bilgiler vermeye yetkili gördüğümüz kişiler ya düşük seviyede bir yaşamın içinde sıkışıp kalmışlardır ya da ilgi alanları itibarıyla yüksek seviyedeki edebiyat veya fel-

sefeden uzaktırlar. Diğer taraftan, yüksek makamlarda bulundukları ve edebiyat zevkine sahip oldukları için, Türk politikasının sırlarına nüfuz edebilecek fırsat ve yeteneğe sahip kişiler İstanbul'da kullanılan dil hakkında hiçbir şey bilmediklerinden, bu kadar değişik bir toplumun düşünceleri, duyguları ve eğilimleri hakkında kesin ve doğru bilgi edinilmesi için tek gerekli araçtan, yani dilden yoksundurlar... Tercümanlara gelince, bu durumdaki kişilerin çoğunluğundan düşünme veya doğru gözlem yapabilme yeteneğini beklemek yanlış olur. Sadece kelime bildiklerini söylediklerine göre onlardan daha fazla bir şey bekleyemeyiz.⁴

Seyyahlar, genellikle –özel amaçlar taşımadıklarından ve gittikleri ülkelerde uzun zaman kalmadıklarından– gezdikleri ülkelerin dillerini bilmezlerdi; bilmeleri de zorunlu değildi. Günümüzdeki örnekler de aynı tanıma girebilir. Burada önemli olan şey, gezip dolaşılan ya da katedilen ülkelere ilişkin yazıya dökülmüş gözlemlerin irdelenmesi, tarih ve edebiyat kaynakları olarak kullanılmasıyla kimi mesajların yansıtılmasıdır. Fransa kralının isteğiyle 1700 yılında Osmanlı ülkelerine gönderilen bitkibilimci Joseph de Tournefort'un gezi notlarını yayına hazırlayan Stefanos Yerasimos seyahatnamelerin olağanüstü zenginliklerine değinmekte, bu gezilerde yazara yön veren öğeler, "hem açıkladığı amaçları, hem de gizli tercihleri, yelkenlerini dolduran rüzgârların kaprisleri ya da salgın hastalıklar" olurken, güzergâhlarının biraz da "iyi ya da kötü rastlantıların keyfine" kaldığını belirtmektedir.⁵ Seyyahın gezi amaçlarına uygun davranması, gördüklerini ve işittiklerini doğru yansıtabilme yeteneği, isteği ve bunları gerçekleştirebilme olanağına sahip olması üstüne yapılabilecek tartışma ve çalışmalar, bu bağlamda, çok önem kazanmaktadır. Yerasimos'un ister tüccar, ister misyoner ya da asker olsunlar, seyyahların üslendikleri işin ayrıca gözlem altına alınması arzusu çok yerindedir:

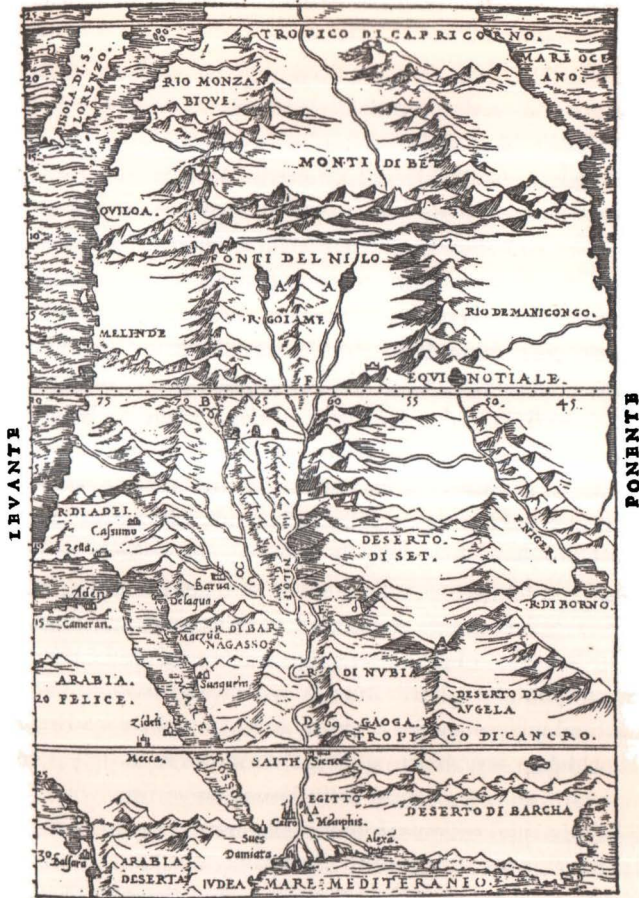
Seyyah; kişiliği, işlevleri, aidiyetleri ve dahası yaşadığı dönem aracılığıyla tanıklık ettiği toplumla günümüzün okurları arasında yansıtıcı görevi yapar. Bu yansıtıcı ekranı tümüyle kaldırmak mümkün

değildir. Çünkü bunu yapabilmek için ulaşılmak istenen gerçekliğin önceden bilinmesi gerekir. Bununla birlikte, belki de daha güç olan, ama bu metinleri geçici modalardan kurtarabilecek ve insanlık tarihinin belli bir zaman ve uzam dilimine tanıklık etme işlevlerini yerine getirmelerini sağlayabilecek farklı bir okumayı kolaylaştıracak kimi parametreleri sağlama olanağı vardır. Bütün bu anlatıların kaçınılmaz biçimde odak noktasını oluşturan olağanüstülük boyutu da, böylelikle nedensiz bir kurmaca unsuru olmaktan çıkıp, gerçekliğin ayrıcalıklı ifadesi düzeyine yükselecektir.⁶

Seyahat edebiyatı çok zengindir; birçok gezi notları yayınlanmıştır, haklarında pek çok kitap ve makale çıkmıştır. Portekiz seyahat literatürü üstüne yazılmış bu kitapçıkta konuyu dağıtmamak için seyahatnameler hakkında ayrıntılı çalışmalara girilmemekte, ancak bu edebiyat içinde eksik kalan ya da az yer bulan metinlerden olan Portekiz seyahatnameleri dile getirilmektedir. Elinizdeki bu kitap böyle bir yaklaşıma yol açmayı hedefleyen derin ve ayrıntılı incelemeler için sadece bir giriş mahiyetindedir.

Yukarıda bazı tahlilleri kısaca da olsa yansıttıktan sonra, Portekizlilerin Osmanlı egemenliği altındaki ülkelerde yaptıkları gezilerin ne anlam taşıdığı, bundan sonraki sayfalarda açıklandığında, şu ana kadar pek bilinmeyen, en azından Osmanlı tarihi üstüne çalışanlarca kullanılmamış olan ya da nadiren bahsedilen Portekiz gezi edebiyatını değerlendirmeye doğru adım atılması mümkün olacak, bu edebiyatın taşıdığı özgün ve doğru bilgilerin ve yansıttığı olayların yapacağı katkının büyüklüğü ya da sınırlılığı, veyahut Batı Avrupa'dan uzanıp gelen önyargılar ortaya çıkarılabilecektir.

Bu girişte, kısaca, iki temel tarihsel olgunun üzerinde durulacak: Birincisi, Portekizli seyyahların Hindistan'dan ülkelerine dönüş yolculuklarının başladığı Goa ve Hürmüz gibi Portekiz idaresindeki merkezleri de içeren Portekiz'in Asya'daki deniz imparatorluğu ve Osmanlıların gitgide yayılarak onlarla yüz yüze gelmeleri ele alınacak; ikincisi, Portekizlilerin tercih ettikleri karayollarında yaptıkları yolculukların ve bıraktıkları anıların/seyahatnamelerin nitelikleri ve önemleri yansıtılacak.

- A. Li fonti del Nilo
B. Ariete
C. La metà di Tauro

- D. Cancro
E. La metà di Leone
F. Libra

Viaggi,

kk iii

Resim 1. Giacomo Gastaldi'nin haritasında Hint Okyanusu ile Doğu Akdeniz ve Afrika bağlantısı: Ramüsio, *Delle Navigazioni et Viaggi*, vol. I, 1563, yaprak 261.

OSMANLI VE PORTEKİZ: HİNT OKYANUSU'NDA KARŞILAŞAN İKİ İMPARATORLUK

1498 yılı, Portekiz'in Asya'daki imparatorluğunun doğum tarihi olurken, 1517 yılı da Osmanlıların Hint Okyanusu'na ortak olma sürecinin başlangıcına işaret etmekteydi. 15. yüzyılın sonunda Vasco da Gama kaptanlığında Lizbon'dan yola çıkan ve Hindistan'a ulaşan küçük bir filo, daha önceleri toplanan bilgilerin de değerlendirilmesiyle, Asya'nın zenginliğine ortak olma ve Hristiyanlığı yayma yolunda bir ilki gerçekleştirirken, Yavuz Sultan Selim'in orduları Kahire merkezli Memlûk devletine son verip, Kızıldeniz'i ve İslamın kutsal topraklarını egemenlikleri altına alarak genişlettikleri imparatorluğun Hint Okyanusu serüvenine adım atıyorlardı. Portekizliler Hint Okyanusu çevresinde denizcilikteki ustalıklarıyla kurdukları hâkimiyetle, Doğu Akdeniz (Levant) üzerinden akıp giden ticaret yollarını engellemiş, Asya'nın değerli mallarını (baharat, kumaş, değerli taşlar vb.) okyanus yoluyla, Güney Afrika kıyılarını dolaşarak ülkelerine taşıma gayreti içine girmiş, Osmanlılar da Süveyş'te inşa ettikleri gemilerle ve diğer İslam ülkelerine göre üstün oldukları topçuluklarını kullanarak önce Yemen, sonra Basra, Lahsa ve Habeşistan bölgelerinde Beylerbeyilik teşkilâtları kurmuş, güney Arap bölgelerindeki gelirlere *iltizam* yöntemi getirmiş, yani timar sisteminin dışında, vergileri askeri makamlarca (ya da mültezimlerce) toplanan ayrı bütçeler kurmuş, okyanustan gelen mallardan aldıkları vergilerle de iradı artırma yoluna gitmişlerdi. Burada ayrıntıya girmeden, her iki imparatorluğun kronolojik gelişimini ve kimi özelliklerini kısaca ortaya koymak, kitapta ele aldığım seyyahların güzergâhlarında karşılaşmış ve yansıttıkları olay ve olguların tarihsel coğrafyasını betimlemek istiyorum.

Hindistan'da işgal edilen sahildeki bölgelerin ilk genel valisi olarak 1505 yılında 15 yüksek gemi, 6 karavelin taşıdığı 1.500 asker ve Portekiz kralının yeni planlarıyla Kalikut'e giden Francisco de Almeida, ilk iş olarak Hindistan'dan Kızıldeniz'e ve batı Afrika sahillerine baharat taşınan, genellikle Müslüman tüccarların rahatça gidip geldiği yolun kesilmesi için uğraş vermeye girişti. Portekiz Asya imparatorluğunun gerçek kurucusu sayılan ve "büyük" unvanıyla anılacak olan Afonso de Albuquerque'nin planları içinde, Aden ve Hürmüz gibi stratejik önemleri büyük olan liman kentlerinin alınması da vardı. 1513 yılında konumu itibarıyla Kızıldeniz girişini kontrol

edebilen Aden önünde başarısız olan Portekizliler, 1515'te Basra Körfezi girişindeki Hürmüz'ü fethettiler; böylece askeri seferlerini hazırlayabilecekleri, ticari faaliyetlerini geliştirebilecekleri ve İran, Irak, Türkiye, Arabistan, Mısır ve Etiyopya gibi devletlerden ve toplumlarından haber alabilecekleri, –bu kitapta konu edeceğim seyyahların çoğunlukla gezilerine başladıkları nokta olan– çok önemli bir yere sahip oldular. İran'daki Safevi devletiyle müttefik olan Hürmüz şahlığı için Şah İsmail'in yapabileceği fazla bir şey yoktu. Hint Okyanusu'nun yeni efendileri, Doğu Akdeniz limanlarına ulaşan malların bir hayli azalmasına neden olmuşlardı bile. Osmanlı İmparatorluğu Hint Okyanusu yönünde, güney Arap ülkelerini sınırlarına katarken karşılaştığı ekonomik manzara buydu. Onlar için yeni topraklarda ve Hint sularında hüküm sürmek hiç de kolay görünmüyordu; Portekizlilerin ticari tekeli ele geçirme yolundaki çabaları yanında, Portekiz'in donanımlı savaş gemileriyle karşılaşma tehlikesi de Osmanlılar için her zaman mevcut olacaktı, Süveyş'te geliştirdikleri donanma kuvvetlerine ve okyanusa açılmalarına rağmen. Portekizliler, 1517 yılında Memlûk donanmasını imha etme planlarının yönünü Osmanlılara çevirecek, 1520'de, Süveyş'teki gemileri yakmaya yelteneceklerdi. Portekizliler bu girişimlerinde başarısız oldular, ancak ilişki kurmak istedikleri Hristiyan Habeş krallığına bir elçilik heyeti göndererek bu devletle temasa geçme olanağını buldular. Denizler kendilerine aitmiş gibi davranıyorlardı! Kızıldeniz'e giden Müslüman ticaret gemileri yollarda yakalanıyor, yakılıyor ya da gasp ediliyordu. İslam ülkeleriyle yüzyüze gelen ve onlara göre çok üstün savaş araç, gereç ve taktiklerine sahip bir Hristiyan imparatorluk vardı Asya sularında.

Tüm bu zorluklara rağmen ticaret gemileri bazen işleyebiliyor, Osmanlı hazinesine gelir sağlayabiliyordu. Örneğin, 1527-28 tarihli merkezi bir Osmanlı bütçesine göre, Kızıldeniz ticaretinin de kısmi katkısıyla gelirin dörtte bire yakını Mısır'dan sağlanıyordu. Bu tür ticari kaynaklar, Müslüman devletlerin Portekizlilere karşı yardım istekleri ve tabii ki kurulmuş ya da kurulacak olan Yemen, Basra, Lahsa ve Habeş gibi beylerbeyliklerden gelecek arazi gelirleri, Osmanlı yöneticilerinin ve padişahın emperyal bir güç olarak kendilerini kanıtlama istekleri, Osmanlıları Hint Okyanusu'na davet ediyordu. 1538 yılında Gücerat sultanının yardım talebi, bunun

yanında Hıristiyanlığa meydan okuma dürtüsü ve doğal olarak ticaret yollarını açma arzusu, Osmanlıları büyük bir donanma kuvvetiyle Hindistan'da Diu açıklarına getirdi; ama, belki Gücerat'taki iktidar değişikliği ve böylece beklenen yardımın gelmemesi yüzünden, belki de bir Portekiz donanmasının gelmekte olduğu haber alındığı için, bu büyük ve masraflı sefer bir gösteriden ibaret kaldı; ancak dönüş yolunda Yemen'in bazı bölgeleri fethedildi ve Osmanlılardaki en geniş yönetim birimi olan eyalet statüsünde bir teşkilat kuruldu, Aden gibi önemli bir deniz üssü elde edilmiş oldu. Bu yayılcı hareket, karşı emperyal gücü ürkütmüştü. Portekiz tarih literatüründe Osmanlılar için kullanılan "Rumes" in (Doğu Roma/Bizans ülkelerinin mirasını devralan *Rumiler*) deniz kaynakları kurutulmalıydı. Daha sonra Portekiz'in Asya'daki genel valisi olacak João de Castro, Hint Okyanusu'nda kendilerine rakip olabilecek herhangi bir deniz gücünün varlığına izin verilmemesi gerektiğini kralın kardeşi Infante Dom Luís'e bildirirken, Osmanlıların denetimi altına girmeye başlayan liman kentlerinin sonradan tehlike arz edebileceğini düşünüyordu. 1541 yılında Kızıldeniz'de yeni bir Portekiz donanması görüldü; hedef yine Süveyş yani Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki deniz gücünün en önemli merkeziydi. Ancak, 80 gemi ve 2.300 askerden oluşan donanma, çeşitli nedenlerle amacına ulaşamadı. Osmanlılar, Habeşistan'daki Müslümanlara ateşli silahlarla yardımda bulunabilecek kadar açıldılar, Portekiz'in o yıllarda yaşayan tarihçisi Gaspar Correia'nın da vurguladığı üzere: "Aden'deki kadirgamları dışında hafif, hızlı giden, yelkenli ve kürekli *fusta*'lara sahipler; bunları bizim *catur*'larımızı zaptetmek için kullanıyorlar."

16. yüzyılın ortaları, imparatorluklar arasındaki husumet kadar diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yolunda girişimlere sahne oldu. Bu arada Portekiz nüfuzu Basra Körfezi çevresinde bulunan ülkelerde hissedilirken, Osmanlılar 1546 yılında Basra'yı zaptedip Hint Okyanusu'na yeni bir kapı açtılar ve burada beylerbeyilik teşkilatını kurdular; Portekiz egemenliğindeki Hürmüz valisi nezdinde ticari ilişkilerin geliştirilmesi yolunda girişimde bulunarak Portekizliler açısından yeni bir tehlike yarattılar. Nitekim 1552 yılında ünlü coğrafya bilgini ve denizci Piri Reis (Bey) komutasındaki bir Osmanlı donanması, sonuçsuz kalsa da Hürmüz'ü kuşattı. Sonraki yıllarda

tüm donanmasını Hint sularında kaybeden Osmanlılar, denizlere açılan bir imparatorluktan ziyade, güney Arap ülkeleriyle kendini sınırlayan ve o ülkelerden nemalanan bir kara imparatorluğu görüntüsü sergiliyordu.

Öte yandan Asya'daki Portekiz İmparatorluğu 16. yüzyılın ikinci yarısında bir değişiklik geçirmişti: Kralın ticaretle olan iç içeliği zayıflamış, ticari faaliyetlerin büyük bir kısmı özel teşebbüse geçmiştir (1580-1640 yıllarında % 62'sini tekstil ürünlerinin oluşturduğu tüm ithalatın % 90'ı bu yolla yapılmıştır). 1622 yılında Hürmüz'ün elden çıkması, Okyanustaki Portekiz egemenliği için bir dönüm noktası olmuştur. 17. yüzyılda Asya'daki ticaret, okyanusların yeni efendileri olacak İngiliz ve Hollanda kumpanyalarıyla yeni bir değişimden geçecek, el değiştiren ticari faaliyetler, bu kumpanyalarla sahiplerine çok daha fazla kâr getirecek bir düzene kavuşturulacaktı.

Ancak bu yeni durum, Portekiz ve Osmanlı imparatorluklarının varlıklarını tamamen silecek değildi. Hint Okyanusu nispeten bir açık deniz olarak kalacak, Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında bulunan Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz ve Basra Körfezi arasındaki ekonomik ilişkiler belirli ölçüde sürecek; baharat, Hint kumaşları Levant dünyasına ulaşırken at, kalay ve bakır başta olmak üzere çeşitli mallar karşı yöne taşınacaktı.⁸

PORTEKİZLİ SEYYAHLAR VE ANILARI

Neredeyse 100 yıl önce, cerrah-tarihçi Francisco Marques de Sousa Viterbo'nun kısa bir çalışması yayınlandı, başlığı şöyleydi: *Viagens da Índia a Portugal por terra e vice-versa. Resenha historica e documental [Hindistan'dan Portekiz'e ve karşı yöne karayoluyla yapılan yolculuklar. Tarihsel ve belgesel bir derleme]*. Bu çalışma, günümüz standartları bakımından eleştirel analizden yoksun görünüyorsa da, daha önce yayınlanmamış olan arşiv belgelerinin esaslı bir bölümünü bir araya getirmişti.

Avustralyalı tarihçi Anthony Disney'in ekte (Ek 1) çevirisini verdiğim bir incelemesinin ilk sözcükleridir bunlar ve Vasco da Gama'nın Hindistan'a varışının 400. yıldönümünü kutlamak için 1897-98 yıllarında Vi-

terbo tarafından yayınlanmış olan çalışmaları –yüzyıl sonra, 1998'deki 500. yıldönümü münasebetiyle yapılan uluslararası bir seminerde sunduğu bildiride– anımsatmaktadır.⁹ Disney'in dile getirdiği Sousa Viterbo, benim bu kitapçıkta derlemeye çalıştığım ve yayınlanmış olan bazı yolculuk notlarını çalışmasına dahil etmemiştir; ancak bahsettiği seyahat anılarının önemine parmak basmış, yayınlanmaları yolunda gerekli uyarıları yapmıştır.¹⁰ Ben andığım ekte Anthony Disney tarafından sıralanan ve Jean Aubin, John Correia-Afonso ve Luís Maria Pedrosa dos Santos Graça'nın yine ek olarak verdiğim makalelerinde adları geçen yayınları burada tekrar etmeyeceğim; sadece Portekiz seyyahlarının andığım süreç ve coğrafya içinde yaptıkları gezilerin önemleri üstünde duracağım.

Hemen anımsatmalıyım ki Portekizlilere ait seyahatnamelerin en azından yayınlanmış olanları, gerek Osmanlı tarihi, gerekse İran, Irak, Türkiye, Suriye, Mısır, Basra Körfezi ve Kızıldeniz ülkeleri açısından hiç dikkat çekmemiş ya da sadece birkaç yazar ve tarihçinin gözlem çerçevesi içine girebilmiştir. Disney, 16. ve 17. yüzyıllarda yolculuk etmiş Portekizlilerin sayısını 138 olarak tespit edip kabataslak olarak güzergâhlarını verirken, bir bakıma da önemlerini vurgulamıştır. Ne var ki, böylesine zengin bir görüntü sergileyen bir edebiyat türünde saklı bilgilerin pek çoğu, ne yazık ki şu ana kadar su yüzüne çıkarılamamıştır. Stefanos Yerasimos'un derlediği, 1991 yılında basılan rehber mahiyetindeki kitaba¹¹ dahil ettiği gezginlerden bazı Portekizlilerin güzergâhlarını, ondan önce benim 1984 yılında yayınladığım António Tenreiro'nun gezi notlarını,¹² ondan da önce Fransız tarihçi Jean-Louis Bacqué-Grammont'un 1976 yılında yazıp neşrettiği bir makaleyi¹³ saymazsak, Portekizli seyyahlar üzerinde Osmanlı tarihi uzmanlarının çalışmadığını ya da onlardan yararlanmadıklarını söylememiz yanlış olmaz sanırım.

Bu kitapçıkta adı geçen seyyahlar, genellikle, Portekiz'in Asya'daki üslerinden imparatorluk merkezine mesaj taşımışlardı, yani kuryelik yapmışlardı; karayolunu tercih eden tüccar takımı da bir hayli fazlaydı. Anthony Disney, bu yolu kullananları, meslek ve niteliklerine göre şöyle sınıflandırmıştır: kuryeler, tâcirler, papazlar, elçiler, serüvenciler, turistler, hacılar, ajanlar, esirler, dinden dönenler, kaçaklar, tercümanlar.¹⁴ Bunlar fark-

lı dinlerden, milletlerden ve sosyal sınıflardan olabiliyorlardı. Portekizli ve Katolik olanların çoğunluğu oluşturmalarına karşın Yahudi, Ermeni ve Arapların da görevlendirildiği, bu arada kimi araçların da rol aldığı görülmektedir. Disney'in bu kitabın ekinde verdiğim makalesine ilıstırdığı bir liste bunu çok güzel yansıtmaktadır. *Carreira da Índia*'ya, yani okyanus yoluna karşı bir seçenek olarak kullanılmış olan karayolu ve Akdeniz bağlantılı ulaşımın⁵ arkasında yatan önemli bir gezi edebiyatı vardır ve "orientalism"ın, özellikle de Basra-Halep ve çöl Arapları üstüne 18. ve 19. yüzyılda geliştirilen imgelerin 16. ve 17. yüzyıllarda Portekiz gezi edebiyatında doğduğu unutulmamalıdır.

Portekiz gezi edebiyatının dünya literatüründe yeterince yer almasının hiç şüphesiz birtakım nedenleri vardır. Bunların başında, böyle bir edebiyata sahip çıkması gereken gerçek mirasçılardan, yani Portekizlilerin ve Portekiz kültürüyle ilgilenen başka toplumların bu konuya yeterince önem vermemiş olmasının, ilgilendikleri ve elde ettikleri bilgileri yayınladıkları zaman da, seyyahların yolculuk ettiğı ülkeler hakkında yeterince bilgi edinmeden, aceleci metinler üretmekten öteye gidememelerinin geldiğini söyleyebiliriz sanırım. Ek 3'te tercümesini verdiğim makalede, Fransız tarihçi Jean Aubin'in 1523-1529 yılları arasında, İran, güneydoğu Anadolu, Suriye, Mısır, Irak gibi ülkelerden geçen António Tenreiro üstüne yaptığı inceleme, ya da Ek 4'te yansıttığım, aynı yazara ait, 17. yüzyıl başlarında İran, Irak, Suriye ve Kıbrıs üzerinden seyahat eden Nicolau de Orta Rebelo ve Frei Gaspar de S. Bernardino'nun gezi notlarını karşılaştırarak hazırladığı çalışma sadece sınırlı akademik çalışmalar olarak görülebilir. Portekizli arkeolog José Nunes Carreira'nın *Doğu Uygarlıkları Yollarında Portekizli Seyyahlar* olarak çevirebileceğim arkeoloji ağırlıklı kitabı¹⁶ ve John Correia-Afonso'nun İngilizceye çevirerek yayınladığı Manuel Godinho'nun 1663 yılında İran, Irak ve Suriye seyahatlerinin notları,¹⁷ bu alanda olumlu çalışmalar olarak kabul edilebilir. İran şahlığının 2500. yıldönümü olarak kabul edilen bir tarihin anısına çıkarılmış olan, *17. yüzyılın başlarında İran'da Portekizli bir seyyah: Nicolau de Orta Rebelo* diye tercüme edebileceğim bir başlık altındaki kitap ise, Fransızca bir çeviriyle birlikte çıkmış olmasına rağmen, hiç de tatmin edici bir nitelikte olmamıştır.¹⁸

Aynı şekilde, anılan seyyahların gelip geçtikleri ve haklarında bilgiler verdikleri ülkelerde (özellikle de İslam memleketlerinde) yaşanmış olan ilgisizlik de, bu edebiyatın farklı kültürler tarafından değerlendirilmesinin yollarını kapatmıştır. Bir yanda, *Orientalism*'in ihmal ettiği çalışmalar, yapılması gerektiği halde yapılmamıştır; diğer yanda, *Occidental* dünyada olup biteni, bundan da öte, kendi kültürlerine ilişkin malumat biriktiren hasımlarının ne bildiğini merak etmeyen güneybatı Asya toplumlarındaki boşvermişlik sürüp gitmiştir. İki cephede de hüküm süren ihmalkârlık, böylece, seyahat edebiyatının tanınmasını, bundan yararlanılmasını engellemiştir.

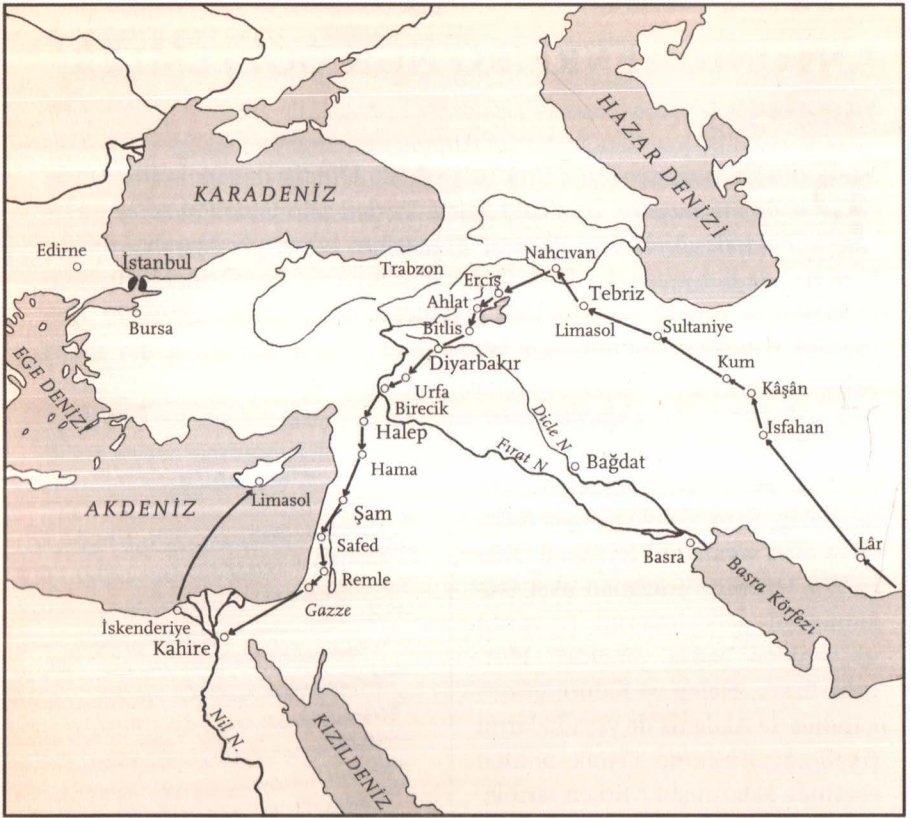
Bu kitapta yer alan altı seyyahın bazı özellikleri, ilgili bölüm başlarında verilmeye çalışılmıştır. Oralardaki bilgilerin ışığı altında ve ekteki makalelerdeki genellemelere ve eleştirilere dayanılarak, şimdilik, bu geniş tarih edebiyatına bir giriş yapılabilir; mealen aktarılan ya da tercümesi yapılan seyahatname seçkilerinden yararlanma yoluna gidilebilir.

ANTÓNIO TENREIRO'NUN GÖZLEMLERİ 1524-1525

Portekiz İmparatorluğu'nun 1523 yılında Hindistan genel valisi Duarte de Menezes'in, İran'daki Safevi Devleti şahı İsmail'in sarayına elçi olarak gönderdiği Baltasar Pessoa'nın heyetinde seyyah António Tenreiro da bulunuyordu. Bu kişi, genel vali tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki topraklara ve Sultan'ın (O Grão Turco'nun) Hindistan yönünde bir deniz seferine niyetli olup olmadığına ilişkin haber toplamakla da görevlendirilmişti.¹ Tenreiro, İran yolculuğunu, Tebriz'den Diyarbakır, Urfa, Halep, Şam, Gazze yoluyla Kahire'ye olan seyahatini (1524-25), Kıbrıs'tan Hürmüz'e uzanan aksi istikametteki deneyimlerini (1525-26) ve yeniden batıya yöneldiği Hürmüz-Basra, Halep ve Kahire güzergâhında ve Akdeniz'de yaşadıklarını (1528-29) *Itinerário* olarak bilinen eserinde aktarmıştır.² Erken tarihleri konu eden, İran, Doğu Anadolu ve "mümbit hilâl" bölgelerini kapsayan bu eser, tarihçilerin yeterince ilgisini çekmemiştir. Osmanlı kaynaklarının -özellikle arşiv malzemesinin- pek zengin olmadığı, Fars ve Arap tarih yazıcılığının pek ele almadığı olay ve olguları, Osmanlı tapu/tahrir defterlerindeki nüfus ra-

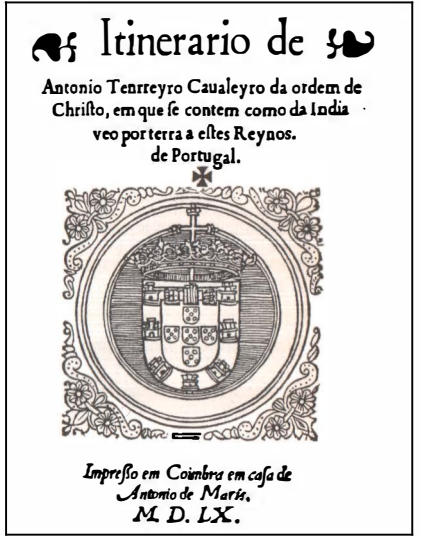

Resim 2. Diyarbakir beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın dönemin sadrazamına, 1525 Nisanında yazdığı bir arıza: António Tenreiro'nun Portekiz elçisiyle İran'a gittiği, orada Müslüman olduğu ve Abdüllëllam adını bildiriilmektedir (Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport Ottoman sur António Tenreiro", *Mare Luso-Indicum*, III, 1976, s. 162).

Harita 1. António Tenreiro'nun 1524-25 yıllarındaki yolculuğunun, Güneydoğu Anadolu-Suriye ve Mısır güzergâhındaki ana noktalar

kamlarını kıyaslayabileceğimiz bir kaynakla karşı karşıya olduğumuzu düşündüğümüzde, *Tenreiro*'nun değeri ortaya çıkar. Jean Aubin, "Okyanus yolundan biraz daha kısa olan Hindistan'dan Portekiz'e yeni bir yol açtığı için *Tenreiro* ile övünüyoruz" diyor ve onun üzerine yaptığı eleştirel çalışmayı şöyle tamamlıyor: "Tanıklığının değeri, kahramanlıklarını anlatmasından ileri gelmiyor. O, bir bilgi ajanı olarak, yıllar boyunca Yakındoğu'nun durumu üzerine ilk elden veriler topladı. *Itinerário*'nun getirdikleri dikkatli bir incelemeyi hak ediyor; yazarın hangi koşullar altında yazdığını, hatırladıklarını, yaptığı rötuşları ve basılan versiyonun yanı sıra yapıtın tamamlanmamış halini, kronolojik akışı ve verilerin harmonizasyonunu, titizlikle değerlendirmek gerekiyor."³ Aşağıda yansıtmaya çalıştığım konular *Itinerário*'dan⁴ seçilip alınmış, özetlenmiş, gerekli görüldüğü yerlerde tercüme edilerek verilmiştir.

Resim 3. António Tenreiro'nun *Itinerário*'sunun Coimbra baskısının (1560) ilk sayfası.

İRAN: HER YERDE TÜRKMENLER

1 Eylül 1523 tarihinde, Şah İsmail'in sarayına gitmek üzere Hürmüz'den yola çıkan António Tenreiro, *Bandel* olarak adlandırdığı, şüphesiz sonradan Bender Abbas limanı olacak olan şehre, oradan da Lâr kentine ulaşmıştır. Gerek burası, gerekse başka bölgeler hakkında verdiği ve benim burada yansıtmadığım bilgiler, seyahatnamenin zenginliklerinin sadece İran'la ilişkili olanlardır. Örneğin, Lâr'ın 4.000 haneye (*vizinho*'ya) sahip olduğunu ve halkının Müslüman Lâr'lerden meydana geldiğini bildiren satırlar böyle erken bir tarih için pek kıymetli sayılmalıdır. Yine bilgilerimizi tazeleyecek veya yenilerini ekleyecek satırlarda, esas ticari faaliyetin Hürmüz'e at ihraç etmek olduğu bu bölgede, Türk usulü mükemmel oklar (*arcos turquescos*) yapıl-

Resim 4. 1534 yılında
Tebriz: NasuhÜ's-Silaht
(Matrakçı), *Beşân-ı
Menâzil-i Sefer-i Irak-ı
Sultan Süleyman Han*
(yayına hazırlayan:
Hüseyin Yurdaydın),
TTK: Ankara, 1976,
resim 27b ve 28a.

dığı da anlatılmaktadır. Zira, kuzeye doğru süren yolculuğunda Türkmenler'in (*Turquimais*) yaşadığı yerlerden geçmiş, onlarla ilgili açıklayıcı bilgiler vermiştir. Şahın hükmü altında olan bu bölge halkı üstüne yaptığı tasvirlerde onların her zaman açık arazide hayat sürdüklerinden; yün keçeden yapılmış çadırlar taşıdıklarından söz etmiş, yaşamlarını şöyle tarif etmiştir:

Hayatları küçükbaş hayvan (*gado muido*) ve at yetiştirmekle geçiyor. Beyaz ve sarımsı ırk. Bazıları topuklarına kadar uzanan bol, pamuklu keten elbise giyiyorlar. Kışın bunların üzerine dikilmiş kuzu ve tilli derileri kullanıyorlar. Kadınları pek güzel; ipekten mükemmel halı dokuyorlar. Her zaman çadırlarıyla dolaşıyorlar. Gördüğümde sayıları eksik olmasına rağmen her bir grup aşağı yukarı 500 veya 600 çadırdan oluşuyordu. Yetiştirdikleri iyi at ve kısraklarla geziyorlar. Ok, kılıç veya pala ve sağlam kalkanlarla iyi bir donanımları var. Büyük muharebeler dışında mızrak kullanıyorlar. Yaz ve kış, her zaman, iklimi daha iyi olan başka yerlere göçüyorlar. Şahın bütün arazi ve dağlarında bu ırkı gördük. Şah'ın yasalarına, Safevi rejimine bağlılar; yani Muhammed'den ziyade Ali'ye saygı duyuyorlar. Kırmızı başlık takıyorlar, Türkçe konuşuyorlar. Kendilerine kırmızı başlar anlamına gelen Kızılbaş (*cazelbaras cabeças vermelhas*) diyorlar. Şunu fark ettim ki, ne İslami yasalara, ne putperest âdetlerine, ne de başka bir esasa bağlılar.

Seyyah, Şiraz'a hayran kalmıştır; sanki yıllar sonra oradan geçecek Portekizlilerin ya da başka ülkelerin gezginlerinin hissedeceklerine o zamandan tercüman olmuş gibidir. Tebriz'e giderken uğradığı merkezleri (Kaşan, Kum, Sultaniye vb) tasvir ederken sıklıkla Türkmenlerden bahseder. İran'ın tarihi coğrafyası Tenreiro ile zenginleşmektedir. Bir ara planlanan güzergâhından sapmış, Hazar Denizi kıyılarına ulaşmıştır; böylece Erdebil de bu anlatının sayfalarına dahil olabilmıştır.

Nahçıvanlı yedi Ermeni tüccar ile Tebriz'den Kudüs'e ulaşmak üzere, Anadolu'ya doğru yola koyulan seyyah, *Itinerário*'sunda betimlediği Erçiş'i, Ahlat'ı ve Bitlis'i görmüş, sonra da güneydoğu Anadolu'ya yönelmiştir.

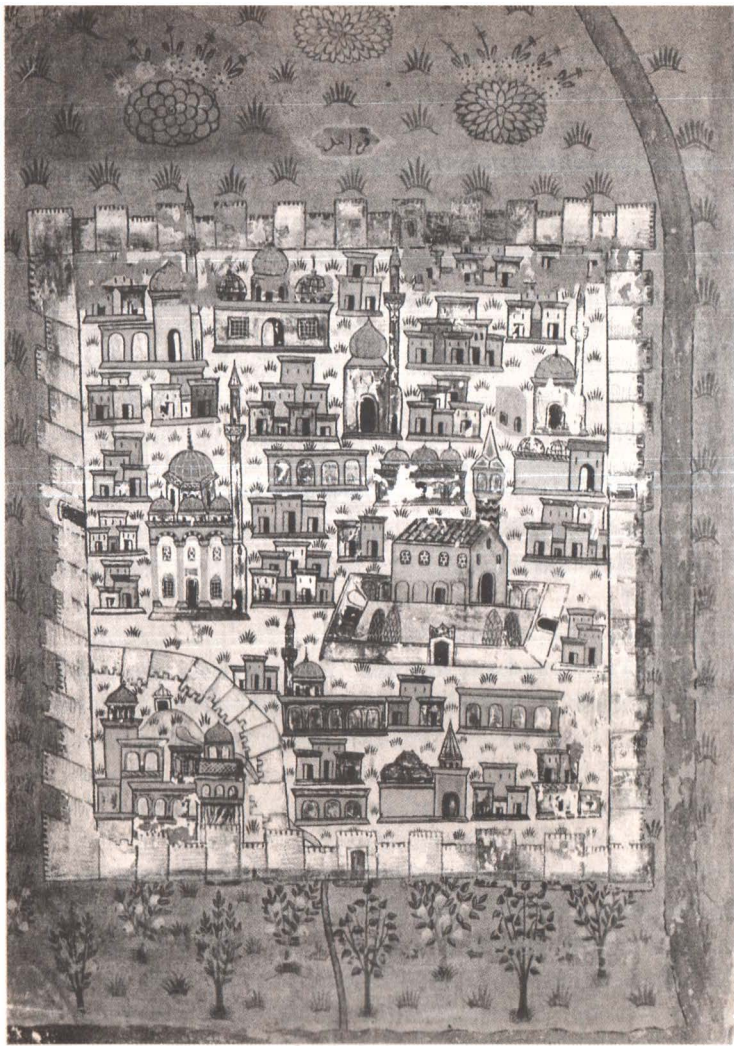
Tenreiro'nun, Diyarbakır'ı (Portekiz diline yansıtıldığı şekliyle *Ca-raemite*'yi)⁵ Osmanlı nüfuzu altına girmesinden kısa bir süre sonra, bu er-ken süreçteki haliyle tasvir etmesi, gerek bölge halkının özelliklerini bil-mek, gerekse hükümrân imparatorluğun tarihi bakımından önemli sayıl-malıdır. *Francesa* tarzında, Yunanlılar (*gregos*) tarafından⁶ yapıldığını ve ku-lelerle taçlandırılmış olduğunu belirttiği yüksek, geniş, taş surların hâlâ mükemmel durumda bulunduğunu ve çevresindeki binaların hayranlık uyandırdığını söyler. İç kısımlardaki evlerin surlar tarzında inşa edilmemiş olduğunu, daha modern görünümlü, kerpiç duvarlı Frenk tarzında (*france-sa*) yapılar bulunduğunu ve Müslümanlar tarafından kullanıldıklarını belirtir. Kiliselerinde çatının bulunmadığını, kimi yerlerde çan kulelerinin varlığı-na bakarak, oralarda bir zamanlar çanların bulunduğu izlenimini edindiği-ni söyler. Kentin sosyal yapısını şöyle tanımlar:

Kentin içinde bir yerden gür bir kaynak fışkırıyor ve verimli bir ır-mak haline gelerek kenti bir baştan bir başa kat ediyor. Birçok de-ğirmen ve hamam var; bu yörelerde [Portekiz'de] olduğu gibi her türlü meyve ağacının yetiştiği geniş bahçeler bulunuyor.

Kent dört bin hane (*vezinho*)⁷ kadar bir nüfusa sahip; bütün Ya-kubi (*Jacobitas*) ve Nasturi (*Nastoris*) Hristiyan olup, kimileri de bi-zim dilimizde Hazreti Meryem'i sevenler anlamına gelen, *Dustima-ria*⁸ diye bilinen bir inanca sahipler. Hepsî beyaz tenli ve Arapça ko-nuşuyorlar; Türkler ve başka milletten olanlar da var.

Tenreiro'nun gözlemleyip kaleme döktükleri arasında şunlar da var: Diyarbakır, Sultan'ın⁹ egemenliği altındadır; beylerbeyi (*governador*) bir pa-şa olup yeniçeri (*geniceros*) diye tanımlanan epeyce piyade askerine sahiptir. Bu askerler tüfenkçidir ve Sultan'ın kullarıdır; Hristiyanların günahları yü-zünden böyle bir durum yaşanmaktadır; şimdi Sultan'ın egemenliği altında bulunan çeşitli krallıklardan gelen Hristiyan çocuklarıdır bunlar.

Yiyeceğin pek bol olduğu bu verimli bölgede buğday, arpa, et ve mey-ve başta gelen ürünlerdir; kısrak ve at da yetiştirilmektedir. Bahsi geçen Hı-

Resim 5. 1535 yılında Kara Âmid (Diyarbakır): Nasuhü's-Silaht (Matrakçı), *Boğın Menâzil-i Sefer-i Irak-ıyn-i Sultan Süleyman Han* (yayına hazırlayan: Hüseyin Yurdaydın), TTK: Ankara, 1976, resim 102a.

ristiyanların ve Türkmenlerin yaşadığı birçok bölge ve köy bulunmaktadır; on ya da on iki bin sipahi (*Turcos de cavalo*) o yörelerde çıkabilecek bir savaş için hazır bulundurulmaktadır ve hepsi beylerbeyinin emri altındadır. Bu kent ve yöre, Osmanlı sultanı tarafından Şah'ın (*Sufi'nin*) elinden alınmıştır.¹⁰

Tenreiro, Diyarbakır'a ulaştığında onunla birlikte yolculuk eden bir Hristiyan tarafından bir kervansarayaya götürülür; çok yağmur yağdığı için de birkaç gün orada kalır. Büyük bataklıklar ve su kanalları boyunca gidilmesi gerektiğinden o sıralar kimse yolculuk yapamaz. Hayvanlar ve üzerlerindeki yükler sıklıkla batmakta, kurtarılması mümkün olmamaktadır. Yolculuğu şöyle sürer:

Beni buraya getiren Hristiyan geldiği yere döndü ve ben yalnız kaldım. Farsçayı çok iyi konuşamıyor olmam ve üzerimdeki giysiler nedeniyle, kervansarayda kalan bazı Müslümanlar benim tutuklanmamı istediler. Kimileri durumu, beylerbeyi olan paşaya" naklettiler, o da hemen yanına götürülmemi emretti. Paşanın çevresinde bir hayli Türk vardı: o bölgeye ait, kadı (*cadi*) ve kâtip dedikleri kişiler. Hepsinin önünde bana bir Türk tercüman aracılığıyla açıkça İtalyanca bilip bilmediğimi, kim olduğumu ve nereden geldiğimi sordu. Ben kendisine doğruyu, [Portekiz yönetimindeki] Hindistan valisinin Şah'a gönderdiği bir elçiye refakat ederek geldiğimi, Kudüs'e gitmek istediğimi ve burasının yolumun üstünde bulunduğunu söyledim. Ve ardından bana elçinin orada ne işinin olduğunu, kendisine söylendiği gibi, valinin Şah'tan top döküm ustaları ve bazı toplar isteyip istemediğini sordu. Bunun böyle olmadığı, yasalarımıza göre böyle bir şeyin kesinlikle yasaklandığı yanıtını verdim. İki veya üç kâtip, söylenenlerin tümünü yazdı. Ayrıca, Şah'ın öldüğünü, hükümdarlığa oğlunun getirildiğini söyledim; ve sonunda söylediklerime inandılar.

Bu haber karşısında Osmanlı yetkilileri memnun görünür ve Tenreiro'yu serbest bırakırlar, böylece kaldığı yere döner, orada birkaç gün daha geçirir, kendisine yapılabilecek kötülüklerden uzak kaldığını

düşünerek rahatlamıştır seyyah. Zaman zaman kent dışına çıkıp çevrede olup biteni görmek ister. Bunu da gerçekleştirir: Birçok şey arasında, bir meydanda bir kazığın tepesinde, esir alınanlardan elde edilmiş, Safevilerle ait üç veya dört serpuş görür; buna dayanarak da Sünni inanıştaki Osmanlılar ile Safevilerin inançları arasındaki farka değinir: Safevi rejimi Osmanlıların kutsal saydıkları halifeleri hakkında açıkça aleyhte konuşmaktadır; bunlardan biri Osman, diğerleri Ömer ve Ebubekir'dir. Bu nedenle Osmanlı sultanı büyük bir ordu ile Şah üzerine yürümüş, yolunun üzerinde bulunan Diyarbakır da fethedilmiştir. Bu arada Şah, oraya bir elçi ve beraberinde bir serpuş, kendi çıkardığı yasaları içeren bir kitap, güzel halılar, sağlam Türk okları ve iyi okçular göndermiştir. Türkler arasında onları atabilecek hiç kimse yok gibidir. Söylenildiğine göre, Osmanlı sultanı okları getiren adamlardan onları çok uzakta duran bir hedefe atmalarını emretmiş; oklar hedeflerine ulaşamamıştır. Ardından Sultan bazı yeniçerilerin tüfenkleriyle gelmelerini ve daha da uzaktaki bir hedefe ateş etmelerini emretmiştir. Bu gösteriden sonra onları serbest bırakmıştır; seyyahın duyduğuna göre, Sultan, çok kısa süre sonra bu silahlarla Şah'a karşı harekete geçmiştir.

Tenreiro, oradayken, Müslüman erkeklerin Hristiyan kadınlarla evlenmiş olduklarını gördüğünü; her bir kişinin kendi dinsel kuralları çerçevesinde hareket ettiğini, Peygamber Muhammed'in böyle bir izni verdiğini söyler. Bu arada, şehrin tahkimatı fazlasıyla dikkatini çekmiştir:

Bu şehrin dışı açılan dört kapısı bulunmaktadır; her birinde zarif kuleler vardır; ve oralarda bu kapıları sürekli koruyan, silah ve tüfenkle donanmış Türkler durur. Kapılar her gece kapanır ve herhangi bir yabancıya ya da tüccarın, beylerbeyinin izni veya mührü olmadan dışarıya çıkmasına izin verilmez. Böyle hareket eden bir kişi, kim olduğu anlaşıncaya kadar böyle bir izni alamazsa tutuklanır.

Bu bölge, Kızılbaş (*Casalbaxas*)¹² korkusu nedeniyle bir hayli endişe ve ihtiyatla yönetilmektedir. Kızılbaşlar İranlılardır, kente gıpta ile bakılmaktadırlar, zira burası İran'dan daha verimlidir ve ılıman bir iklime sahiptir.

Belirli günler geçtikten sonra herkesin hareket etme zamanının geldiğini fark eden seyyah, kendi de yolculuğuna emniyetli bir şekilde devam edebilmek için birlikte gidebileceği kişiler aramaya başlar. Bu beylerbeyine bildirilir; kendisi tekrar çağrılır ve aynı sorulara muhatap olur; önceden söylediklerini yineleyerek cevap verir; söyledikleri yazılır. Hemen ardından kendisinin pek saygın olarak nitelediği bir Osmanlı (*Turco*) yetkilisine teslim edilir ve onun evine götürülür. Bu evde onu önceden tanıyan, o bölgeden bazı Hristiyanlar da vardır; hemen onu görmeye gelir, çok nazik şeyler söylerler. Suçsuz olduğunu, bu yüzden herhangi bir şeyden korkmaması gerektiğini ve Efendileri İsa (*nosso Senhor Jesu Christo*) tarafından kurtulacağını ifade ederler. Ama işler ters gider:

O gece beni ayaklarımdan prangaya vurur gibi zincirlediler; özür dilediler ve çok üzgün olduklarını belirttiler; bunu beylerbeyinin emriyle yaptıklarını söylediler. Öylece birkaç gün geçirdim orada; ve bu arada beylerbeyine haber geldi ki, Sadrazam İbrahim Paşa (*Abraham Baxaa*) büyük bir orduyla yakınlarındaki Kahire şehrine doğru ilerliyormuş. Beylerbeyi aniden beni alıkoyan Türk'e ve iki hizmetlisine beni alıp İbrahim Paşa'ya götürmelerini emretti. Bu Türkler üzerimdeki paraya ve bazı sikkelere el koydular; onlarla bana bir eyer, bir gem ve birkaç çizme satın aldılar. Hemen benimle yola koyuldular: Buyruk üzerine şehirde aldıkları ulak atlarıyla ve beylerbeyinin Türk'e verdiği, eyalet sınırları içinde geçerli olacak bir yetki belgesi (*alvara*)¹³ ile. Yolculuğumuz boyunca istenildiği yerde at ve gerekli malzeme rahatça sağlanabilecekti. Ayrıca, sultanın diğer eyaletlerindeki ve sancaklarındaki yetkililere, beylerbeyilerine ve sancakbeylerine iletmek üzere mektuplar aldılar.

GÖZETİM ALTINDA YOLCULUK

Böylece Diyarbakır'ı terk eder Tenreiro, gözetimindedir artık. Düz arazide, Dicle Nehri boyunca, güneybatı yönünde, yanındakilerle yol alır. *Arcengisa* olarak kaydettiği bir beldeye varır; burası Yakubi Hristiyanlar ve Araplarca meskûn bir yerdir; orada, bir Hristiyanın evine yerleşirler, gece

orada uyurlar. Yanındakiler birdenbire ev sahibine karşı kötü davranmaya başlarlar; ondan zorla tavuklarını ve başka erzakını alırlar; ayaklarını bir ipe bağlarlar, bir merteğin tepesinden geçirirler ve onu yukarı çekmesi için eline verirler. Bunu yapmadığı takdirde kendisine ve ev sahibine kötü davranabilecekleri korkusuna kapılır, onu biraz yukarıya çeker. Sonra, birdenbire, ipe indirmesini söylerler ve onu çözerler. Büyük bir korkuya kapılmış olan, söylenen lafların etkisinde kalan ev sahibi onlara her istediklerini fazlasıyla verir; bu arada ertesi günkü yolculukları için atlar sağlanır. Diğer atları orada bırakarak yola koyulurlar.

Tenreiro, bölgeyi çok verimli ve güzel olarak tasvir eder. Bol *cordovil*¹⁴ zeytin ağaçlarının bulunduğu bu yörenin biraz ötesinde basit bir kale gördüğünü söyler. Oradan ayrılıp batıya doğru, Yakubi Hıristiyanların ve Müslümanların yaşadığı bölgede ilerlerler; orada yeni atlar bulur, onları alıp eyerler, diğerlerini bırakırlar. Böylece yolculuğa devam eder, nihayet Urfa'ya ulaşırlar.

URFA: ÜÇ ÇOCUĞUN FIRINA ATILDIĞI YER

Tenreiro, bu şehir hakkında iki konuya değinir: Pek bol ve kaliteli ihtiyaç maddelerine sahip oluşuna; ve putperest bir kralın emriyle üç çocuğun (*Idac, Misac ve Bedenago*) çok sıcak bir fırına atılmış olmasına. Urfa'yı şöyle anlatır seyyah:

Urfa, birçok yeri harap olmuş, çok eski bir surla çevrili. Çoğu yeri bakımsız kalmış, yıkılmaya bırakılmış istihkâma ve surlarına bakılınca büyük bir şehir olduğu anlaşılıyor. Hıristiyan köylü nüfusa sahip olup onların dilinde Karadağ (*karadaga*) denilen bir arazinin batısında yer almaktadır. Zengin bir tüccar olan bir Ermeninin evinde kaldık; bizi çok iyi ağırladı. Bu Ermeninin bana anlattığına göre, bu şehirde bir fırın varmış ve -Kutsal Kitaba göre- İsrailoğulları zamanında üç çocuk o fırına atılmış.

Şehir Dicle ve Fırat nehirlerine uzaktır. Anılan fırının ya da binanın yanında bir havuz bulunmakta; söylenildiğine göre kentin eski bir hükümdarının zamanından beri oradaymış. Bölgede yiyecek

maddesi pek bol ve tamamen Hristiyanlar ve Türkmenlerle dolu. Şehirde Sultan tarafından tayin edilen, yukarıda adı geçen Diyarbakır (*Karaemite*) beylerbeyiliğine bağlı bir sancakbeyi (*governador*) var. Bu şehri batı yakasından terk edip güneydoğu yönünde on üç ya da on dört *legoa*¹⁵ mesafe aldık, geceyi de Birecik (*Beria*) denilen şehirde geçirdik.

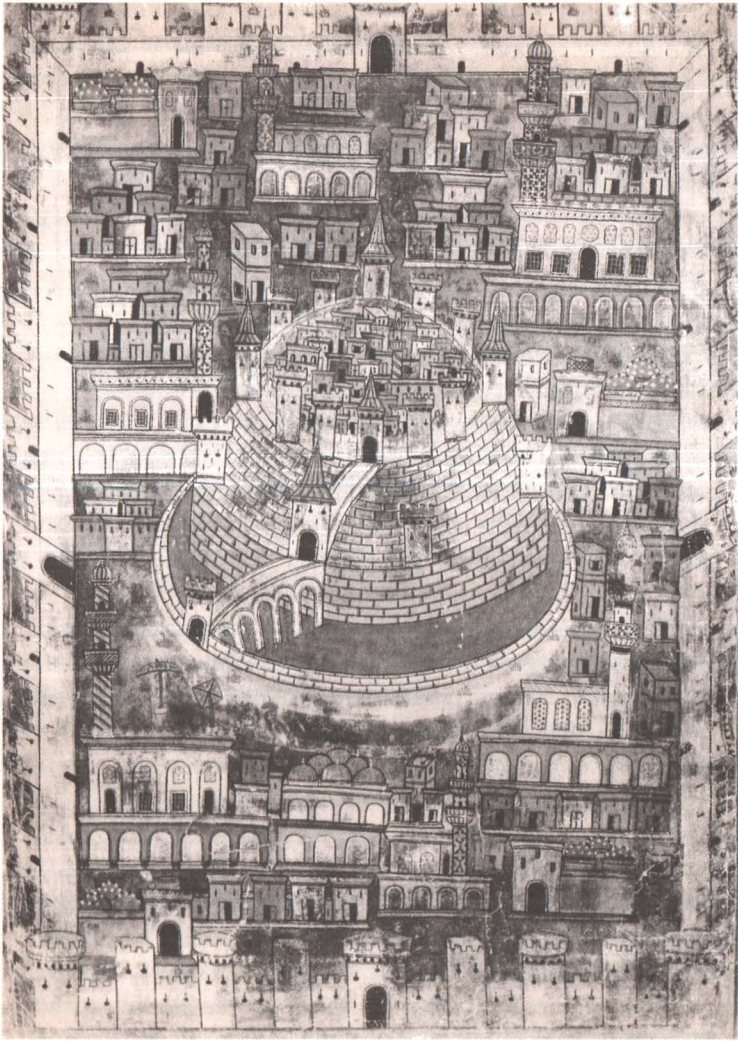
BİRECİK

Birecik denilen bu kent, Fırat Nehri'nin yakınında, onun doğusunda bulunuyor; sağlam surlarla çevrili; doğu ve batı tarafları boyunca nehir var. Bin beş yüz veya iki bin kadar Müslüman ve Hristiyan'dan oluşan, hepsi Arapça konuşan bir nüfusa sahip. Şehrin doğu tarafı, daha önce de değindiğim gibi, İran'da İsfahan (*Hispayam*) olarak bilinen bir şehre kadar uzayan, büyük bir alan oluşturan çöle açılıyor. Daha önce ülkenin buraya kadar olan bölgeleri Şah yönetimi altındaydı; daha sonra bahsedeceğim yerler ise (Memluk) Sultan'ın buyruğundaydı. Şimdi tüm bu yerlerin idaresi Büyük Türk'ün emrinde.

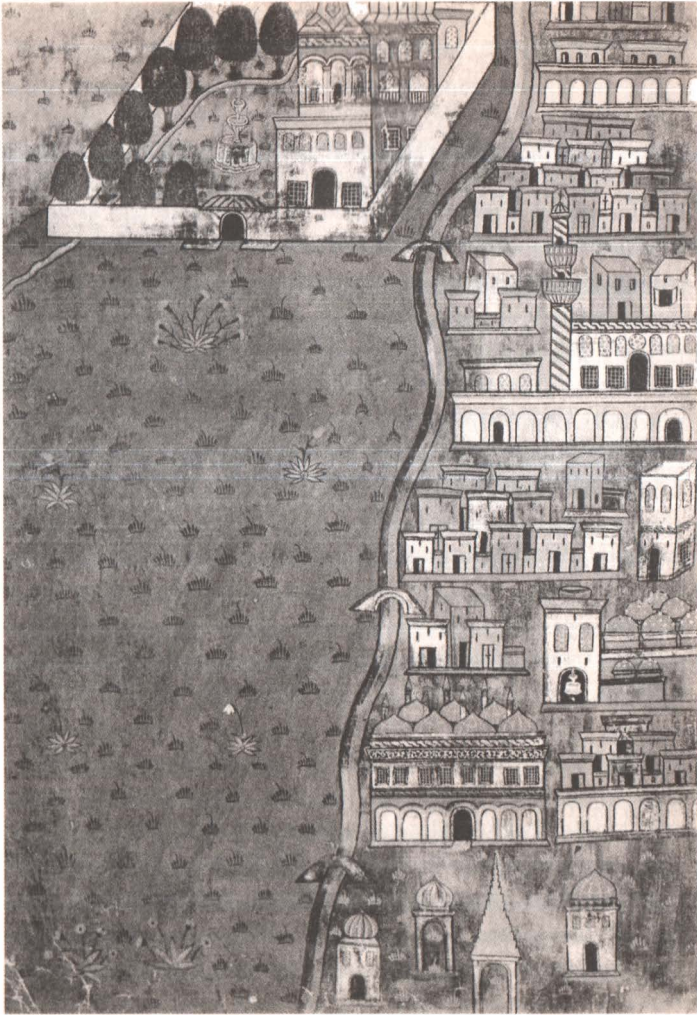
Bölge çok verimli; birçok köy ve tarla var; arazi düz; bulunduğumuz yörede yiyecek maddesi ve meyve bol ve kaliteli. Burada, Dicle'den gelen, *taforea*¹⁶ tarzında inşa edilmiş büyük bir kürekli gemi (*barca*) ile Fırat Nehri'ni geçtik. Daha sonra, batı yönünde, düz arazide yedi veya sekiz *legoa* gidip, birçok beldeyi ve yeri konaklamak-sızın aşarak Halep (*Calepe*) denilen şehre vardık.

HALEP

Halep çok büyük bir şehirdir seyyahın gözünde; hayli eskidir ve bir surla çevrilidir. On-on iki bin haneye sahiptir; yaşayanlar Müslüman ve Hristiyan'dır; kimileri Süryanî, kimileri Marunî, bir kısmı da Yakubî ve Yahudidir. Bu insanlar inançlarına göre, serbestçe ibadetlerini yapabilmektedirler. Tümü o bölgeden olup beyaz renklidirler ve Arapça konuşurlar. Şehir bir Akdeniz liman kenti olan Trablusşam'dan içeriye doğru, üç günlük mesafededir. Surlar ve bazı binalar çok eskidir; evler ise, toprakla sıvanmış,

Resim 6. 1535 yılında Halep kalesi: Nasuhü's-Silahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* (yayına hazırlayan: Hüseyin Yurdaydın), TTK: Ankara, 1976, resim 105b.

Resim 7. 1535 yılında Halep şehri: Nasuhü's-Silahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Sâleyman Han* (yayına hazırlayan: Hüseyin Yurdaydın), TTK: Ankara, 1976, resim 106a. Tenreiro'nun bahsettiği, şehrin batı tarafında kalan bahçeler dikkat çekicidir.

Frenk tarzında, modern yapılardır. Tam ortadan, bütün halkın yararlandığı bir akarsu geçmektedir. Anlatı şöyle devam eder:

Halep büyük bir ticaret yeri olup verimli bir bölgededir, ürünü bol-
dur: Özellikle buğday, arpa, et, yağ, üzüm ve diğer meyveler, ve kes-
tane dışında bizim memlekette [Portekiz'de] bolca bulunanlar.
Bunlar şehrin batı tarafındakiler; doğu yakasındaki yerleşmeler ve
köylülerin yaşadığı yer, en fazla yarım günde aşılabilecek kadardır;
doğuya uzanan geri kalan topraklar ise ıssız bir çölle kaplıdır; bu yö-
reler üzerinden ticaret yapmak için Basra'dan bu kente kervanlarla
yolcular gelir...

Venedikli tüccarlar burada yoğun çalışırlar; tıpkı Avrupa'dan ge-
len başka Hristiyanlar gibi. Burası şimdi Osmanlı sultanının yöne-
timi altındadır; bir beylerbeyi (*Baxá*), yetenekli Türk sipahi kuvvet-
leriyle birlikte daima bir hisarda, muhkem bir kalede durur. Şehir
içinde üç yüz yeniçeri ile başka bir bey daha var ki bunlar sultanın
kullarıdır, beylerbeyinin buyruğu altında değillerdir, çünkü gelenek
böyledir. Beni gözaltında tutan Türkler beylerbeyinden, ücretsiz bi-
nek hayvanı sağlayabilmek için izin almaya, şehre gittiler; beylerbe-
yi de izni verdi. Hemen ardından kuzeye, yarım günlük bir menzile
doğru yola koyulduk.

Yolculuk kıraç topraklarda ve düz arazide sürer. Doğru taraf çöle
açılmakta, batı yakasında ise bir yanda kuzeye, diğer yanda ise güneye uza-
nan yüksek tepeler bulunmaktadır. Marunî Hristiyanların yaşadığı pek
çok yerleşim merkezi vardır. Bu insanlar içinde, Tenreiro'nun duyduğuna
göre, 15.000'den fazla iyi yay çeken ve ok atan genç okçular bulunmakta-
dır. Aralarında Müslüman yoktur; sığır sürüleriyle ve bu ülkede üretilen
ipek ile geçinmektedirler. Buradaki dağ silsilesi, Akdeniz'den uzakta ve iç
kesime yakın bir noktadadır; geçit noktalarında soyguncular bir araya ge-
lip, kervanları ve tacirleri soymaktadırlar; çünkü ülke çok geniş ve engebe-
li, ve yine kendisine söylendiğine göre, kırk *legoa's*dan daha uzundur. Böy-
lece, güneybatı yönünde ilerleyen seyyah Hama (*Amá*) denilen şehre varır.

Tenreiro, belki de objektif gözlemler yapamayacağı kadar kısa kalıyor gördüğü yerlerde; nüfus oranlarından bahsederken de çoğu zaman duygularıyla hareket ederek, paylaştığı Hristiyan yaşantısına ağırlık veriyor; onların nüfuslarını -genel terminoloji içinde olsa bile- çoğu zaman abartıyor. Yine de bir dönem, bir kent ya da bir bölge üstüne 1525 yılına ait bir tanıklık ortaya koyuyor:

Hama çok eski bir şehir olup çok sağlam bir surla çevrilidir ve doğuya doğru uzanır Burada Maruni Hristiyanlar ve birtakım Yunanlılar oturuyor. Konuştukları dil Arapçadır. Şehir, biri doğuda, diğeri batıda uzanan, aralarında bir günlük bir mesafe bulunan iki dağ sırasının arasında, verimli bir yerde kurulmuştur. Arazi düzdür, yaşayanlar Hristiyan'dır; toprağını işledikleri ve hayvan besledikleri birçok köy ve kasabaları var. Halkı beyaz ve Marunilerle Nasturilerden oluşuyor. Şehrin yakınından geçen bir nehrin üzerinde, birçok yüksek su çarkı bulunuyor; çarklar çalıştıkları zaman bir *legoa* yüksekliğe çıkıyorlar. S. Paulo'nun bu şehirden olduğunu öğrendim. Oradan ayrılıp güneybatıya doğru ilerledik; bir günlük mesafedeki Baalbek (*Balbeche*) denilen bir yerden geçtik. Burası daha önce bahsettiğimiz, doğuya uzanan sıradağlara yakın; batıda, daha yakın mesafede başka dağ dizileri yer almakta. Şehir düz bir arazi üzerinde kurulmuş; Hristiyanlar ve Müslüman Araplardan oluşan bin hanelik nüfusa sahip.⁷ Suyu bol, her yeri meyve bahçeleriyle dolu, bu bölgelerde [yani Portekiz'de] olduğu gibi. Oraya yakın bir yerde Sultan'ın bir sancakbeyinin (*capitão*) oturduğu bir saray var; Hristiyan köyler ile, her yıl toplanan vergilerden aylıklarını alan Müslüman Türk atlılarının bulunduğu Hama şehrinde de bir diğer [sancak] beyi var. Burada birçok tarihi yapı ve putperest dönemlerden kalma eski binalar gördüm.

Tenreiro ve yanındakiler bu şehirden ayrılıp doğu yönünde, bir ırmak boyunca ilerleyerek bağlardan, meyve bahçelerinden geçerler, dağlara tırmanır; yol boyunca kırmızı, beyaz ve sarı güllerle dolu bahçelerin bu-

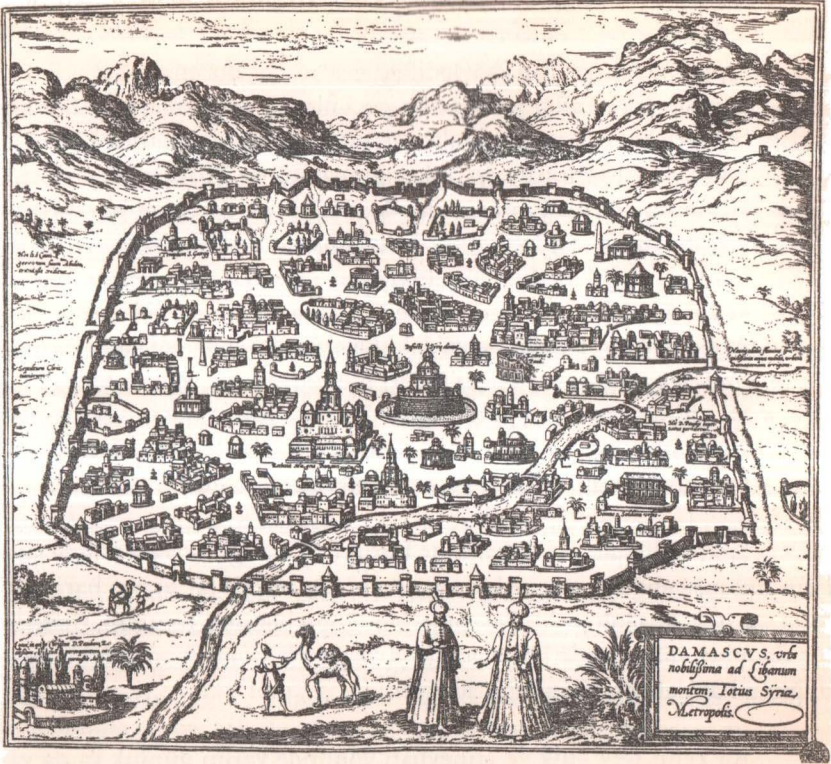
lunduğu yerleşmeler görürler; zira mayıs ayıdır ve ortam tıpkı İspanya'daki gibi, bol suyun yeşerttiği meyve ağaçlarıyla doludur. Bölgede su boldur. Ve nihayet, Arapların Şam (*Xame*) dediği Dimaşk (*Damasco*) kentine varırlar.

ŞAM: DÜNYANIN CENNETİ

Şam kenti çok büyük ve olağanüstü bir yerdir; çok kalabalıktır ve bir yönetim biriminin merkezidir. Etrafı surlarla çevrili, içi binalarla doludur. Şehrin çevresinde bol meyve bahçeleri bulunuyor. Şam bunların doğusunda kurulmuş olup dağ sıralarıyla çevrilidir, buradan batıya bir günlük yol vardır. Dağlardan gelen, birbirine uzak akan iki nehir, şehri yarıdan bölmektedir. Burası suyu bol, ağacı çok bir bölge, özellikle selvi, kavak ve dikenli türden ağaçlar var; ticaret hayatı da canlı. Nüfusu Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan oluşmakta, hepsi Arapça konuşuyorlar; nüfusu toplam yedi ya da sekiz bin hanedir (*vizinho*); aralarında [efrenc] Yahudiler ve Sâmiriler (*çamoris*) diye bilinen inançsızlar bulunmakta.¹⁸ Venedikliler buraya ticaret için gelir, şehre yerleşirler. Bütün yöre gibi Şam'da yiyecek de boldur; batı tarafından düz arazilerle kuşatılmıştır, birçok yerleşim biriminin bulunduğu bu yerler, şehirden geçen nehirlerin ulaştığı Akdeniz'e iki buçuk günlük mesafededir.

Burası Osmanlı Sultanı'nın egemenliği altındadır; birçok atlı askerle birlikte bir beylerbeyi (*Baxá*) var. Şehir [Memlûk] Sultanının (*graô Soldaô*) buyruğuyla Avrupaî tarzda inşa edilmiş olan çok sağlam bir kaleye sahiptir. Bana bildirdiklerine göre, kutsal topraklar bu şehirden başlarmış; Müslümanlar buralara, bizim dilimizde yer yüzünün cenneti anlamına gelen *Bestidunia*¹⁹ diyorlar.

Buradan güneye doğru hareket eden seyyah ve beraberindekiler, kuzeyden güneye akan bir nehre, taş bir köprüye varırlar. Köprünün adını sorduğunda bir Müslüman, "Yakub'un suyu" (*agoa de Jacob*) olduğunu söyler. Köprüyü geçip batı yönünde bir *legoa* gittikten sonra, birbiri üzerine inşa edilmiş modern yapıları olan, ancak eski ve harap görünümlü bir Müslüman yerleşmesine varırlar. Daha sonra bir İspanyol Yahudi Tenreiro'ya, bu-

Resim 8. 16. yüzyılda Şam: Georgius Braunius, *Civitates Orbis Terrarum*, vol. I, Kitap II, s. 230-231.

ranın Jericó (Eriha!) şehri olduğunu, bir *legoa* gerisinde Ürdün (Jordaō) Nehri'nin bulunduğunu söyler. Bayırda bir *legoa* daha yol aldıktan sonra aslında Celile (*Galiléa*) olduğunu söylediği Safed (*Cefet*) şehrine ulaşırlar.

SAFED: YOKSUL NÜFUS

Safed yüksek bir yerde kurulmuş bir şehir olup binaları ve evleriyle bir vadiye uzanıyor. Yapılar modern görünümlü; kerpiç ve taştan

yapılmış; terasları var. Nüfus 1.000 Müslüman Arap ve İspanyol Yahudisinden²⁰ oluşuyor; bütün halk çok yoksul durumda, çünkü toprak verimsiz. Bana söylendiğine göre, başka zengin Yahudi tüccarların gönderdiği sadakalarla geçimlerini sağlıyorlarmış. Burada bir gece bir İspanyol Yahudisinin evinde uyuduk. Onunla konuştugumu ve birbirimizle iyi anlaştığımızı gören Türkler beni zincire vurdular. Yolculuğun başından beri böyle bir şey, yani bir ayağımı zincire vurup, o yöreden bir Müslümanın ayağına bağlamaları ilk kez başıma geliyordu. Bahsettiğim bu Yahudi, bana şehrin yanındaki kentin Celile olduğunu söyledi: Orada büyük bir göl varmış, içine bir veya iki tatlı su nehri dökülüyormuş; içinde bol balık varmış, özellikle *tainhas* ve *mujens* (tekir) bulunuyormuş. Burası kutsal, vatan edilmiş topraklar imiş. Aslında Yahudiler zamanında buralar farklıymış; çok verimli ve bolluk içindeymiş; daha sonra küçülmüş, âdeta bir yangın felaketi geçirmiş gibi harap olmuş.

Şehrin düz bir arazi üzerinde kurulmuş olduğunu, çevresinde surların bulunmadığını, sadece bir tepe üzerinde büyük bir kısmı harap olmuş, surlarla kuşatılmış bir kalesinin olduğunu bildiren Tenreiro, Osmanlı sultanının hizmetinde bir sancakbeyi ve sınırlı sayıda hizmetlisi bulunduğunu hatırlatıyor. Yolculuğu sürüyor:

Bu kenti terk ettik ve güneybatı yönünde yarım günlük ya da yarım *legoa* mesafede, Müslüman Arapların yaşadığı bir köye geldik. Köyün hemen yakınında, taş ve kireçten yapılmış, zaviye biçiminde bir ev bulunuyor; içine önce küçük bir duvar boyunca gidilerek giriliyor, orta yerde portakal ağaçları olan bir iç bahçe var. Türkler burada atlarından indiler, beni de yanlarına alarak içeri girdiler. Evde orayı koruyan bir Müslüman bulunuyor, Hristiyan ya da Yahudileri içeri sokmuyordu. Burada, üstleri siyah ipekten örtülerle kaplanmış, Müslümanların pek önemsedikleri iki türbe var. Yahudi, evin arka tarafına gidelim, dedi; orada iki mezar vardı: biri Aron'a, diğeri Musa'nın kayınbabası Yetro'ya (*Hifdros'a*)

aitmiş. Bu evde bir de beyaz bir taş gördüm, mermere benziyordu; üzerinde iki ayak izi vardı; bu büyük ayağın yanı sıra, Müslümanların dokunarak bıraktığı birçok el izi de bulunuyordu. Söylendiğine göre taştaki bu ayak izleri Musa'dan kalmamış; taş buraya o civardaki *Thabor* (Tiberias) dağından getirilmiş. Bu yüzden Müslümanlar uzun uzun izleri seyrediyor, derin saygı gösteriyorlar. Burası portakal ağaçları, havuç ve zeytinliklerle dolu; nüfusu nu yabanıl bir halk olan Araplar (*Alarves*)²¹ oluşturuyor, Osmanlı yönetimine boyun eğmiyorlar.

Buradan ayrılıp batı istikametinde bir dağ boyunca, okçulukta usta Müslüman Arapların yaşadığı birçok köyün sıralandığı düz bir arazide yolculuk eder seyyah. Dağın ardında, Müslümanların kendi dillerinde *Bor* dedikleri,²² Türklerin alıp binmek istediği kırsakların otladığı bir bölgeye varır. Birdenbire, bir grup Arabın ok ve yaylarıyla bu kırsakları öldürmeye çalışmalarına tanık olur. Arkalarında duran bakıcılar olmasa, dilinden anlayan Safed beyine gidip sakinleştirilmelerini istememiş olsa, hayvanların ölümle yüzyüze kalabileceklerini söyler; üzerlerinden oklar savrulmakta, kendisinin de arkasından uçuşmaktadır. Ölüm tehlikesiyle karşılaştığını ve tüm okların gözlerinin önünden geçtiğini ifade eder. Ancak, Araplar kırsakları bırakıp gidince ortalık sakinleşir. Yolculuk yorgun atlarla sürer, batı yönünde ilerler, Remle (*Ramala*) diye bilinen şehre ulaşırlar.

REMLE

Remle, çok eski taş surlar üstüne inşa edilmiş modern duvarların çevirdiği bir kent; evleri de aynı biçimde yapılmış. Akdeniz'e yakın bir yerde; Kudüs'e hacca gitmek isteyenlerin karaya ayak bastıkları noktada bulunan, deniz kıyısındaki, muhkem kasabadan karanın içlerine doğru iki veya üç *legoas* uzaklıkta. Burada Müslüman Araplar yaşıyor. Batıda kalan Kudüs'e çok uzak olmayan şehir, düz bir arazide yer almakta. Bana söylendiğine göre, Samson'un öldüğü yerde bir tapınak bulunuyormuş; bu tapınak şimdi Müslümanların pek saygı gösterdikleri bir camiymiş. Bölge su bakımından fakir; açık alanlar fazla;

Müslüman Araplardan oluşan nüfus sınırlı ve aralarında yolcuları soyan hırsızlar bulunmakta.³³ Burada Osmanlı sultanının, yanında sınırlı hizmetlisi bulunan bir sancakbeyi var; bölgede ticari faaliyetler gelişmiş değil, toprak da pek işlenmiyor; ancak hurma ağacı bol. Ticaret esas olarak, Hristiyan hacılar buradan geçerken canlanıyormuş.

GAZZE, DEVELERİN BATTIĞI ÇÖL

Remle'yi terk eden Tenreiro ve bekçileri, güneybatı yönünde yolculuklarına devam ederler; öğle vaktinden sonra birtakım yerlerden geçip Gazze (*Gazara*)'ye ulaşırlar. Onu esir olarak getiren kişiler (Türkler) beylerbeyinden ve sancakbeyinden, kum çölünü geçebilmek için bir miktar yiyecek, bir kılavuz ve binek develeri sağlanmasını isterler. Cevap olarak sancakbeyinin çadırlarıyla birlikte araziye çıktığı söylenir; buluşurlar. İyi karşılanırlar; onlara kılavuzlar, su taşımaya yarayacak deri tulumlar ve peksimet sağlanması için Gazze şehrine emir gönderilir. Seyyah, Gazze'yi şöyle tarif eder:

Gazze şehri, Akdeniz'den beş veya altı *legoas* [25-30 km] uzaklıktadır; Remle'nin güneyinde kalmakta, denize ondan daha yakın mesafede bulunmaktadır. Şehir taş ve kireçten yapılmış güzel evler ve binalarla donatılmıştır. Arazi geniş, ekilebilir cinstendir, üzerinde yaşayan hayvanlar da vardır. Akarsuyu kıttır; bu nedenle kuyular kullanılmaktadır. Gerisinde bulunan Remle ve tüm çevresiyle birlikte Kudüs kenti Osmanlı sultanına bağımlıdır. O sıra yönetim, sultanın bir kulu olan beylerbeyindeydi.³⁴ Bize önümüzde uzanan çölü geçmemiz için hemen binek develer, kılavuzlar, peksimet ve içleri su dolu deri tulumlar sağlanınca şehrin güney tarafından yola çıktık; Müslüman Arapların yaşadığı ve iki *legoas* uzaklıktaki köylerin bulunduğu yerleri geçtik, çöle girdik. Yedi *legoas* boyunca uzanan bu bölgenin büyük bir kısmını ince kumlar ve çok yüksek dağlar kaplıyor. Belirli bölgelerde daha değişik, toprağın daha sert olduğu, kaymadığı; hurma ağaçlarının ve acı sulu kuyuların bulunduğu vadiler var. Vadiler bitince, kılavuzların deneyimleriyle bildikleri üzere, yola dönülüyor, çok ince ve gevşek kum tepeleri boyunca tır-

manılıyor; öyle ki develer yarı bellerine kadar batıyor; kum fırtınası çıksa tamamen gömülüp, denizdeki gibi kaybolabilirler. Ters yönde esen kum fırtınaları da oluyor; o zaman tepeler dağılıyor.

GÜVERCİNLE KAHİRE'YE MESAJ

Bölgede herhangi bir zarara uğramadan ve tehlikeyle karşılaşmadan, günde en fazla dört *legoas* yol kat ederek çölü geçerler, zira zemin daha fazlasına fırsat vermez. Altı gün gittikten sonra kıyıya, yani Akdeniz sahiline ulaşırlar. Orada güneye doğru, tüm çöl boyunca uzanan ve denize varan dağ sıraları yer almaktadır. Oraları aşabilecek ne bir yol ne de bir geçit çıkar karşlarına; bu noktada, sadece, Memlûk Sultanı'nın emriyle yapılmış olan üstü hurma yapraklarıyla örtülü, ahşap bir ev bulurlar. Öykü şöyle devam eder:

Yukarıda sözünü ettiğim, yüksek bir dağın tepesiyle deniz arasında kalan eve vardık. Çakıl ve taşla dolu olan yol, çölle keşişiyor; hem Mısır'a giden hem de Kudüs'e dönen kervan ve yolcular tarafından kullanılıyor olmalı, çünkü kullanabilecekleri bundan başka bir geçit yok. Bahsettiğim evde daima bir Müslüman dizdar (*alcaide*) bulunuyor; kim olduklarını ve neden yolculuk yaptıklarını söyletmeden kimseye geçiş izni vermiyor. Beni esir olarak getiren Türkler bu eve gidip, hiç zaman yitirmeden neden yolculuk yaptıklarını, beni nasıl İbrahim Paşa'ya esir olarak getirdiklerini anlattılar. Söylenenler bir kâğıt parçasına yazıldı; bir kafeste bulunan güvercinlerden bir tane-sini aldılar, bir kanadının altına kağıdı yerleştirdiler ve dışarı çıkartıp serbest bıraktılar. Güvercin havalandı, yükseklere uçtu ve gözden kayboldu. Kısa bir zaman sonra Kahire kentinde bir Müslüman'ın evine, bu iş için eğitilen güvercinlerin bulunduğu yere konmuş. Bu Müslüman yazılı kâğıdı çıkarmış ve hemen İbrahim Paşa'ya götürmüştü. Güvercinin ardından biz de hemen hareket ettik; çölde üç gün yol aldık. Çölün dışında kalan, güneye doğru uzanan, ekili alanlarla dolu, Nil Nehri'yle sarılmış düz bir arazide yer alan *Remaya* (Rumiye ya da Rumeyle) denilen şehre vardık.

Portekizli seyyah, kurye ve gözlemci Tenreiro, bu kentin kum çölünün güney ucunda olduğunu, tuğladan ve kiremitlerden yapılma duvarlara sahip bulunduğunu anlatıyor. Duvarlar çok eskiymiş, bir kısmı harap olmuş, ufalanıyorlarmış; görüldüğü kadarıyla her iki yüzünde yılların getirdiği bozulmalar varmış. Sakinleri pek açık renkli olmayan Müslüman Araplar; yetiştirdikleri ürünlerle ve hayvanlarıyla geçinmekte idiler. Kentte küçük bir muhafız gücü olan bir Osmanlı *dizdar* varmış.

Tenreiro burayı terk edip güneye yöneldiklerini; Müslüman Arapların yaşadığı birçok köy ve kasabayı geçtiklerini bildiriyor. Yolda içecek su bulamamışlar; sadece, bazı yerlerde sığırların sulandıkları birikinti su çukurlarıyla karşılaşmışlar. Bu çukurlara yaklaştıklarında çok kötü koktuklarına tanık olmuşlar; içlerinde Nil'in taşmasından sonra oralarda kalan pek çok ölü, kokuşmuş balık bulmuşlar. Seyyah, buralardaki köylerde oturan Müslümanların, taşan suyu biriktirmek için köylerin yanlarında inşa ettikleri bazı kuyu ve yapıları sağladıkları suyu içtiklerini, bunun bir sonraki yıla kadar onlara yettiğini söylüyor.

Birçok köyün bulunduğu bu yolda devam ettikten sonra aynı gün içinde, bina ve surlarının yapısıyla geride bıraktıkları kentteki benzerlik gösteren, adını vermediği diğer bir şehre ulaşırlar. Tenreiro şehir halkının Müslüman Araplardan oluştuğunu; geniş ve mükemmel inşa edilmiş binalar gördüğünü belirtiyor, hareketli bir nüfustan ve canlı bir ticaretten söz ediyor. Orada, kendisine söylenenlere dayanarak, İsrail kavmi esarete iken, iki şehrin, yani bunun ve bir öncekinin Firavun tarafından tuğla ve kiremit barındıran surlarla çevrilmesinin emredilmiş olduğunu, buradaki sorun çok geniş ve hayranlık verici bir görüntüsünün olduğunu vurguluyor.

KAHİRE GÜNLERİ

Tenreiro, yanındakilerle birlikte, büyük bir kent olarak tanımladığı, Hristiyanların *Cayro*, Müslümanların Mısır (*Mecera*)²⁵ dedikleri Kahire'ye varır. Buraya ulaşmadan önce sıra sıra evlerin, yoksul Müslüman Arapların oturduğu, pekçoğu tahrip olmuş çok eski yapıların bulunduğu varoşlardan geçtiklerini, böylece ilerledikten sonra, şehri saran, kesme taşlardan inşa edilmiş çok eski bir surun doğu tarafındaki bir kapıdan şehre girebil-

diklerini nakleder. Bir *legoa* kadar uzunluğu olan, her iki yanında yapılar, üç ya da dört katlı çok güzel evler bulunan bir yol boyunca giderler. Burarlarda yerli Müslüman Arapların ve farklı milletlere mensup kişilerin oturduklarına tanık olur. Seyyah, gerek kişisel serüvenlerine, gerekse şehir tasvirine şöyle başlar:

[Sadrazam] İbrahim Paşa'nın çok yakın dostu olan saygın bir Türk'ün evine geldik; orada on veya on iki gün kaldık; Türkler beni bağlamadan sadrazamla konuşma fırsatı buldum. [Ev sahibi] bu Türk bize, oraya vardığımızda, haberimizi güvercin vasıtasıyla iki buçuk gün önce, bizim gelmemizden evvel aldığını söyledi. Türk'ün evinde bulunduğumuz günler içinde gündüzleri beni zincire vurdular; geceleri ise bir ayağımı çözdüler, diğer ayağımı benimle birlikte bulunan Türke bağladılar, ellerimi zincirlediler, sabah da onu çözdüler. Ev sahibimizin hizmetinde olanlardan bir Türk bir gün şehir merkezinden eve geldi ve bana, bir Müslüman kadına verdiği paraya karşılık, kendisini ödüllendirmemi söyledi. Bu kadın şehrin alışveriş yapılan meydanlarından birinde fal bakarak ve geleceği okuyarak para (*dinheiro*) kazanıyormuş; ve başıma neyin geleceğini söylemiş: Serbest bırakılacağımı haber vermiş. Bu yüzden kadına ödülünü vermeliymiş. O anda bu beni pek fazla memnun etmedi; çünkü haberin doğru olmayabilirdi. Hatta, beni gördüğü vaziyet düşünöldüğünde, tam tersi doğruydu.

Ertesi gün Türkler Tenreiro'yu İbrahim Paşa'nın huzuruna çıkarmak için götürürler ve ona diğer beylerbeyinin göndermiş olduğu mektupları verirler. Gördüğü sarayı güzel tasvir eder Tenreiro: Sadrazam geniş bir sarayda oturmaktadır. Burası yeşime benzer taşlarla süslü, altın işlemeli, mavili, mermer ya da başka taşlarla bezeli, çok farklı türlerde çinilerle donanmış çeşitli binalardan oluşmaktadır. Büyük bir odanın içinde, pek zengin işlemeli bir örtü ile kaplı kürsüye bitişik bir halı yayılmıştır, etrafında devletin yetkili erkânı (*Turcos*) yer almaktadır; duvara doğru yaslanmış durumdadırlar. Bu seçkin kişiler, çoğu satenden yapılmış parlak giysiler için-

dedirler; bazıları da kabartmalı kumaştan, işlemeli, kırmızı kaftanlar giymişlerdir. Öyküyü şöyle devam ettirir Portekizli seyyah:

Sadrazam, Türklerin kendisine vermiş olduğu mektubu okumayı bitirdikten sonra bulunduğu yere yaklaşmam için işaret etti ve bana Türkçe konuşmayı bilip bilmediğimi sordu. Bilmediğimi, ama Farsça konuşabildiğimi söyledim. Birdenbire Farsça konuşmaya başladı; ne var ki Farsçası benimki kadar kötüydü. Bana, mektupta neler yazdığını, hangilerinin önemli olduğunu sordu; ben de yazılanları inkâr etmeden cevaplar verdim. Hemen yüzü güldü, bana nezaket gösterdi; beni oradan götürmeleri için işaret etti. Beni derhal yedi veya sekiz saygın Türkün bulunduğu bir kadı meclisine (*casas publica*'ya) götürdüler; burada bulunanlar bizim ülkemizdeki din yargıçlarına (*desembargadores*'e) benziyorlardı. Önce dillerini konuşup konuşmadığımı sordular; konuşmadığımı söyledim. Bunun üzerine, hemen İbrahim Paşa'nın hekimbaşısı olan bir İspanyol Yahudisini çağırdılar. Bana ilk söylediği şey, onların soracaklarına yanıt olarak gerçeği söylemem gerektiği idi; çünkü Efendimiz Hazret-i İsa beni özgürleştirebilirdi. Türkler, yani din yargıçları, beni çok sıkı bir şekilde sorguladılar; tüm söylediklerimi kaydettiler; bunun için de epeyce bir zaman harcadılar. Gerekli bütün soruları sorduktan ve bunları kayda geçirdikten sonra beni ilk geldiğim eve götürdüler, orada on ya da on iki gün kaldım. Oradaki Türkler, mektuba yanıt için her gün saraya gittiler; ama İbrahim Paşa ile görüşememişler, çünkü şehirde onu meşgul eden sorunlar varmış; ayrıca Yukarı Nil havzasında oturan, huzuruna emrettiği bazı ileri gelen Müslümanlar da birtakım ihanetlere karışmışlar.

Tenreiro beklemededir; bir ara meydana götürüleceği ve kellesinin kesileceği söylenir kendisine. Korkular içinde kalır, günler yıl kadar uzun gelir. Ancak bir gün, her zamanki gibi kelepçelere vurulmadan önce, uyu yakalır; uyandığında ise zincirsiz olduğunu ve zincirle bağlandığı kişinin yanında olmadığını fark eder. Birkaç gün geçtikten sonra saraydan gelen ev

sahibinden iyi haberler alır; özgür bırakılacağını ve istediğini yapabileceğini öğrenir. Parası pulu elinden zorla alınmışsa da serbesttir artık. Kentte dolaşır; İspanyol Yahudisi terzilerin ve küçük çaplı mesleklerle uğraşan tüccarların bulunduğu bir caddeye gider; orada, önceleri Hindistan'da ve Portekiz'de kalmış olan bir Yahudinin bulunduğu söylenir. Görüşürler; bazı konulara değinildikten sonra Tenreiro'ya bir vakitler Hindistan'da tutuklanıp Hristiyan yapılmış bir Yahudi tanıyıp tanımadığı sorulur. Böyle bir şey bilmediğini söyler. Aslında bu adamın Hindistan'da Afonso de Albuquerque zamanında Hristiyan olmuş bir kişi olduğunu,²⁶ Hindistan genel valisi Albuquerque'in onu Mekke'den gelen bir gemide esir alıp Goa'da evlendirdiğini, bir süre orada evli (*casado*) olarak yaşamış olduğunu, adının Francisco de Albuquerque olduğunu bilir. Onu Hindistan'da birçok kez görmüştür ve bu adla çağrıldığını duymuştur. Daha sonra, Afonso de Albuquerque tarafından Portekiz'e, Kral Manuel'e gönderildiğini ve Lizbon'dan ayrılıp Venedik gemileriyle gizlice Kahire'ye geldiğini, orada daha önce bıraktığı karısına ve çocuklarına döndüğünü hatırlar. Karşısındaki, tüm bu bilgileri diğer Yahudilere söylememesini ister, ayrılma zamanına kadar da yardım sözü verir. Tenreiro, dikkatle gözlemlediği Kahire'yi şöyle anlatır:

YAPILAR, LONCALAR, SOSYAL YAŞAM

Müslümanların *Meceta* olarak adlandırdıkları Kahire şehri, kabartmalarla bezenmiş, çok eski, taş surlarla çevrili olup Nil Nehri boyunca uzanan düz bir arazide yer alır. Surlardan nehrin kenarına kadar en az bir *legoa* [yaklaşık 5 km] mesafe vardır. Bir sur ile çevrili olan bu şehir, çok büyük sayılmaz, [Portekiz'deki] Évora'dan daha büyük olamaz. Ancak boylu boyunca uzanan ve daha önce de söylediğim gibi, bir *legoa* kadar genişliğe ulaşan varoşları var. Bu şekilde, varoşlar nehir boyunca iki *legoas* kadar uzanıyor; bunların aralarında Kahire'nin doğal gelişiminden çok daha sonra insanların yaşamaya başladığı yerler var. Bunlardan birisi *Macelateca* (Musallateke!), diğeri de Bulak'tır (*Bolaque*). Buralarda çoğu üç, dört ve beş katlı, İspanyol tarzına benzeyen evler ve güzel binalar bulunuyor. Şehrin sur içindeki nüfusu Müslüman Arap, Türk ve Yahudi-

lerden; Avrupa'nın değişik bölgelerinden gelen Hıristiyanlardan ve farklı milletlerin tacirlerinden oluşmakta. Bunlar arasında sıkı bir alışveriş, surlar içindeki Müslümanlar arasında da iş trafiği mevcut. Dört-beş tane çok büyük lonca (*aposementos*) var ki her biri biner haneli ve âdeta birer kent gibi, giriş kapıları bulunan bir surla çevrili, korumalı yerler. Bu loncalarda sadece ve sadece malları ile önemli tacirler oturuyordu. Bu kentte gördüğüm en mü-kemmel şeydi bu. Şehrin büyük bir kısmı iyi planlanmış; başka tacirlerin kaldığı ve büyük çarşıların (*caixarias*'ın) bulunduğu geniş sokaklar var. Çarşıların sokağa bakan kapıları var, içlerinde farklı malları alıp satan tüccarlardan başkası barınamaz. Bunlar öylesine geniş ki her biri neredeyse büyük bir kent gibi; içine sık girenler bile dışına çıkmak için doğru kapıyı bulmakta zorlanmaktalar. Birbirlerine yakın iki büyük sokak var ki bunlar ana yollardır; bana söylediklerine göre her birinde kırk bin hane bulunmaktaymış; bu iddia, sanırım, gerçek dışı.²⁷

Şehirde geniş binaları olan büyük camiler bulunuyor, böylelerinin sayısı dördü geçmiyor; başka camiler de var, onlar biraz daha küçük. Bana söylendiğine göre toplamı altı yüz kadarmış. Hepsinde büyük bir musaf, her birinin kendi cemaati var; Müslümanlar oraya ibadet ve ayin için gidiyorlar. Camilerin çoğu surun dışında kalıyor; oralarda harabe haline gelmiş birçok eski bina gördüm; anladığım kadarıyla eskiden daha görkemliymişler, içlerinde daha fazla insan barınıyormuş. Şehrin doğu yakasında yüksekçe bir yerde surlarla çevrili bir kale bulunmakta; içinde hoş evler, geniş avlular sıralanmış; parlak, kabartma taşlar, hoş renklere boyanmış, yaldızlanmış resimler, mermer ve taş kakmalı olarak güzel bina edilmiş dizi dizi evler var. Dediklerine göre, buraları, Türkler o kaleyi aldığında ve toparlarını yerleştirdiklerinde, Memluk sultanının ikamet yeriymiş. Şehirde buna benzer on ya da on iki kadar saray gördüm; bunlar *Almiralhos*²⁸ denilen başka Memluk ileri gelenlerine ait olmalı; çoğu Osmanlı sultanı şehri alırken yapılan muharebelerde öldüğü için artık hatırlanmıyorlar.

Bir top atımı uzaklıkta bulunan bir sokak daha gördüm; orada yolun iki yanında amber hazırlayan ve hastalıkları tedavi eden Müslüman attarlar (*boticairos*) yer alıyor. Müslümanlar böyle şeyleri bir hayli kullanıyor. Bunların çoğu zengin kimseler; yatakları ve örtüleri ipekle süslenmiş; amber çubukları onların üzerinde asılı duruyor. Yastık kılıfları ve minderleri de süslü; ve kadınlarının boyunlarında, bileklerinde ve başka yerlerinde takılar var; aslında onlar da kokulu şeylere çok düşkünler. Diğer bütün sokaklar, bir hayli mahir zanaatkârlarla dolu.

BİR HAC HAZIRLIĞI

Bu bölgenin bu denli ticaretle uğraşmasının ve başkalarına göre daha fazla ün yapmasının nedenini, her yıl tüm İslam dünyasından Müslüman erkeklerin ve kadınların orada bir araya gelmeleri ve Kâbe'yi (*casa de Meca'yı*) ziyaret için bir kervan oluşturmaları olarak açıklayan Tenreiro, Kahire'de bulunduğu sırada bir kafileyi Hac hazırlığı içinde görür, manzarayı şöyle betimler (Kâbe ve Medine hakkında anlattıklarını Kahire'de duyduklarına dayandırarak):²⁹

Ben onları yola koyulurken gördüm: Ellerindeki paranın çoğunu burada harcıyorlar, paralarının hesabını ve giderlerini düşünmüyorlar. Her şeyi tedarik ediyorlar; yüz gün süren bir yolculuk ve dönüşü için gerekli olan devaleri hazırlıyorlar, su alıyorlar. Oraya zengince, bol-luk içinde gitmek bir gelenek, hatta bir şeref meselesi. Kenti terk etmeden önce olanca tantana ve gösterişleriyle, bir hayhuy içinde, avuç avuç para dökerek edindikleri kıyafetleriyle ve içleri su dolu deri tulumlarıyla ana yollardan geçiyorlar. Bu kentte yarım *legoa* uzunluğunda bir sokak var ki bir ucundan diğerine kadar tamamen Müslümanlarla dolu, bunlar da hacılara mal satan tacirler.

Böylece hepsi kenti gördükten sonra oradan ayrılıp kent dışında bir yerde toplanıyorlar; herkes bir araya gelir gelmez de hareket ediyorlar. Yollarının üzerinde ve çölde Yahudi Araplar bulunduğu-ndan ve Müslüman atlılar onları hemen hemen her yıl soydukların-

dan, Kahire'den yanlarına tüfenkler kuşanmış üç yüz yeniçeri alıyordılar. Bu yeniçeriler ve savunma için gereken top arabaları şehrin beyi tarafından sağlanmakta. Hepsinin ücretleri yolcular arasında bulunan çok zenginler ve seçkin kişilerce ödenmekte.

Yanlarına, Kâbe'de bırakılmak üzere altın armağanlar, ipekli işlemeler ve sırmalı kumaşlar götürüyorlar. Aralarında, benim de gördüğüm, üzerinde Arapça yazılar bulunan, Kabe'nin içine konacak ipekli bir örtü vardı; ve gene ipekten yapılmış, çadır bezine benzeyen bir tanesi daha vardı ki pek geniş olmayan Kâbe'nin üstünü örtmek içinmiş. Kâbe içinde her yıl oraya koydukları ve ertesi yıla kadar bıraktıkları o örtüden başka bir şey yokmuş. Kâbe'nin biraz ötesinde, ona yakın bir yerde bir su [zemzem] kuyusu varmış, orada yıkanmışlar; böylece araf ateşinden zarar görmeyeceklerine ya da yanmayacaklarına inanıyorlar. Kâbe'yi ve kuyuyu, oraya oğlunu kurban etmek için giden İbrahim [peygamber] yaptırmış. Bu yüzden, söylediklerine göre, oraya üzerinde belirli işaretler olan, ama çok az bulunan koyunlardan götürürlermiş bunu. Bu nedenle bu işaretlere sahip olanlar çok değerli sayılır ve kurban edilirmiş.

KAHİRE'DE ERZAK BOLLUĞU, TAVUKSUZ CİVCİV ÜRETİMİ

Tenreiro'nun tanık olduğu Kahire yiyecekler -buğday, arpa, baklagiller, fasulye, çeşitli türde nohut, et ve sadece fakir ve yoksulların yediği nehir balığı- bakımından bolluk içindedir. Yılın uzun bir döneminde bulunabilen meyveler çeşitlidir. Nar, şeftali ve üzüm pek fazla değildir; yalnızca Firavun inciri (*figos de Pharaon*) bol yetişir. Bu meyveyi veren ağaçlar büyük kestane ağaçları kadardır, yaprakları da hemen hemen incir yaprağı genişliğindedir; incirleri daha büyüktür, ama aynı lezzeti vermezler. Nil Nehri suyundan başka içecek suyu yoktur; sucular suyu büyük deri tulumlar içinde develere yükler, şehre getirip satarlar; su kapılara kadar getirilir, orada bu iş için yapılmış çok geniş testilerle teslim alınıyor. Hayvanlara yüklenmiş olarak peksimet, piliç, ördek, kumru, bıldırcın ve meyve gibi yiyecekler de getirilir. Evlerin çoğu beş ya da altı katlı olduğundan yukarılarda oturanlar aşağıya, ucunda içine almak istedikleri şeyler için para koy-

dukları bir sepetin bağı olduğu halat sarkıtır, sonra da geri çeker, böylece alışverişlerini yapmış olurlar.. Piliç ve ördek de bol ve fiyatları düşüktür. Cıvcivler şu şekilde üretilir:

Başka hiçbir işi olmayan bir grup Müslüman Arap var ki bunlar şehrin surlarına yakın bir yerde oturuyor, orada hayvan gübresi topluyorlar. Epeyce eskimiş olan gübre öbeklerinin üstüne delik ve çukurlar açıp içlerine bol sayıda yumurta yerleştiriyorlar. Gübrenin sıcaklığı cıvcivleri kuluçkadan çıkarıyor ve yavrular orada oluşan çok küçük kurtçuklarla hemen yemlenmeye başlıyorlar. Cıvcivler yedi veya sekiz günlük olduklarında nehir çevresinde geniş araziye yayılmış olan köylerde yaşayanlar geliyor ve onları satın alıyor. Cıvcivleri tane hesabıyla değil, sabit bir değeri olmayan hacim ölçüsü *alqueire*³⁰ ile satıyorlar; bu yüzden cıvcivler çok ucuza gidiyor. Köylüler onları besliyor ve büyüdüklerinde de şehre götürüp satıyorlar; dört ya da beş tanesini birden ayaklarından bağlayıp sattıklarından gene ucuza gidiyorlar.

NÜFUS VE SOYGUNCULUK

Tenreiro'nun *Centura* (Senteriyne!) olarak adlandırdığı, Hristiyanların oturduğu bir mahalle vardır. Hristiyanlar nehir kenarında, pek çok evin sıralandığı, Müslümanların içlerine karışmadığı bir yerdedirler; ülkenin beyaz nüfusunu oluştururlar, çok eski zamanlardan beri orada varlıklarını sürdürmektedirler. Sünnet olmak ve vaftiz edilmek, gelenekleri arasındadır. Arapça konuşur, ticaret ve tarımla geçinirler. Kentte epeyce Arap Yahudi'nin ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden gelen, farklı milletlerden Yahudilerin de yaşadığı bir mahalle bulunur. Buraları şehrin surları içinde kaldığından güvenlidirler; gene de, şehirde sıklıkla yaşanan soygun ve öldürme olaylarına karşı korunaklı olsalar da, seyyahın anlattığına göre, soygunculuk tehlike verici düzeye ulaşmıştır:

Bilindiği üzere, şehirde çok sayıdaki silahlı soyguncu sık sık bir araya geliyor ve varlıklı olduklarını bildikleri tacirleri ve Müslümanları herkesin gözünün önünde soyuyorlar; bu işi gece yapıyorlar. Soy-

guna gittikleri sokakta, aradıkları tacirin ya da Müslümanın evini yüksek sesle bildiriyorlar. Duyduğuma göre, öldürülme korkusuyla hiç kimse evinden dışarı çıkmaya veya pencereye yaklaşmaya cesaret edemiyormuş. Soyguncular eve giriyorlar, istedikleri her şeyi alıyorlar ve develerine yükleyip uzaklaşıyorlar. Adaletin önüne getirilseler de bu işi yapmayı sürdürüyorlar; çünkü Araplar soygunculuğa bir hayli yatkınlar; bu ülkede ve bölgede sonsuz denecek kadar çoklar, ve bu iş onlara çok uygun ve kârlı geliyor. Burada bulunduğum süre içinde ün salmış bazı soyguncuların samanla doldurulup atlara yüklenmiş derilerinin şehirde dolaştırıldığını gördüm; yanlarında at üstünde tellallar vardı, adlarını duyuruyor ve halka teşhir ediyorlardı. Soyguncuların yarattığı korku ve endişe yüzünden, gerek sur içinde, gerekse dış mahallelerde yaşayan halkın çoğu geceleri her iki kapıyı da kapatıp çekiliyorlar; çeşitli yerlerde asılı duran kandil ve fenerleri bütün gece yanık kalıyor. Yeniçeri ağası (*justiça*)" bütün gece şehri dolaşiyor, soyguncu olduğunu sandığı bir Müslümana rastlarsa hemen cezasını veriyor, ikiye parçalıyor ve halkın görmesi için orada bırakıyor. Bir de elçabukluğu, ustalık ve sihirbazlıkla hırsızlık yapan başka hırsızlar var ki bunlara kendi dillerinde *çastrí* (*xatres*) diyorlar ve bizdeki çingenelere benziyorlar.

Tenreiro Kahire'nin doğal görünüşüne ilişkin olarak da şu bilgileri ekliyor: Memluk sultanının sarayının yanında çok eski duran birçok ev, yanlarında da İsa (*Josué*) peygambere ait bir meyve bahçesi var. Şehirden bir *legoa* uzakta, nehre kadar inen ve insanlarla dolu bir yerde bir kuru bulunuyor ki, orta yerinden tatlı sulu bir pınar fışkırıyor ve ürünü mayıs ayında toplanan pelesenk ağaçları yetiştiriyor. Bunlar büyük gül ağaçlarına benziyorlar, yaprakları pırmal gibi, ve bir Hristiyan'a ait olan bu kuru dışında herhangi bir yerde yetişmiyorlar. Bana söylediklerine göre Meryem Ana kutanmış çocuğunun giysisini bu pınarda yıkayıp büyük bir fıravun inciri ağacının altına ve gövdesine sığanmış. Müslümanlar oraya saygı gösteriyorlar; gövdede büyük bir oyuk bulunuyor; Meryem Ana'ya duyulan saygıdan ötürü, onun anısına bir kandil yanıyor.

Tenreiro, Müslümanların kendi dillerinde Nil dedikleri nehrin çok büyük olduğunu, hiçbir zaman yürüyerek geçilemediğini, düz bir arazide güneyden kuzeye doğru aktığını belirttikten sonra, şunlara tanık olduğunu bildiriyor:

Benim gözlerimle gördüğüm bölgede doğruya doğru geniş ovalar boyunca ilerliyor ve her yıl, ağustos ayının sonunda oraları suluyor. Yağmur yağmasa da yatağından taşıyor. O topraklarda yedi veya sekiz yılın yağmursuz geçtiği sıkça görülür. Kışlar ve yazlar ılıman geçer; bu ikliminden ötürü halkı doğurgandır ve üreme oranları çok yüksektir, (seyaha söylenildiğine göre) kadınlar genellikle iki veya üç çocuk doğururlarmış. Nehir yükseldiği zaman suyun seviyesi iskele babası gibi yerleştirilmiş bir taş sütun ile ölçülüyor; nehrin biraz içine doğru konmuş bu sütuna inç (*pollegada*), karış (*palmo*) ve başka ölçüler işaretleniyor. Su yükselip bu düzeylere geldiğinde Müslümanlar şehre gidip sırıklara bağlanmış, keten bezinden yapılmış sarı bayraklarıyla dolaşıp “Tanrının inayetiyle nehir bugün şu kadar yükselmiştir” diye duyuruyorlar. Müslümanlar ve tüccarlar bu duyuruyu yapanlara bahşiş verir; Allah’a şükrederler: Çünkü nehir çok yükselirse bölgede bol ürün olur, toprağı işlemek mümkün olur; ancak su araziye kapladığında tohum atılabilir.

Nehrin yükselmesinin durduğu belli olduğunda şehir halkı bir araya geliyor; üstü örtülü sandallarla, çeşitli çalgı ve eğlenceler eşliğinde setleri yıkmaya ve arıkları açmaya gidiyorlar; böylece su giriyor ve tüm araziye kaplıyor. Bu yöredeki köyler direkler üstüne bina edilmiş olduğundan nehir onlara ulaşamıyor ve zarar veremiyor. O zaman bütün Müslümanlar eşleriyle birlikte sandallarda seviniyor ve kutluyor; sayısız müzik aletinin sesleri şehrin mahalle ve sokaklarını dolduruyor. O kadar çok sandal oluyor ki üzerlerindeki kimisi zaman birbirlerini tanıyamıyor. Bu bölgelerde yaşayan Araplar hırsızlığa çok eğilimli olduklarından -nehir taşıdığı köylüler bir köyden ötekine sadece sandallarla geçebildiklerinden- kimileri tam

Resim 9. Mısır şehri, Nil nehri ve gemi şekilleri: António Tenreiro'yla çağdaş olan Piri Reis'in eserinden (*Kitab-ı Bahriye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6605, yaprak 302'dan) naklen İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul: Bilge, 2005, s. 257.

korsan gibi davranıyor ve sandalları soyuyorlar; nehirdeki sandal sayıları çok olduğundan kimse bunların kim olduklarını bilmiyor, bilinmesi de mümkün değil.

KADINLAR

Bu şehirde kadınlar çok özgürdür, birbirlerini ziyaret etmek istediklerinde bunu yapabiliyorlar; kocaları tarafından hiç yasaklanmıyorlar. Bir geleneğe göre, meydanların çoğunda sırtlarında kırmızı kumaşlı eğerleri, boyunlarında ve göğüslerinde ipek püskülleri, madeni tokalı göğüs kayışları olan iri eşekler ve katırlar bulunuyor. Müslümanlar bunları kadınlara kir alıyor, onlar da böylece istedikleri yere gidiyorlar; üzerlerinde erkekler gibi bacaklarını ayırarak oturuyor, büyük ve beyaz keten bir örtü ile örtünüyorlar. Başlarına kepe benzeyen gümüş bir başlık giiyorlar, onun da üstüne ince, siyah bir tül geçirip çenelerinin altından bağlıyorlar. Gözlerini ve yüzlerini de ince, siyah ipekten bir bezle kapatıyorlar; oradan her şeyi rahatça görebiliyorlar, fakat başkaları onları tanıyamıyor. Ekseriya öyle kalabalık gruplar halinde toplanıyorlar ki, dış mahallelere gitmek için kapılardan geçerken çok sıkışıyorlar, karman çorman oluyorlar, eşekleri önde gidiyor, kendileriye yere düşünceye kadar havada kalıyorlar; böylece yüzleri dışında her yerleri görünüyor.

Tenreiro, Bulak (*Bolace*) diye bilinen, kendisinin daha önce sözünü ettiği bir yerleşim biriminin önünde, nehrin ötesinde, batı yakasında sıralanan büyük evlerden de bahseder; burada Müslüman Araplar yaşar. Daha batıda, bir *legoa* ötede, oymalı, iri taşlardan yapılmış, nehir kıyısından görülebilen yapılar bulunur. Bunlar, söylenildiğine göre, Firavun (*El Rey Pharaó*) tarafından yaptırılan mahzenlermiş; duyduğu kadarıyla, oralar zamanın krallarının mezarlarına aitmiş, herhalde Piramitlerden söz ediyor. Bu eserler kumluk, insansız bir arazide inşa edilmişler; yine başkalarından işittiğine göre, ölü bedenleri –seyyahın çarşıda dükkanlarda satıldığını gördüğü, çok güzel kokan– lavantayla mumyalanmış. Ülke halkının inancına göre, ölü bedenler bu yöntemle gerçekten mumyalanmış.

Tenreiro yola devam eder, ancak görmeyi çok arzuladığı Kudüs yönünde değil; zira kervanlar o yönde işlemez. İskenderiye (*Alexandria*) limanında bir gemi bulup gitmeyi umar. Ancak, bir Yahudi böyle bir yolculuğa kalkışmaması için uyarıda bulunur; çünkü bu kişi, Avrupa'dan oraya gelip giden gemilerden sürekli haber alıyormuş ve söylediğine göre, o sırada İskenderiye kentinde yaygın hastalık varmış, bu yüzden birçok kişi ölmüş.

Tenreiro böylece bir süre oyalandıktan sonra Müslüman tacirleri ve mallarını taşıyan, aşağı Nil'e seyreden bir sandala biner. 5 veya 6 *legoas* ilerledikten sonra nehrin ortasında, köylülerin yaşadığı, zengin ürünleri olan, piliç ve ördeği bol bir adaya ulaşır. Nehrin burada ikiye bölündüğünü söyler: Dimyat (*Damiata*) iskelesinde Akdeniz'e dökülen bir kol doğuya yönelir ki Tenreiro o yönde gitmez; diğer kol da İskenderiye limanının bir *legoa* doğusundan aynı denize dökülür; o da bu kol üstünde 5 veya 6 *legoas* yolculuk yaptıktan sonra Füvve'ye (*Fua*'ya) varır.

Füvve, nehrin kıyısında, [Kahire'den] 12 *legoas* uzakta yer alan bir şehirdir. Pencereleli nehre bakan, surlarla çevrili olan bu yerde iki katlı, çok güzel evler bulunuyor. Nüfusu Müslüman Araplar ve Mısırlılardan (*Mecerins*) oluşuyor. Füvve'de pek çok hurma ağacı, Fırvun inciri, şeker kamışı ve Hint inciri var. Nehirde 5 ya da 6 *legoas* daha yolculuk ettik ve daha çok ticaretin yapıldığı, Reşid (*Raxite*) adında başka bir büyük şehre vardık.

Reşid şehri nehrin kıyısında, akıntı yönünde, batıya doğru Kahire'den 20 *legoas* uzaklıkta bulunuyor. Pek çok güzel evleri var; nüfusu Mısırlı Müslümanlardan oluşuyor. Çok sayıda hurma ağacına sahip. Nehrin Akdeniz'e döküldüğü yere yetmiş veya seksen tonluk gemiler yanaşılıyor ve yüklerini limana boşaltıyor; bu mallar oradan sandallarla Kahire'ye götürülüyor. Ben burada karaya çıktım, bir hayvan kiraladım ve İskenderiye'ye giden Müslümanlara katıldım. Kumluk bölgede, yerleşmelerin olmadığı çöl boyunca 5 ya da 6 *legoas* batıya doğru yol aldık; iki-üç top menzili genişliğinde tuzlu suyu olan gölleri geçtik. Arkasından bir ev, daha doğrusu ağaçtan yapılmış, üstü

hurma yapraklarıyla örtülmüş bir kulübe karşımıza çıktı. Orada Müslümanlar vardı; geçen her bir Yahudi ve Hristiyan'dan bir vergi alıyorlardı. Kelle başına 24 ya da 25 réis³² değerindeki bu vergiye *ga-fara* (*gafar*)³³ diyorlar. Bu vergileri Memluk sultanlığı (*Graô Soldaô*) zamanında ülkenin birçok yerinde bu yöntemle toplarlarmış.

Bu yol boyunca içecek su bulunmadığını bildiriyor Tenreiro; yalnızca iki-üç yerde taş ve kireçten yapılmış, üstü bir adam boyu yüksekliğinde kubbelerle örtülü bazı evlere rastlıyor. Buralarda yolcular için, içleri su dolu geniş testilerin olduğunu ve yerli halkın buna, Allah rızası için yapılan iyilik anlamında *sebilhane* (*cibirala*)³⁴ dediğini anımsatıyor. Bu binaların, ölen Müslümanların arkasından inşa ettirildiğini ve suların çok uzaklardan develere yüklenip getirilmesi için bıraktıkları vakıf gelirlerinin kullanıldığını ekliyor. Ve aynı yoldan devam ederek İskenderiye'ye (*Alexandria*) varıyor:

İSKENDERİYE

İskenderiye çok büyük bir şehir olup, bir koy gerisinde, batı tarafında, Akdeniz'den bir yay atımı mesafede yer alır. Taştan bir surla çevrilidir ve birçok mahallesinde yeşime benzer taşlarla bezeli çok eski binalar görülür. Çok hoş, düzgün ve geniş sokakları, hepsi taş ve kireçten yapılmış büyük evleri var. Yukarıdaki yapıların boyutlarında, yeraltında da binalar var ve gördüğüm kadarıyla, bunlar çok eski ve çok iyi inşa edilmişler. Şehir nüfusu Hristiyanlar ve Müslümanlardan oluşuyor, ama kentin onda birini bile kaplamıyorlar; çünkü hastalık çok yaygın. Eğer iyi bir limana sahip olmasaydı halk burada oturmazdı. İçecek suyu yok; yalnızca, Nil yükselip suyu bir kanala dolduğunda, sonra da künklerle şehirdeki çok sayıdaki sarnıçlara taşınıp boşaltıldığında elde ediliyor. Halkın içtiği su iki ya da üç yıllık. Söylediklerine göre, nehir yükselince gelen yeni su hastalığa sebep oluyor ve halkı ölüme götürüyormuş; bu yüzden nüfus çok seyrek. Ben buraya varır varmaz ateşlenip hastalandım. Sanıyorum şehrin civarı bereketliymiş, ancak ben oradayken hemen hemen her şey tahrir olmuş ve kumla örtülmüştü.

Buraya Avrupa'nın ve Yunanistan'ın çeşitli yerlerinden pek çok büyük ve küçük gemi geliyor, mal getiriyorlar. Şehirde konsolos (*consule*) dedikleri temsilcilikleri (*feitorias*) bulunuyor.

Burada [Osmanlı] sultanını temsil eden, yanında sipahileri olan bir sancakbeyi var; batıya doğru limanı saran bir körfezde inşa edilmiş bir kalede ikamet ediyor. Orada ayrıca sürekli olarak bir yenice-ri ağası (*capitaõ de geniceros*) ile bazı topçular bulunuyor. Şehre ulaştığımda hemen Avrupa'ya gitmeye hazır herhangi bir gemi göremedim; çünkü hepsi gecikmiş, henüz yüklerini boşaltmamışlardı. O sırada limanda Barbaros'un (*Barba roxa*'nın) donanması vardı. Donanmada Türklerin çok kötü davrandığı, zincire vurulmuş pek çok Hristiyan gördüm; bunlar fidye için şehirdeki tacirlerle konuşmaya gelmişlerdi. Esirleri ve maruz kaldıkları kötü muameleyi görünce tüylerim ürperdi.

Tenreiro, buradan ayrılmak istediğinden, bir Yunanlıya ait olan, Kıbrıs'a gitmeye hazır halde küçük bir gemi bulup biner. Yunanlı limandaki bir kalyonda bulunan bazı Türklerle kavga halindeymiş; Türkler intikam için denizde gemisini ele geçirmek istiyorlarmış. Yunanlı mümkün olduğu kadar gizli olarak gemiye biner; demir alınınca da denize açılma olanağını bulurlar. O sırada Türklerin silahlandığı 3 ya da 4 küçük gemi kendilerine yaklaşır. Yunanlı büyük bir cesaretle onları bekler; çünkü eseceğini bildiği, gerçekten de az sonra uygun yönden esmeye başlayan rüzgâra güvenir. Gemilerin birindeki adamların kendi gemisine binmelerine izin verir. Onlarla nazikçe konuşur. Tenreiro, kötü ve dahası çok küstah olduklarını yazar. Adamları gemide dövüp hırpalanmış bir halde gemiden atarlar. Tenreiro da, tıpkı yanındakiler gibi, aynı durumdadır, kendisini büyük tehlikede hissederek ve oradan Tanrı tarafından kurtarıldığına inanır. Bu kavga kaleden görüldüğünden arkalarından gelen kadirgaları ateş açarak durdurur, uygun esen rüzgâr sayesinde de kaçarlar. Denizde gece dahil beş gün yol aldıktan sonra Kıbrıs'ta Limasol (*Alamizão*) limanına varırlar.

MESTRE AFONSO İLE GÜNEYDOĞU ANADOLU 1565-1566

Portekiz deniz imparatorluğunun 1565-1566 yıllarında Asya'daki önemli antrepolarından biri olan Hürmüz'den ayrılıp karayoluyla İran, Anadolu ve Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'e, oradan da Portekiz'e giden Mestre Afonso kraliyetin hizmetinde bulunmuş, genel valinin emri altında çalışmış bir hekim/cerrahtır. Ancak merakından dolayı, İran'da Hürmüz-Kaşan-Kum-Tebriz güzergâhında, Anadolu'da Van-Tatvan-Diyarbakır-Birecik yolunda, Suriye'de Halep-Hama-Trablusşam doğrultusunda ve Akdeniz'de Kıbrıs-Girit-Venedik yönünde seyahate koyulmuş, bıraktığı gezi notlarıyla karşımıza adeta bir coğrafya uzmanı gibi çıkmıştır. Yolculuğu sırasında önce Venedikli, sonraları da Ermeni papaz kılığına girerek gizlenen Afonso'nun' yaptığı gözlemler çok önem taşımaktadır: Halkların gündelik yaşamlarını, özellikle iktisadi yanlarını ve tarihsel değeri bulunan birçok yapıyı oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Şüphesiz, içinden geldiği dini terbiyenin ve sahiplendiği Hristiyan imparatorluğunun aklına nakşettiği önyargılar vardır ve İslam dünyasına, bilhassa Türk (*Turco*) olarak adlandırdığı Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin düşünceleri, süzgeçten geçirilerek değerlendirilmelidir. Portekizli seyyahları Doğu uygarlıklarına katkıları açısından değerlendiren José Nunes Carreira, onun tarihsel coğrafyaya katkısının çok büyük olduğunu söylemektedir.

Burada ele alınan coğrafya ve tarih çerçevesinde, Mestre Afonso'nun seyahat notlarının tamamını kullanılmamıştır. Aşağıda yansıtmaya, bazı kısımlarını iktibas etmeye çalıştığım güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye ilişkin sayfalar, António Baião'nun yayınladığı *Itinerários da Índia a Portugal por terra* (Coimbra Üniversitesi yayını, 1923, s. 237-252) içinde bulunan "*Itinerário de Mestre Afonso, reedição conforme o manuscrito da Torre do Tombo*"dan alınmıştır.²

Harita 2. Mestre Afonso'nun 1565-66 yıllarındaki yolculuğunda yer alan Güneydoğu Anadolu güzergâhındaki ana noktalar.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU

Mestre Afonso, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinin, daha sonra da Akdeniz yönünde uzanan Arap ülkelerinin tarihsel coğrafyalarını vermeden önce, İran topraklarını aşarken -ve muhakkak ki Hindistan'da kaldığı süre içinde edindiği bilgilerle- İran kadar Orta Asya ve Kuzey Hindistan istikametinde yer alan -Semerkant ve Buhara'ya, Lahor ve Delhi'ye

kadar uzanan- coğrafyanın panoramasını da yansıtmaya çalışır. Politik olduğu kadar, ticari hayatın anlaşılması bakımından önem taşıyan bu bilgilerin başta Türkoloji alanında çalışanlar olmak üzere, alanın uzmanlarınca kullanılması gerektiğini belirtip, Adilceviz, Bitlis ve Diyarbakır başta olmak üzere doğu Anadolu bölgesinin anlatıldığı sayfaların önemini vurgulamakla yetinerek, seyyahla birlikte yola devam edelim. Afonso'nun, ancak bir seyyahın yapabileceği şekilde, gittiği yerlerde alelacele, kulaktan dolma edindiği bilgilerle vermeye çalıştığı tasvirleri, özellikle de Diyarbakır ve Basra Körfezi'ndeki Bahreyn üstüne yazdıklarını yineleyelim ve notlarda gereken düzeltmeleri yapalım. Afonso'nun betimlediğine göre:

Diyarbakır'ı (*Cará Hemite*'yi) Şah İsmail'den alan kişi Mustafa Paşa adındaki Türk komutan olmuştur.³ Aynı zamanda, bugün olduğu gibi, bu yerin gelirini kendi adına hayır işlerinde kullanmıştır; oradan herhangi bir kimseyi nemalandırmamış, başka bir paşayı yanaştırmamıştır. Bu adamın Ahmed Paşa (*ahamet paxá*) adındaki bir oğlu, Lahsa (*lasso*, Basra'dan beş ya da altı günlük mesafedeki bir kale) beylerbeyi idi; ve hem adını duyurabilmek için, hem de babasının meşhur işlerine özenerek, Sultan'ın emri ya da başkasının izni olmaksızın, [Portekiz] genel valisi Dom Constantino döneminde, Bahreyn (*baarem*) Adası'nı kuşattı.⁴ Birçok Türk ve Portekiz şövalyesi gibi o da tüfenk ateşiyle orada öldü. O sırada Hürmüz'de Portekiz valisi olarak hizmet eden Dom Antão de Noronha bu savaşa son vermek ve kaledeki düzeni sağlamak için Bahreyn'e gitti. Ancak çok şeylerin cereyan ettiği bu kaledeki durum bizi şu anda ilgilendirmiyor; o işi bu genel valinin dönemini yapanlara bıraktık.

Afonso ve beraberindekiler, Diyarbakır'dan Ocak 1566'nın başında ayrılırlar; düz ama taşlık ve çamurlu bir yolda geç vakte kadar ilerledikten sonra, önceden başka evlerde gözlemlediği gibi, geçmişteki yaşam biçimlerine uygun bir hayat süren Türkmenlerin (*turquimões*) yoğun olduğu bir yere gelirler. Türkçede buraya "şehzadeler dağı" anlamına gelen *Mirzé Te-*

pé (Kızıltepe!)" denildiğini duyarlar, ancak neden böyle adlandırıldığını anlayamazlar. Yolculukları şöyle devam eder:

Ertesi günün sabahında tekrar yola çıktık; yolculuğumuzu sürdürürken pek çok zorluklarla karşılaştık; gene aynı tarzda hayat süren insanların yaşadığı, *Dumbuly* (Dumbuli) diye küçük bir yerde konakladık. Ertesi gün aynı saatlerde oradan ayrıldık; yükümüz için iki *pare* (*maidins*)⁶ ödedik, bulunduğumuz yollar çok daha zorlu ve bataklık idi; bunlar pek çok yerde (eskiden gevşek toprak olduğundan) çamur içindeydi, hayvanlar içine battı ve yükleriyle devrildi. Bu bize bitmek tükenmek bilmeyen zorluklar çıkardı, çünkü birçok kez oldu. Bütün günü, aslında iki ya da üç *léguas*'tan [10-15 km'den] fazla uzun olmayan yolla boğuşarak geçirdik.

Tüm bu gayretlerden sonra başarıyla yolumuza koyulduk; buralara sekiz-on gündür yağmur yağmamış olduğundan üç saat sonra, gece saat üçte diğer bir küçük yere vardık. Türkçede buraya "kurt izi" anlamına gelen Kurt Çıkanı/Çekeni (*Curt Chegany*) diyorlar, çünkü bu bölgede neredeyse sayısız kurt bulunuyor. Perşembe sabahı yükler için bir *pare* daha ödedikten sonra yine yola koyulduk; elverişli yolları kat edip kuzey tarafta, Türkçe'de Taşlıtepe (*Taxlutepe*) denilen, gene küçük bir yere geldik. Gerçekten de yol üzerinde çok yüksek, çok taşlı bir tepe var; burada aynı şekilde yaşayanlar [Türkmenler] bulunuyor; buna benzer iki ya da üç yer daha geçtik. Cuma günü yine yoldayız; öğleden sonra Kabahaydar (*Cabáhidár*) diye küçük bir yerde konakladık; orayı da cumartesi günü şafak sökmeden üç saat önce terk ettik. İki *léguas* kadar seyahat ettikten sonra çok uzun ve dar olduğu için Türkçede Bağırsak Dere (*Bagarsúg Deré*) diye adlandırılan bir vadiye girdik. Geçmiş zamanlarda pek çok kişi, burada, geniş mağaralarda yaşayan soyguncuların saldırısına uğramışlar. On üç ya da on beş yıl kadar önce bunların hepsi Urfa sancakbeyi olan bir Türk (*um turco sanjaque da cidade Urfá*) tarafından öldürülmüş, çalmış oldukları büyük miktardaki erzak da mağaralarda bulunmuş.

Ytinerrio de m^{te} A^o, se fuyao^o mor que foyda
India, em tempo do conde viitorio euy^o de
Comendador, a viage que foy da India por
terra a foy de foy de foy, por mandado
do conde de m^{te} A^o.

Por foy de m^{te} A^o, se fuyao^o mor que foyda
India, em tempo do conde viitorio euy^o de
Comendador, a viage que foy da India por
terra a foy de foy de foy, por mandado
do conde de m^{te} A^o.

Resim 10.

Mestre Afonso'nun Itinerário

yazmasındaki ilk satırlar:

António Baião (ed.),

Itinerários da Índia a

Portugal por terra, Coimbra,

1923, s. 132.

Afonso, bu vadinin biraz ötesinde iki geniş ağızdan fışkıran büyük bir su kaynağının olduğundan, Türkçe'de buraya keşfedildiği günden dolayı "pazar pınarı" anlamında *Adná Mongar*⁷ dendiğinden söz ediyor. Bu suyu Ermeniler değirmenlerini döndürmek için kullanıyorlarmış; bundan, iki *léguas* kadar mesafede bulunan Urfa şehri dahil olmak üzere, başka birçok yerleşim birimi de yararlanıyormuş. Beylerbeyinin o sırada Diyarbakır'a gitmekte olduğunu ve bulabildiği tüm büyükbaş hayvanları aldığını düşünerek yolculuğa cesaret edemediklerini; yarım gün kadar, şehrin kuzeyinde yer alan, taş ve çamurdan yapılmış evleri olan, tarım ve hayvancılıkla geçinen elli haneli bir Ermeni köyünde kaldıklarını söylüyor.

URFA: CÜZAMLILARA DEVA

Urfa şehri, çok büyük, Diyarbakır'dan da büyük, antik bir kent; çoğu yeri harap olmuş kulelerle bezenmiş taştan bir surla çevrili. Nemrut (*Nembrot*) tarafından tasarlanıp inşa edilmiş olan şehir, Türkçe'de Karadağ olarak adlandırılan bir dağın kıyısında batıya doğru uzanıyor. Burada Ermeniler ve bir kısım Türkmen yaşıyor,⁸ çoğu köylü olup Osmanlı sultanının (*grão turco*) egemenliği altında

lar; babası [Yavuz Sultan Selim] zamanında, oraların sahibi olan [Memluk] sultanı Kansu Gûri'den (*soltão chaory*'den) zaptedilmiş.⁹

Şam, Halep ve Malatya'ya kadar uzanan bölgede, sancak beyinden başka her şehir için bir beylerbeylik (*paxá*) bulunmuyor; Urfa, Diyarbakır beylerbeyliğine bağlıdır. Bu kentte, *Shadrach*, *Meshach* ve *Abednego* adındaki üç delikanlının içine atıldığı bir fırın var. Kentin bir yakasında da çok güzel, mükemmelen tahkim edilmiş bir kale var. Kentin dışında dağlık tarafa doğru bir memba göze çarpıyor; kısa bir zaman önce bir Ermeni tarafından yapılmış (daha önce orada olmayan) bir duvarla kuşatılmış; içinde geniş bir su çukuru (havuz!) var ve bana söylendiğine göre, Efendimiz İsa burada bir mucize gerçekleştirmiş; ne olduğunu söyleyememelerine karşın, havuz içine konulan bütün cüzamlıları suyuyla tedavi eden bir güce sahipmiş. Bu yüzden başka yerlerden buraya pek çok insan geliyor; bunlar yurtlarında yaşamalarına izin verilmeyip kovulmuş insanlar; ve iyileştiklerinde de şehrin biraz ötesinde, onlar için ayrılmış bir yerde kalıyorlar; çünkü çoğunlukla İran'da bir yerlerde bulunan kendi yurtlarına gitmeye kalkıştıklarında, iyileşmiş olmalarına rağmen, öldürülüyorlar. Bundan dolayı, şehirde hayli kalabalıklar ve merkep yetiştirerek hayatlarını kazanıyorlar. Merkepler öylesine iri ve güzel ki onları cinslerine göre çok paraya, yüz *cruzado*'ya veya daha fazlasına satıyorlar.

Afonso, şehrin biraz dışında, giriş kısmına yakın bir yerde mağaralar ve çadırların bulunduğu, oralarda Çingene kadınların kendi hallerinde, sakin bir hayat sürdüğüne; ve bunların başka yerlerde barınmalarına izin verilmediğine değiniyor. Hristiyan ya da Müslüman, her sınıftan insanın onların yanına engellenmeden gidebildiğinden, ama böyle bir ayrıcalık için sancakbeyine (*samjaque*) belirli bir vergi ödediklerinden bahsediyor.

Seyyahın betimledikleri arasında şunlar da var: İki günlük mesafe-deki Fırat nehrinden çok miktarda balık geliyor; şehirde sığır, meyve bahçeleri, bağlar ve ürün bol; geniş ovaları, Ermeni ve Türkmenlerle dolu pek çok yerleşim alanı var. Öylesine refah içinde ki, “bizde yirmi ya da otuz *al-*

queiras° değerindeki bir buğday yüklü (*carga*) bir *cruzado* eder"; buğday Halp'e ve başka yerlere de gönderiliyor.

Afonso, orada, geldikleri gün olan 5 Ocak cumartesiden pazartesiye kadar kaldıklarını, Urfa'daki vergi memurlarının (*rendeiros*) gelip her bir yük için beş *şah* (*xins*) vergi aldıklarını ve salı günü, şafak sökmeden üç saat önce, onlarla birleşen diğer bir kervanla birlikte yola koyulduklarını anlattıktan sonra öyküsünü şöyle sürdürür:

nceki gibi batı-kuzeybatı, zaman zaman da batı istikametinde yol aldık. Sabahleyin terk edilmiş, harap durumdaki bir Ermeni manastırına vardık. Yapıya bakıldığında, buranın eskiden çok önemli bir yer olduğu anlaşılıyor. İçeride, zeminin altında, bir zamanlar rahiplerin kaldığı, iki-üç yüz athıyı barındıracak kadar geniş mağaralar var. Burası sonradan, uzun bir zaman haydut yatağı olarak kullanılmış; ama şimdi öyle değil. Buranın aşağısında, yarım *legoa* [2.500 m. kadar] genişliğinde, Türkçede siyah set anlamına gelen Karaseki (*Car Sec*) denilen geniş bir ova yer alıyor; yüksek, çok çamurlu bir yer olduğundan yağmur yağdığında hayvanlar batıyor ve geçmek mümkün olmuyor. Sık sık oluyor bu; böyle durumlarda tacirler ve kervanlar yolculuğa ara verip, bir veya iki hafta mağaralarda beklemek zorunda kalıyorlar.

Bu ovadan sonra tamamen tahrip edilmiş viran bir şehirden ve daha başka yerlerden geçtik. Gece yarısı, Hasan Paşa'nın kızlarından biri tarafından yaptırılmış olan çok eski bir kervansarayda durduk." Onun yanında iyi suyu olan ve Türkçe'de kara taş havuz anlamında, *car jorrn* denilen bir kuyu bulunuyor; nitekim burada kara taştan yapılmış, suyu bir ark ile aktarılan çok büyük bir havuz var; hayvanlar içinden su içiyor. Diğer yanda bir musluğa su veren başka bir su arķı var, oradan da yolcular su içiyor. Bu sebeple, iki yıl önce bir Müslüman buraya çok sağlam, taş bir ev yaptırmış. Orada yatan, sürekli kalan bir görevli bulunuyor; kendisine masraflarını karşılamak için üç *medin* yevmiye ödeniyor. Görevi arkı döndürmek ve havuzun her zaman su ile dolu olmasını sağlamak; böylece yolcular gelip

lar; babası [Yavuz Sultan Selim] zamanında, oraların sahibi olan [Memluk] sultanı Kansu Gûri'den (*soltão chaory*'den) zaptedilmiş.⁹

Şam, Halep ve Malatya'ya kadar uzanan bölgede, sancak beyinden başka her şehir için bir beylerbeylik (*paxá*) bulunmuyor; Urfa, Diyarbakır beylerbeyliğine bağlıdır. Bu kentte, *Shadrach*, *Meshach* ve *Abednego* adındaki üç delikanlının içine atıldığı bir fırın var. Kentin bir yakasında da çok güzel, mükemmelen tahkim edilmiş bir kale var. Kentin dışında dağlık tarafa doğru bir memba göze çarpıyor; kısa bir zaman önce bir Ermeni tarafından yapılmış (daha önce orada olmayan) bir duvarla kuşatılmış; içinde geniş bir su çukuru (havuz!) var ve bana söylendiğine göre, Efendimiz İsa burada bir mucize gerçekleştirmiş; ne olduğunu söyleyememelerine karşın, havuz içine konulan bütün cüzamlıları suyuyla tedavi eden bir güce sahipmiş. Bu yüzden başka yerlerden buraya pek çok insan geliyor; bunlar yurtlarında yaşamalarına izin verilmeyip kovulmuş insanlar; ve iyileştiklerinde de şehrin biraz ötesinde, onlar için ayrılmış bir yerde kalıyorlar; çünkü çoğunlukla İran'da bir yerlerde bulunan kendi yurtlarına gitmeye kalkıştıklarında, iyileşmiş olmalarına rağmen, öldürülüyorlar. Bundan dolayı, şehirde hayli kalabalıklar ve merkep yetiştirerek hayatlarını kazanıyorlar. Merkepler öylesine iri ve güzel ki onları cinslerine göre çok paraya, yüz *cruzado*'ya veya daha fazlasına satıyorlar.

Afonso, şehrin biraz dışında, giriş kısmına yakın bir yerde mağaralar ve çadırların bulunduğu, oralarda Çingene kadınların kendi hallerinde, sakin bir hayat sürdüğüne; ve bunların başka yerlerde barınmalarına izin verilmediğine değiniyor. Hıristiyan ya da Müslüman, her sınıftan insanın onların yanına engellenmeden gidebildiğinden, ama böyle bir ayrıcalık için sancakbeyine (*samjaque*) belirli bir vergi ödediklerinden bahsediyor.

Seyyahın betimledikleri arasında şunlar da var: İki günlük mesafe-deki Fırat nehrinden çok miktarda balık geliyor; şehirde sığır, meyve bahçeleri, bağlar ve ürün bol; geniş ovaları, Ermeni ve Türkmenlerle dolu pek çok yerleşim alanı var. Öylesine refah içinde ki, “bizde yirmi ya da otuz *al-*

*queiras*¹⁰ değeriindeki bir buğday yükü (*carga*) bir *cruzado* eder"; buğday Halep'e ve başka yerlere de gönderiliyor.

Afonso, orada, geldikleri gün olan 5 Ocak cumartesiiden pazartesiye kadar kaldıklarını, Urfa'daki vergi memurlarının (*rendeiros*) gelip her bir yük için beş *shâhî* (*xáins*) vergi aldıklarını ve salı günü, şafak sökmeden üç saat önce, onlarla birleşen diğer bir kervanla birlikte yola koyulduklarını anlattıktan sonra öyküsünü şöyle sürdürür:

Önceki gibi batı-kuzeybatı, zaman zaman da batı istikametinde yol aldık. Sabahleyin terk edilmiş, harap durumdaki bir Ermeni manastırına vardık. Yapıya bakıldığında, buranın eskiden çok önemli bir yer olduğu anlaşılıyor. İçeride, zeminin altında, bir zamanlar rahiplerin kaldığı, iki-üç yüz atlıyı barındıracak kadar geniş mağaralar var. Burası sonradan, uzun bir zaman haydut yatağı olarak kullanılmış; ama şimdi öyle değil. Buranın aşağısında, yarım *legoa* [2.500 m. kadar] genişliğinde, Türkçede siyah set anlamına gelen Karaseki (*Cará Secú*) denilen geniş bir ova yer alıyor; yüksek, çok çamurlu bir yer olduğundan yağmur yağdığında hayvanlar batıyor ve geçmek mümkün olmuyor. Sık sık oluyor bu; böyle durumlarda tacirler ve kervanlar yolculuğa ara verip, bir veya iki hafta mağaralarda beklemek zorunda kalıyorlar.

Bu ovoidan sonra tamamen tahrip edilmiş viran bir şehirden ve daha başka yerlerden geçtik. Gece yarısı, Hasan Paşa'nın kızlarından biri tarafından yaptırılmış olan çok eski bir kervansarayda durduk." Onun yanında iyi suyu olan ve Türkçe'de kara taş havuz anlamında, *cará jorrún* denilen bir kuyu bulunuyor; nitekim burada kara taştan yapılmış, suyu bir çark ile aktarılan çok büyük bir havuz var; hayvanlar içinden su içiyor. Diğer yanda bir musluğa su veren başka bir su arı var, oradan da yolcular su içiyor. Bu sebeple, iki yıl önce bir Müslüman buraya çok sağlam, taş bir ev yaptırmış. Orada yatan, sürekli kalan bir görevli bulunuyor; kendisine masraflarını karşılamak için üç *medin* yevmiye ödeniyor. Görevi çarkı döndürmek ve havuzun her zaman su ile dolu olmasını sağlamak; böylece yolcular gelip

dinlenmek istediklerinde, onu çalıştırmaya ihtiyaç duymuyorlar. Kervansarayın yanında taş ve kerpiç evlerden oluşan, batı ve kuzey-batıya uzanan, Türkmen köylülerin yaşadığı küçük bir köy var.

BİRECİK: FIRAT'TA GEMİLER

Halep'ten Urfa'ya giden, Osmanlılarda posta görevi yapan ulak heyetlerinden birine rastladıklarını ve ellerindeki bazı atları onlara vermek zorunda kaldıklarını söyleyen Afonso, *itinerário*'suna şöyle devam eder:

O gün öğleden sonra, Halep'ten Urfa'ya giden bir ulak ve beraberinde bulunan dört ya da beş kişi geldi; ve Türkiye'de ulaklar vardıkları yerlerde buldukları atlara, âdet olduğu üzere, sahip çıktığı için, katırcılarımızın iki atını, grubumuzda bulunan Ermeni'den de bir diğer atı aldılar. Bu sebeple bir sonraki perşembeye kadar beklemek zorunda kaldık; bir Müslüman, yaptığımız ödeme sonunda onları geri getirdi. Oradan gece yarısından sonra ayrıldık, hep batı yönünde yolculuğa devam ettik; öğleden hemen önce Birecik (*Biria júc*) denilen şehre ulaştık. İsmi “dar geçit” anlamına geliyor ve oradan pek geniş olmayan Fırat nehrinin karşı yakasına geçiliyor. Vergiler pek yüksek olmadığından geçiş için sadece bir *şâhî*¹³ ödedik.

Birecik, doğu yakası kaya üstünde olan ve yakınında Fırat nehrinin aktığı bir konumdadır. Kara tarafı çok sağlam taş işçiliğiyle yapılmış duvarla çevrilidir; nehir tarafında aynı taş işçiliğinin ürünleri olan ve temelleri su içinde kalan birçok ev bulunmaktadır; bu yapı onları diğer duvarlardan daha kuvvetli yapmaktadır. İçerideki evler taş ve kerpiçtendir, tavanları bağdadi kaplamadır; sokakları çok dar ve kötü döşenmiş taşla kaplıdır. Nüfusu 1500-2000 hanedir ve hepsinin Arapça konuştuğu Ermeni Hristiyan ve Türkmenlerden oluşmaktadır.¹³

Nehrin bir tarafında kayanın en sarp ve en sert yerinde, çok sağlam inşa edilmiş bir hisar var. Şehrin doğusunda İsfahan'a kadar uzanan, Yukarı Ermenistan'ın ve İran'ın büyük bir bölümünü kat eden bir çöl bulunuyor. Bahsettiğimiz bu şehir Kaşan'dan dört günlük mesafedir ve ardında uzanan bütün toprakları Türkler Şah İ-

mail'den almışlardır. Birçok köyün ve geniş arazinin yer aldığı ve rimli bir bölgedir burası; ürünleri ve meyvesi, tıpkı bizde olduğu gibi boldur. Oraya ulaştığımızda, şehrin yakınında mağalarda bulunan bütün hanların dolu olduğunu ve içlerine develerin korunmak üzere doldurulduğunu gördük; çünkü o gün çok yağmur yağmıştı. Bu nedenle toparlanmak ve doğruca nehrin karşı yakasına geçmek zorunda kaldık. Bu benim için sorun değildi, ancak beni en çok korkutan iskele bu oldu. At üstünde, yanımızda yüklü hayvanlarla orada her zaman hazır bulunan ve sayıları on-on ikiyi aşan sallara bindik. Sallar Galiçya tipinde, ancak daha geniş ve omurgasızlar; bir güverteleri var, ama ranzaları ve direkleri yok, baş kısmı kısa ve açık; bu yüzden su hayvanların ve yolcuların yan yana gittiği güvertenin seviyesine ulaşıyor. Sallar kürek ve yelkenle hareket ediyor.

Benden bir *şâhî* aldılar; çünkü benim bir peder olduğumu söylediler, bir süredir kesemediğim saçlarımı gördüler; aslında Halep'e kısa zamanda varmayı ve Venediklilerin (ki orada epey Venedikli vardı) başlığından takmayı ve başımdaki Ermeni serpuşuyla giysilerimi çıkarmayı umuyordum. Ermenistan'dan Kudüs'e gitmek isteyen bütün rahiplerin oradan geçerken bir *şâhî* ödemesi gelenek sayılıyor.

Afonso, sanki bunu bir yöntem olarak benimsemişçesine, burada da bulunduğu bölgenin ötelerinden söz eder; Fırat'ı, doğduğu –“Dicle ve Aras'tan 42.5 derece uzak bir yerden”– Bingöl yaylalarından Birecik'e doğru salarken, batı yönünde Palu (*Paly*) denilen bir kaleye, oradan bir buçuk günlük mesafedeki Pertek (*Pirtéc*) kalesine uzatır; oradan da iki günlük mesafedeki Malatya şehrine ulaştırır. Çüngüş (*chongús*) ve Rumkale'den (*Orumgalá*) sonra Birecik şehrine vardırı, oradan da birçok kavrım yaptırarak Bağdat'tan bir günlük uzaklıktaki yere doğru akıtır, yoluna devam ettirir, Basra'dan bir günlük mesafede bulunan bir yerde Dicle ile birleştirir. Birecik ve nehir üstüne olan tasvirlerine şunları da ekler:

Bizim yolculuk ettiğimiz bölgede, nehir bir top menzili genişliğinde, yarım ok-atımı derinliğindedir. Şubat ve mart aylarında daha da ge-

nişler, başka zamanlarda ise daralır. Yolculuğumuz sırasında nehir ve şehir boyunca üç yüz-dört yüz kadar çok sağlam yapılmış pergen-de (*bargamtins*) benzeri gemiler (*barcas*) gördüm; Basra'ya personel, savaş gereçleri ve lüzumlu malzeme götürmek için hazır tutuluyorlar; bunlar kuzeybatıda, yedi günlük mesafede bulunan Elbistan dağlarından getirilen kaliteli çam ağacından yapılıyor; malzeme develerle taşınıyor. Nehir çevresinde en çok kaliteli, dayanıklı kavak bulunuyor; nehir uygun olursa, kolaylıkla kadirga ve kalyata inşa ediyorlar; birçok nokta çok sık olduğundan mavnalar bile çok güçlükle hareket edebiliyor; ve adamlar çoğu zaman nehre atlayıp omuzlarıyla itmek zorunda kalıyorlar, yaz aylarında Santarem'de⁴ yapıldığı gibi.

MÜKEMMEL BUHUR (ESTORAQUE)

Elbistan dağlarından bir günlük mesafede bulunan ve çok yüksek, çok dar olduğundan Türkçede gabya yelkeni anlamına gelen bir isimle anılan diğer bir sıradağ Gülek (*Guglec*) bulunmaktadır. Burası, Halep'e dört ya da beş günlük mesafedeki, İstanbul (*Comstantinopla*) ve tüm Karaman'a giden bir yola açılır. Karaman, çevresiyle birlikte çok geniş bir eyalettir; orada yaprakları elma ağacınıninkilere benzeyen, ama meyve vermeyen bir tür çok küçük ağaçtan sızdırılan bir buhur üretiliyor. Bu ağaçtan çok var; toprağa yakın kesiminde, gövdelerinin içinde, küçük parmağın yarı boyunda ve küçük bir ördük tüyü kalınlığında pek çok beyaz böcek bulunuyor; bunlar ağacı kemirerek buhurun aktığı geniş delikler açıyorlar. Buhur toplanıyor ve güneşte pıhtılaşması, yoğunlaşması için sopalarla dövülüyor. Sonra pamuklu bezden (*colonias*)⁵ ya da sert dokumadan yapılmış yarım kol uzunluğundaki, dar torbalara konuyor. Her bir torba bizdeki iki veya üç *alqueires* kadar; çok yoğun ve ağır olan buhur, bu küçük torbalarla ölçülerek satılıyor. Bunların çoğu Venedik'e gönderiliyor ve her biri yüz *cruzado*'ya, hatta daha daha pahalıya gidiyor; oradan da bütün İtalya'ya dağılıyor. En kaliteli buhur budur; Rodos'tan gelen diğer bir çeşidi var ki aynı tür ağaçlarda bulunan birtakım başka küçük parçacıklarla karıştığından onun kadar iyi değildir.

Seyyah, daha sonra nehri geçtiklerini ve o civarda dolu bir kervansarayla karşılaştıklarını, arkasından, yarım *legoa* kadar ilerledikten sonra konakladıkları Telmiyan (*Tilmián*) denilen küçük bir yere vardıklarını anlatır, orayı şöyle tasvir eder:

50 civarında Türkmen'in yaşadığı bu yer, kuzeye doğru uzanıyor. Bağdadi kaplamalı evleri var; ancak hemen hemen hepsi terk edilmiş durumda, çünkü çok kısa süre önce veba salgını olmuş; Birecik'te de çok ölen olduğunu burada öğrendik. Bu küçük yer, çiftlik hayvanı ve erzak zengini; aynı zamanda güzel otlakları, bol miktarda üzüm veren bağları da var. Halk hepsini yiyemediği, ayrıca keşinlikle yasak olduğundan şarap da yapamadığı için üzümler kurutuluyor, ardından bu bereketli ürün çeşitli yerlere götürülüp çok ucuza satılıyor. İnsanlar tüketemedikleri üzümlerin bir kısmını da tıpkı zeytin gibi ezmek suretiyle mükemmel pekmez elde ediyor, sonra özel olarak yapılmış, altlarında ateş yanan geniş bakır kazanlarda¹⁶ kaynatıyorlar. Pekmez kaynatıldıktan sonra deri torbalara konulup çeşitli yerlerde satılmak için götürülüyor. İki buçuk-üç *almude*¹⁷ ağırlığında olan her bir torba iki buçuk *şâhî* ya da iki *tostão*¹⁸ değerindedir.

BİR KERVANSARAY ÖYKÜSÜ

Seyyah ve içinde bulunduğu katile, geldikleri gün olan cumadan, ayrılış tarihi olarak verdiği 1565 Aralık ayının 26'sına denk gelen pazartesi sabahına kadar burada kalırlar; ellerinden ulak hizmeti için alınan ve sonradan geri getirilen atlar çok yorgundur; ayrıca evi Birecik'te olan katırcıbaşını beklemek zorunda kalırlar. Asma kütükleriyle dolu olan, ancak ne hendek ne de çitleri bulunan arazilerde yolculuk ederler; üzümler olgunlaştığında oradan geçen herhangi bir kimsenin bağa girebileceğinden, üzüm yiyebileceğinden ve istediği kadarını alıp götürebileceğinden, buna kimsenin ses çıkarmadığından bahseder. Geç vakte kadar yolculuk ederler ve Saccur (*Sajúr*) denilen, kendisinin hayran kaldığı bir kervansarayla varırlar:

Bu yol üzerinde gördüğüm en mükemmel, en gösterişli kervansarayda kaldık. Üç bölmeye ayrılmış, içinde çok sayıda insan barınabilir; çok yakın bir zamanda zengin bir Müslüman tarafından yaptırılmış. Burası daha önce küçücük bir evmiş; bu kişi fırtınalı bir gece oğullarından biriyle burada kalmak istemiş ama mümkün olmamış, çünkü başka bir yolcu eşyası ve hayvanlarıyla sığınmış oraya; içerisi herkesi alacak kadar geniş değilmiş. Bu nedenle fakir Müslümanı dışarı atmışlar, orada kendileri kalmışlar; ama fakir adam bütün geceyi soğukta, yağmur altında bekleyerek ve inleyerek geçirmiş. Ertesi gün yollarına devam etmişler. Birkaç gün sonra zengin Müslümanın çocuğu hastalanıp ölmüş; ölürken babasından, ruhu için hiçbir şey yapmamasını, sadece o fakir yolcuyu dışarı attıkları küçük evin yerine bir kervansaray inşa ettirmesini istemiş. Zengin Müslüman hemen bu işe girişmiş ve bana söylenildiğine göre, tamamı taştan olan bu kervansaray için iki bin *cruzado*'dan fazla harcamış. Bu kadar geniş ve mükemmel bir yer, ona çok büyük bir paraya mal olmuştur herhalde.

Oradan ertesi gün, şafak sökmeden bir saat önce ayrılır Afonso ve beraberindekiler; bol mısır ekili alanlardan geçerler; birçok köylünün, toprağın yumuşak ve verimli olması sebebiyle, iki sabanı birden çeken birer çift öküzle çalıştığını görürler. Türkmenlerin yaşadığı sayısız yerleşmeler görürler; ve Arapça'da kapı anlamında el-Bâb denilen bir şehre varırlar. Afonso, buranın Halep kapısına benzediğini, onun kuzeyinde, çok yakınında yer aldığını söyler; 500 ya da 600 hanelik, Arap ve Türkmen Müslümanlardan oluşan bir nüfusu vardır. Söylediğine göre tıpkı diğerleri gibi bir suru ve bağdadi kaplamalı evleri olan bu şehirde, seyyahın bütün ihtiyaçları karşılanır. Ertesi gün, yani 14 Ocak çarşamba günü, şafak sökümünden iki saat önce hareket edip, taşlık bir yolda, hep batıya doğru seyahatlerine devam ederler. Aşağı yukarı öğle vaktinde, daha önce sözünü ettiği engeller yüzünden, ancak kırk yedi gün yolculuktan sonra "güzel ve eski bir kent olan Halep"e ulaşmayı başarır. Geldiği yolun en çok otuz günde aşılabileceğini, aslında mesafenin yetmiş ya da seksen *legoa*'dan fazla olmadığını belirtir.

Halep'in çok zengin, çok ünlü, Osmanlı İmparatorluğu'nda beylerbeyilik statüsündeki bir eyaletin merkezi olduğunu ve çevresinin zayıf bir duvarla çevrili bulunduğunu belirten Afonso, kentin nüfusunu ve bileşenlerini şöyle sıralar: 10,000-12,000¹⁹ kadar haneye sahiptir, halk Müslümanlardan ve Hristiyanlardan oluşur: Hristiyanlar Ermeniler, Yunanlılar, Nasturiler, kendilerini Süryani olarak nitelendiren Yakubiler, Katolik inancına yakın duran Marunilerdir. Kıptiler, güneşe taptıkları ve Arapçada *şems* güneş anlamına geldiği için Şemsi denilenler, Yunanlılara benzeyen Gürcüler, bütün bunlar, bir bakıma, farklı öğreti ve ritüellere sahiptirler. Arapça konuşan Müslümanlar, ayrıca Türkler ve Türkmenler vardır ki bunlar beyaz halklardır; bunun yanı sıra yerli Yahudiler, Avrupa'dan kaçan İspanyol ve Portekizliler; zengin iş sahipleri, çeşitli ülkelerle büyük ticari alışverişlerde bulunabilecek sermayeye sahip Venedikli tacirler ve bazı Fransızlar da burada yaşamaktadır. Afonso, Osmanlıları (kendi ifadesiyle Türkleri) aşağılayan ifadelerin de bulunduğu, Halep'in sosyo-ekonomik yapısını yansıtan anlatısını şöyle sürdürüyor:

Buradan Venedik ve Fransa'ya çok miktarda ipek, baharat, değerli taşlar, dayanıklı kumaş ve daha pek çok mal ihraç ediyorlar, oralar da kumaş, saten damasko (kumaş), kadife ve çeşitli bölgelere götürülüp satılan başka birçok eşya ile dönüyorlar. Aralarında uyumlu ve adil bir şekilde yaşamalarını sağlayan, Venedik Dukalığı adına çalışan, bağlı oldukları bir konsolos var. Sultan buna izin veriyor, çünkü onlardan hem vergi alarak hem de başka gelirler toplayarak büyük kâr sağlıyor; bu gelirler yılda 200.000 *cruzado*'yu aşabiliyor. Yine de Türkler sayısız haksızlıklarla saat başı onları taciz ediyorlar; bu onların dünyada herkese gösterdikleri geleneksel davranışlarıdır. Türkler gördüğüm en kaba ve terbiyesiz insanlardır. Ceza yoluyla çok para topluyor, pek çok zarara neden oluyorlar; suç ne olursa olsun cezasını bu şekilde veriyorlar; onlara borcu olanlar dışında hiç kimseden hak talep etmiyorlar.

Ancak [bu tacir insanlar] tüm bu açgözlülüğe tahammül ediyorlar, zira onlar iş ve ticaret konusunda dünyanın en hırslı milletidir. Düka'dan en alt seviyedeki avama kadar hepsi ticaretle meşguller; en onurlu, en zengin asillerin Halep, İskenderiye, Şam, İstanbul, Kıbrıs ve ticaret yaptıkları diğer tüm yerlerde temsilcileri bulunuyor.

Halep'te her türlü gereksinimi karşılayan birçok büyük çarşı, çok sayıda, her iş kolundan esnafla, tüccar ve zanaatkarla dolu caddeleler var; bu yerlerde taştan yapılmış, çok büyük, hayranlık uyandıran birçok han ve hamam bulunuyor. Şehirde ayrıca pek çok ev ve aynı şekilde geniş ve mükemmel inşa edilmiş muhteşem camiler göze çarpıyor. Burası çok verimli bir bölge, ürünü bol; buğday, arpa, zeytinyağı ve *kordoban* türü çok hoş zeytin, üzüm ve bizde olduğu gibi her çeşit meyve yönünden çok zengin. Bu batı yakasındaki görüntüdür; doğu kesimde köylülerin yaşadığı kırsal alan uzanıyor; oradan, kervanların ticaret amacıyla Basra'ya gidip geldiği çöl, yarım gün çekiyor.

Afonso, her yere su sağlayan büyük bir ırmağın şehrin orta yerinden aktığını belirttikten sonra eyaletteki askeri yapıya dikkat çekiyor; koruma amaçla stratejik düzene değiniyor:

Şehirde iyi bir atlı gücüne sahip bir beylerbeyi (*paxá*) ve çok sağlam bir kale var; aynı şehirde beylerbeyine bağlı üç yüz tüfenkli yeniçeriyle başka bir *capitão*²⁰ bulunuyor. Diğer kalelerde de görülen bu durum, yeniçerilerin sultana çok daha sadık askerler olduğunu gösteriyor.

Şehrin yüksek, güzel manzaralı tepesinde yer alan kalenin etrafı derin bir hendekle kuşatılmıştır; konumu itibarıyla öyle dik bir yere kondurulmuş, çevresi öyle dolmuştur ki, herhangi bir yerden içine tırmanmak mümkün değildir. Gene etrafında zeminden tepenin ortasına kadar uzanan geniş kaldırım taşları bulunuyor; bu da kaleyi dik ve kaygan yapıyor. Kapının iki tarafında onu koruyan sağlam ve geniş birer kule bulunuyor; hendeğin arkası, yol seviyesine yerleştirilmiş

birçok top ve her türlü ateşli silahla donatılmış. Oradan kaleye gitmek için, aynı taşlardan, son derece sağlam kemerler üstüne yapılmış çok dar bir yoldan geçilir; ayrıca yeniçerilerin aralıksız koruduğu başka bir kapı daha bulunmakta. Yukarıda, kale girişinde, çok sağlam bir kapı daha var. Kale, çok dayanıklı taşlardan yapılmış kulelere sahip bir surla çevrilidir. Tepeye doğru yarı yolda yer alan sağlam, mükemmel tahkim edilmiş, birbirinden eşit uzaklıktaki dört kule, buralara tırmanmaya kalkışacak olanlara karşı kaleyi korur.

GIYİM-KUŞAM VE KADINLAR

Kent halkının çoğunluğu Arapça konuşuyor; yakasız ve başlıksız, rahip giysisine benzeyen, ama ondan daha kısa, uzun kollu pelerin ile Türk usulü giyinmekteler. Ayaklara kadar uzanan, önü açık ve düğmeli, *Gabardos*²¹ dedikleri başka kıyafetleri de var. Başlarına türban takıyorlar. Yeniçerilerin başlıklarında kişisel konumlarına göre türkuaz ve yakutla bezenmiş at gemine benzer takılar var. Bunları beyaz kumaştan, bir buçuk veya iki karış yüksekliğindeki arkası katlanmış başlıklarına dikiyorlar. Yeniçeriler arasından seçilen, adaleti yerine getiren *çavuşlar*,²² bir karış uzunluğunda, kadifeden yapılmış, Şah Tahmasb'inkine benzeyen türbanlardan takıyorlar. Bunlar en az bir kol kalınlığındadır ve epeyce küçük katlardan oluşuyorlar.

Kadınlar çok gururlu ve güzeller; ama dışarı çıkmadıkları için onları kimse görmez. Dışarıdaki işler için kullanılan, çarşıya pazara giden hizmetkârlar yaşlı ve giysilerinin üstüne geniş çarşaf örtüyorlar; bu onları ayaklarına kadar kapatmakta; bizim yaptığımız gibi pelerin giiyorlar. Başlıklarının üstünde geniş beyaz örtüleri var. Yüzlerini ince ketenden yapılmış, arasından bakabildikleri siyah peçeyle tamamen kapatıyor; yarım boy don ya da uzun keten şalvar, ayaklarına da pabuç giiyorlar. Kimileri iyi, renkli deriden yapılmış, yüksek çekme ya da erkeklerinkine benzeyen ayakkabı kullanıyor. Melindi kaylarından, Etiyopya'dan gelen, Müslüman olmayan köleler de var.

NICOLAU DE ORTA REBELO'NUN DİLİNDEN LÂR, ŞİRAZ VE BAĞDAT, 1606

Nicolau de Orta Rebelo'nun 17. yüzyıl başlarında yaptığı gezinin sonunda kaleme aldığı *Relação da Jornada*, Portekiz seyahat edebiyatı içinde çok önemli bir yere sahiptir. 1591 yılında donanmayla Goa'ya varmış ve kralın hizmetinde çalışmış, bu arada çeşitli askeri faaliyetlere katılmış, 1602'de de şövalyeliğe onurlandırılmış olan Orta Rebelo 1605'in aralık ayında Portekiz'e dönmek için Goa'dan ayrılmış, ne var ki ancak Afrika kıyılarına varabilmiştir. Daha sonra, kendi ifadesiyle, "okyanustaki talihsizliklerden ve felaketlerden kurtulmak için" aralarında Frei Gaspar de São Bernardino'nun da bulunduğu 20 kişiyle İran'ın dağlık, Irak ve Suriye'nin çölle kaplı coğrafyasından ve Akdeniz üzerinden yoluna devam etmiştir. Seyahatnamesini yolculuğu sırasında düzenlediği, 1607 yılında Portekiz'de tamamladığı tahmin edilmektedir. Seyyah, gördüğü yerleri ve karşılaştığı insanları, tanık olduğu seremonileri ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Tarihi yapılar, kentler, kervansaraylar, bağ ve bahçeler ayrıntılı olarak satırlarında yer alır. Müslümanların, Yahudilerin ve Ortodoks Hristiyanların yaşamları unutulmamıştır. Unutulmaması gereken bir husus da şudur: Rebelo keskin Katolikliğinin körüklediği önyargılarını çoğu yerde açığa vurur ve İslamiyet'ten, onun kutsal saydığı kitaptan ve kişilerden söz ederken "lanet olası" (maldito) sıfatını insafsızca kullanır, kendi inandığı dini –Avrupa'nın o yüzyılda İslam (ve Türk) için ürettiği genellikle olumsuz imgeye karşıt olarak– her fırsatta yüceltir. Arapça, Farsça ya da Türkçe bilmemektedir; bu yüzden de birçok kişi ismini ve coğrafi terimi yanlış yansıtmıştır; yine de Portekizce veya İspanyolca bilen Yahudilerden yardım almak suretiyle çok önemli bir seyahatname bırakmıştır. Jean Aubin'in şu değerlendirmesi dikkate alınmalı, bu yolculuk notları tarihçilerce kullanılmalıdır: "Nicolau da Orta Rebelo'nun öyküsünün canlı ve çekici bir metni vardır ve bu nedenle eseri birinci elden bir kaynak olarak Portekiz seyahat edebiyatını zenginleştirmiştir."

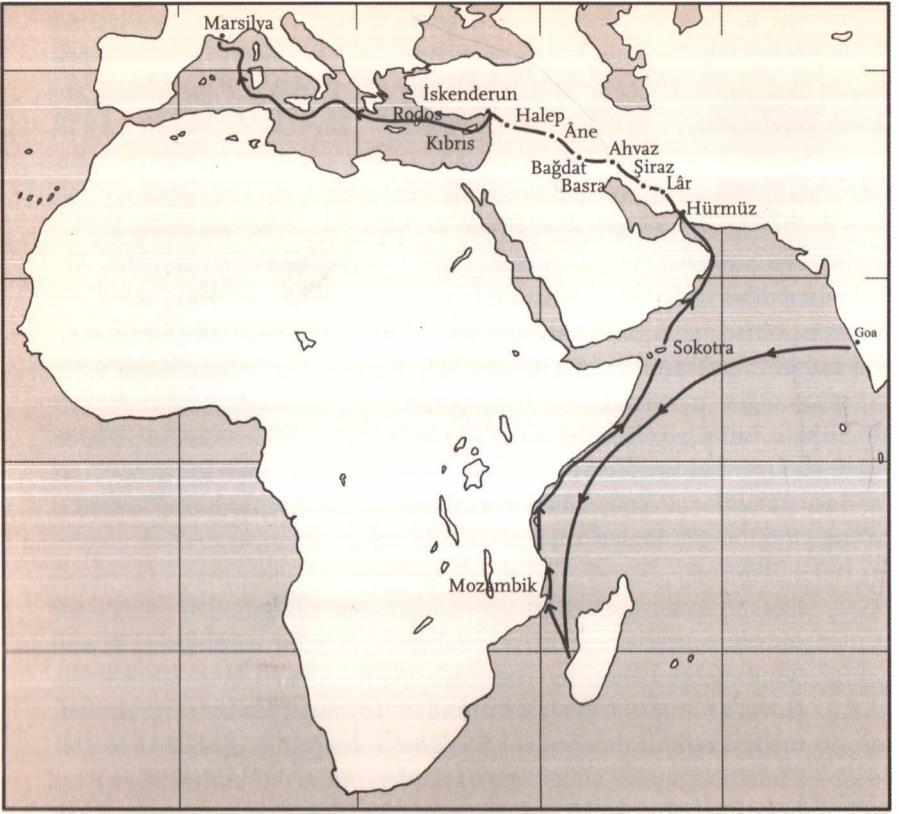
Bu bölümdeki alıntılar ve değerlendirmeler Joaquim Veríssimo Serrão (ed.), *Un Voyageur Portugais en Perse au début du XVIIe siècle: Nicolau de Orta Rebelo* (Lizbon, 1972) içinde yer alan Portekizce metin esas alınarak yapılmıştır.

LÂR VE ÇEVRESİ

Elinizdeki bu kitapçığın amacı Portekiz seyyahlarının geniş bir şekilde tasvir ettiği her yeri yansıtmak değil. Bu genellemenin içine Orta Rebelo da giriyor ve Hint Okyanusu'nda yaptığı maceralı yolculuk, son derece ilginç olmasına rağmen, bu satırların dışında kalıyor; tarihçilerin, coğrafyacılardan ve okyanusla ilgilenenlerin muhakkak surette başvuracaklarını tahmin ettiğim bazı bölümleri de geçip İran topraklarına girelim, seyyah ile birlikte, onun 4-9 Eylül 1606 günlerinde kaldığı Lâr'a ulaşalım, yürürlükte olan para birimi *lârî*'ye⁴ de adını veren bu şehri, onun gelişinden 40 yıl önce pek çok can almış büyük bir depremin, 1602'de de İran güçlerinin tahrip ettiği bu yeri tanıyalım:

Dört yıl kadar önce şehir üçüncü kez inşa edilmiş; Şah iki muhteşem bina yaptırmış. Bir tanesi büyük, sarp bir kayalığın üstünde, bütün şehre hâkim bir konumda bulunan ve iyi korunan kaledir. Duvarları, yarım *legoa* [2,5 km kadar] uzunluğunda bir çerçeve oluşturur; üzerinde de 28 adet gözetleme kulesi vardır. Kulelerin her birinde bütün gece nöbet tutan askerler, tetikte bulunmaları ve uyumamaları için sürekli birbirlerine seslenirler. Kalede dört yüz asker var; bunlar, yerel halkın ihanetinden korktukları için, tıpkı komutanları gibi kaleden çıkamazlar; hatta kale içinde istedikleri zaman gezinme hakkına da sahip değildirler. Yerli halkın silah taşıması yasaktır. Şehir surla çevrili değildir, ama her iki tarafını saran sıradağlar sayesinde korunmaktadır.

İkinci harikulâde yapı pazaryeri ya da kapalı çarşıdır; çevresi tamamen tuğla kemerlerle kuşatılmış, üzeri güneş ve yağmurdan koruyan tonoz çatıyla kaplanmış. Yapıda kesişen iki ana cadde göze çarpar; merkezinde âdeta fenere benzeyen, çok ilginç bir şekilde,

Harita 3. Nicolau de Orta'nın 1605-1607 yıllarında yaptığı yolculuğun ana durakları

kurnazca inşa edilmiş, tuğladan bir kule yükselmektedir. Zemin katta birçok fiskiyesi olan bir çeşme var; su geniş, yuvarlak bir havuzda toplanıyor, oradan da yeraltındaki oluklar vasıtasıyla şehrin etrafındaki sebze bahçeleri sulanıyor. Pazarın yanında, şehirde bir eşi olmayan, büyük bir cami vardır.

Rebelo, caminin dış avlusunda kutsal sayılan birinin kabri olduğu için, herkesin oraya fevkalade itibar ettiğini, her gece kandil yaptıklarını,

mezarın yanı başında bir su haznesinin bulunduğunu, Müslümanların bu suyla gözlerini yıkadığını, hastalarını iyileştirmek için de sudan alıp götürdüklerini anlatıyor; bir Müslüman kadının yardımseverliğini satırlarına ekliyor. Lâr'da beş gün kaldıktan sonra, orada ticaret yapan Portekizli tacirlere veda edip, ünü dünyaya yayılmış olan Şiraz'a doğru yola koyuluyor. Rebelo, yol boyunca tanık olduklarını satırlarına aktarmış: meşakkatli günlerle dolu yolculuğunda karşısına çıkan, köy, belde ya da kasaba olarak nitelendiği yerleşim birimleri hakkında bilgiler veriyor; geçtiği patikaları, uçurumları, dağ silsilelerini, kervansarayları ve lezzetli meyvelerle dolu alanları anlatıyor; bu sayede 17. yüzyıl başlarına ait coğrafi manzarayla tarihe tanıklık ediyor. 15 kilograma kadar çok lezzetli üzüm ya da 25 keklük için sadece bir *lârî* (veya 90 *reis*)⁵ ödendiğini söylüyor. 19 Eylül 1606'da Şiraz'a ulaşıyor.

ŞIRAZ VE GÜZELLİKLERİ

Rebelo'nun bu şehirle ilgili anlattığı yerlerine başında, kendilerinin de kaldığı bir kervansaray geliyor:

Kendimize, bu şehirde yolcular için hazırlanmış üç kervansaraydan geniş ve gösterişli olanında yer buluyoruz. Bu kervansaray şehrin valisi olan bir Han'a ait; mükemmel düzenlenmiş, ferah odalarıyla, gelip geçen yolculardan ziyade soylulara yaraşır bir malikâne gibiydi. Geniş ve hoş bir iç avlusu olan yapı, manastır yatakhanelerini hatırlatan dörtköşe bir şekle sahip; ortasında bir çeşmesi var, çeşme hayvanların içine girmesini önleyen, güzel tuğlalarla örülü bir duvarla çevrelenmiş. Avlunun etrafını olduğu gibi kemerli bir galeri kuşatıyor ve bu da, tıpkı bir manastırda olduğu gibi hücrelere açılıyor. Zemin kattakiler ve galeriye açılanlarla birlikte toplam 130 oda mevcut. Biz oraya vardığımızda çeşitli milletlerden konuklar bulunmaktaydı: İranlılar, Araplar, Türkler, Hindistanlılar, Venedikliler, Yunanlılar, Ermeniler, Macarlar, Yahudiler ve Portekizliler.

Rebelo, kervansarayda karşılaştıkları olayları anlatmayı sürdürür; oranın ne denli emniyetli olduğunu (altınların bile orada bırakılabileceğini)

anlatır; zira belirttiğine göre çalınan herhangi bir nesnenin karşılığı nöbetçilere ödetilmekte, bunlar ayrıca ağır cezalara çarptırılmakta, hatta işkenceden geçirilmektedir. Rebelo'ya göre Han'ın bu kervansaraydan yıllık kazancı 200 *tûmân*'dır.⁶ Yazarın rastgeldiği kişiler hakkında naklettikleri de anılmaya değer: Osmanlı topraklarından gelen Venedikliler, İspanyolca ve Portekizce bilen Yahudiler, dinlerinden dönenler arasında geçen konuşmalar, dönemin niteliğini ortaya koymaları bakımından önemli sayılmalıdır:

Aslında Goa'lı olan ve birkaç yıldır Müslüman olarak yaşayan yaşlı bir dönme (mühtedi) bir Yahudi şöyle bir soru sorar: "Bana söyler misin, senin inancını konuşman mı belirliyor, yoksa kıyafetin mi?" Dönme şöyle yanıt verir: "Bay Yahudi, dıştan beni bu şekilde giymiş görüyorsun, ama benim yüreğim İsa'nın örtüsü altındadır." Bu arada Rebelo onun neden Hindistan'a geri dönmediğini sorduğunda, bunu yapmayı düşündüğü, ancak yeterince parasının bulunmadığı yolunda bir yanıt alır. O sırada Hindistan'da Portekizliler arasında büyümüş olan Brehmen bir putperest ortaya çıkar ve dönmenin omuzuna dokunarak şunu söyler: "Dinle beni dostum, senin bu beylerden ne istediğini çok iyi anlıyorum, ancak bana çok açık seçik gelmeyen şey, senin bu yaptıklarını Tanrı'nın arzusu doğrultusunda yapıp yapmadığındır." Ne denli katı yürekli olduğunu da söyleyen putpereste kızan dönme, "kimse senden burnunu sokmanı istemedi, sen benden çok daha berbat durumdasın, hiçbir zaman vaftiz edilmemişsin, bir yaşama inancın yok," diye cevap verir. Putperest sözün altında kalmaz ve hiçbir zaman onun gibi alçalmadığını belirtir; ona, anne ve babasından devraldığı Hristiyanlık dinine ihanet ettiğini hatırlatır. Bu yanıt tüm gezi heyetini memnun eder.

Nicolau de Orta Rebelo, Şiraz'ın antik tarihine değinir, ardından yeni yerleşim alanından da sitayişle bahseder:

Yeni Şiraz dört dağın eteğindedir, bunların her biri Hürmüz'e, Ahvaz'a, şu anda Şahın sarayının bulunduğu İsfahan'a ve Yezd'e giden

yolları, belirler. Tüm İran'ın en güzel kentlerinden biri olup meyve ve sebze bahçeleriyle bezenmiştir; bunlardan bir tanesi, ülkemiz Portekiz'de olduğu gibi, her bir köşesi serin olan, meyve ve akarsularla dolu, süslü Şah Bahçesi (*Del Rey*). Bu bahçeyle ilgili çok şeyler duydum ve onu bizzat görmek istedim. Kesin olarak söyleyebilirim ki, bütün yolculuğum sırasında gördüğüm en şahane yerlerden biri. En büyüleyici olan yanı ise su yolları ve kullanımı değil -gerçi bunlar da oldukça dikkat çekicidir ve bahçe ikiye ayrılan muhteşem su yollarına hâkimdi; en ilginç bahçenin tam ortasında bulunan, mermerden oldukça geniş bir daire biçimindeki su rezervuarıdır. Öylesine geniştir ki, bir gölü andırmaktadır; içinde valinin o yörede bol bulunan ördeklerden avlamaya çıktığında kullandığı çift kürekli bir kayak bulunmaktadır.

Çok iyi bir gözlemci olan seyyah Rebelo, Şiraz'da gördüğü bu bahçeyi anlatmaya ve övmeye devam ediyor. Türü ağaçların süslediği geniş yollar, gölgelik alanlar, çeşitli çiçekler satırlarını süslüyor; burasının valinin eğlence ve oyun yeri olduğunu belirtiyor. “Beni en çok hayrete düşüren şey, aramızda bulunan bir Polonyalı Hristiyan'ın söylediği idi” diyor: “Sarayda pek çok tablo varmış, aralarında Müslümanların da saygı gösterdikleri Meryem'inki de bulunuyormuş.”

Şehrin tasvir edildiği satırlarda iki pazar yeri de vardır; seyyahın oralarda gördüğü siyah üzüm, tarihi coğrafyanın günümüze ulaşan bir başka canlı tanığı gibidir:

Şehir, övüneceği iki pazara sahip; buralarda göz kamaştırıcı türlü şeyler bulunuyor. Bunlardan birincisi, bol, ucuz ve kaliteli yiyecek maddeleri. Balık satılmıyor, çünkü yerli halk balık yemiyor; bu da hem Şiraz'ın denize uzak olmasından hem de tatlılarını sevmemelerinden kaynaklanıyor. Burada çok çeşitli şeftali, tek tür olmasına karşın pek bol armut ve hayatımda gördüğüm en kırmızı ve en tatlı üzümle karşılaştım. Siyah üzümler öyle tatlı ki, şekerden yapıldığına insanın yemin edesi geliyor. Birçok çeşidi bulunan, çok tatlı kavun ve karpuzlar da var; (daha önce sözünü ettiğim gibi toptan

satılan) piliç, keklik ve özellikle başka yerde hiç yemediğim, kızartıldığına en kaliteli domuz eti kadar lezzetli olan mükemmel kuzu eti bulunuyor. Kuzu eti ile yenen çok çeşitli sebzeler de bulunuyor; içlerinde bir tür şalgam var ki bütün yaprakları atılıp sadece içi yeniyor... Diğer pazarda her türden giyim eşyası ve ipekliler var.

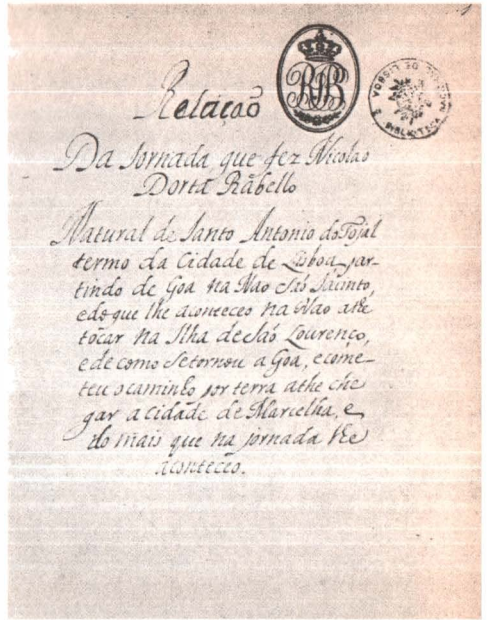
Şehirde birçoğu minaresiz, elli büyük cami olduğunu söyleyen Rebelo, minarelerin içinin de, dışının da mükemmel mavi çinilerle bezenmiş olduğunu anlatıyor; içlerinde valinin sarayının da bulunduğu tuğladan yapılmış binalardan söz ediyor; kare şeklindeki saray avlusunda yapılan törenlere tanıklık ediyor:

Vali bu meydanda pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri görüşmelerini yapıyor; tanık olduğum üzere, sarayın yüksek bir yerinden düzenli olarak davaları izliyor. Bu oturumlarda cinayet suçuyla önüne getirilenleri bizzat yargılıyor; prosedür şöyle işliyor: Han kadife minderlerin, halıların üstündeki ahşap bir kürsüde, bu vesileyle kurulmuş gölgeliğin altındaki makamında oturuyor. Vali ve baş yargıç görevini üstlenecek yaşta olmamasına rağmen, şaha çok yakın olan ve onun yanından hiç ayrılmayan babası Allahverdi Han'a vekâlet ediyor. Genç han bu umumi törenlere geldiğinde aralarında, kırmızı başlıklarıyla ve muntazam kıyafetleriyle diğer Müslümanlardan ayrılan, şahın muhafızları olarak özel bir konuma sahip olan yüz kadar tüfenkçiyi, yüz kadar mızraklı Müslümanın yer aldığı bir büyük grup oluşuyor. Han makamına geçiyor, silahlı muhafızlar duvara karşı yerlerini alırken gözdeleleri de aşağı yukarı istedikleri yerlere oturuyorlar. Herkes yerini aldığı anda mızrakçılar öne çıkıyor, iki büklüm eğilip kollarını göğüslerinde çaprazlayarak, tam bir yuvarlak çiziyor, ardından, beşli gruplar halinde aynı hizada ve aynı tarzda saygılarını göstermek için ileriye çıkan kırmızıhılara yer açmak için bir tarafa çekiliyorlar. Diğerleri de ileri çıkıp aynı şeyi yapıyorlar; bütün tören saat gibi işliyor, en küçük bir aksama olmuyor. Sonunda, halka isteklerini bildirme izni veriliyor...

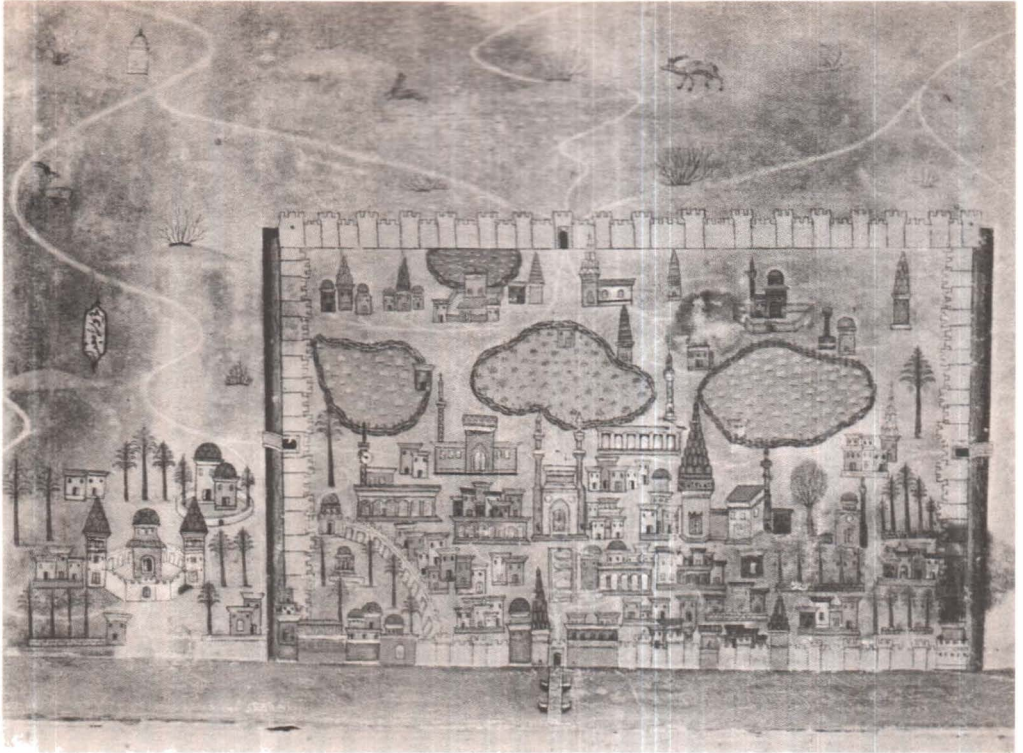
Seyahatnamenin bu faslının sonunda yer alan satırlar büyük bir vahşeti sergiliyor: Eğer bir kişi ölüm cezasına çarptırılırsa elleri ve bacakları bağlı olarak, Han'ın Tataristan'dan getirdiği köpeklerin önüne atılıyor, daha sonra iri kaplanlarla baş başa bırakılıyor; kısacası seyyah, en vahşi ölümü tasvir ediyor! Şarap tüketimi Hristiyanlara ve Yahudilere serbest, ancak bir Müslüman içki içerken yakalanırsa cezası ölüm! Yine de, şarap ticaretinin önü alınamıyor. Fahişelik yasaklanmış, ancak isteyen bir yıl için kadın kiralayabiliyor; bakirelerin fiyatları yüksek, diğerleri nispeten düşük. Seyyah, valinin bu yasaklarını, (dini gerekçe olmadan) askerlerin hizmetlerinde kusur etmemeleri için –bütün paralarını kadına ve şaraba yatırmalarını önlemek için- koyduğunu vurguluyor. Bir noktada daha hayretini açığa vuruyor: Han'ın sarayında domuzlar gördüğünü, yabancı domuzların satışta olduğunu ve buna karşı bir ceza bulunmadığını söylüyor.

Rebello, 30.000 haneye sahip olduğunu, her birinin yıllık bir *medin* vergi ödediğini belirttiği Şiraz'ı betimlemeye devam ediyor, bu sırada kadınların örtülü kıyafetlerini tarif ediyor. Ve nihayet eylülün son günü, 105 merkepli bir kervanla oradan ayrılıyor; Ahvaz yönünde yola koyuluyor.

Rebello'nun anlatımındaki renklilik sürüyor, yaprağından fazla meyvesi olan tatlı kavunları, soğuk suları, meşe ağaçlarını, yerel halk hakkındaki yargılarını, tehlikeli ve uçurumlu yollarla birlikte anlatıyor. İran'ın

Resim 11. Nicolau de Orta Rebello'nun 1607 yılında tamamladığı sanılan *Relação*'sunun ilk sayfası: J.V. Serrão, *Um Voyageur Portugais...*, Lizbon, 1972, s. 58-59.

Resim 12. 1534 yılında Bağdat: Nasuhü's-Silahî (Matrakçı), *Be'ân-ı Menâzil-i Sefer-i Irak-ı Sultan Süleyman Han* (yayına hazırlayan: Hüseyin Yurdaydın), TTK: Ankara, 1976, resim 47b.

güneybatısının coğrafi özelliklerini, Portekiz'deki benzer yerlerle kıyaslıyor; cennet ile cehennemi tasavvur ederek hayranlık ve korkularını ifade ediyor. İran ve Arabistan yarımadasının bütünleştiği alanları sayfalar tutan tasvirlerle ve Ramhürmüz'ün manzaralarıyla resimledikten sonra, 20 Ekim 1606 tarihinde Aivaz'a ulaşıyor. Şehrin hâkimi olan Han'ın ve şehrin özellikleri anlatımlarında yer alıyor. Yolculuk, 280 büyükbaş hayvana sahip olan bir kervan ile devam ediyor; hikâye, çöl yolculuğuyla devam ediyor ve sıra Bağdat'a geliyor:

BAĞDAT

Rebelo, 11 Kasım 1606 tarihinde ulaştığı, Osmanlı egemenliği altında bulunan Bağdat hakkında, ilk olarak bir yasaktan söz ediyor; kimsenin yeşil kıyafetle dolaşamadığını, bunun sadece Hz. Muhammed'in soyundan olanlara tanınan bir ayrıcalık olduğunu bildiriyor. Şehirde Basra'dan gelen iki Portekizli tüccar ile karşılaşmalarını ve durumlarını anlatıyor, ardından valiyi ve şehri tasvire başlıyor. Osmanlı yönetimine karşı isyanda olan Bağdat beylerbeyinin ve çevresindekilerin gözalıcı üniformalarını hayranlıkla tarif ettikten, şehirdeki işlevlerinden bahsettikten ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden kurye olarak gelen -çavuş statüsünde olduğunu sandığı- askerlerin, yakınlarının ve adaleti temsil eden, pek çok işe bakan kadıların görünüşünü aktardıktan sonra, orada üç ay kaldıkları için Osmanlı âdetlerini biraz öğrenmiş olan Portekizlilerin de yol göstermesiyle, yakından izlediği paşanın geçit törenini anlatıyor; törene katılanların selamlarına karşılık verdiğini de belirtiyor: At üstünde, yan yana, dörderli sıralar halinde giden 12 gözde gencin gülümseyen, ayna gibi ışık saçan, sarayın güzelliğine yakışan zarif hareketlerinden büyüleniyor. Ardından tekrar şehri anlatmaya koyuluyor:

Bagdat büyük bir kent; tüm çevresi, birçok burcu bulunan, mükemmel işlenmiş tuğlalardan yapılmış, çok bakımlı surlarla sarılıdır. Surların hem içinde hem dışında zarif minareleriyle pek çok cami var; nehrin iki yanında ise, sayısız sebze bahçeleri uzanıyor. Dicle Nehri şehrin tam ortasından geçiyor; içme suyunu ve diğer su ihtiyaçlarını sağlıyor. Burası, 45.000 kadar hanesiyle Türk'ün beşinci

büyük kentini oluşturun; bunların birincisi İstanbul, ikincisi büyük Kahire ve üçüncüsü Filistin'deki Halep'tir...

Şehir, dünyanın her bir milletinden gelen insanlarla dolu; gerek bu şehirde, gerekse Türk'e ait başka bir yerde, Hristiyan bir tacir öldüğünde malları Türk'e kalır. Eğer bir Hristiyan bir Türk kadın ile yakalanırsa bütün mülkünü kaybeder, ya ölüm cezasına çarptırılır ya da İslamiyeti kabul eder. Bu işe karışan kadın da ayakları bağlanıp Dicle Nehri'ne atılır.

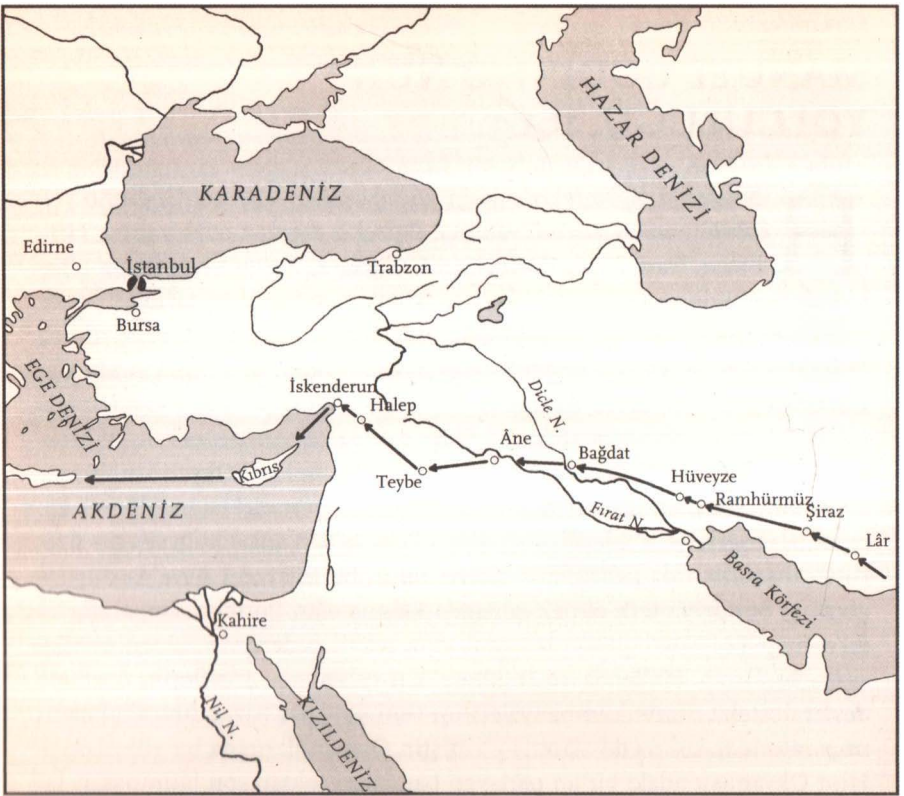
Rebelo'nun satırları, Babil kulesiyle, eski eserlerin durumuyla, kervansaraylarla ve Dicle Nehri'nin özellikleriyle sürüp gidiyor; bölgedeki Osmanlı-Safevi, dolayısıyla Sünni-Şii- çekişmesi, Hz. Ali'nin *Pençe'si* –dolayısıyla kutsal yerler– anlatılıyor.

FIRAT-ANİ-TEYBE-HALEP-İSKENDERİYE

Rebelo, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan ülkeleri anlatmaya devam ediyor; Fırat Nehri'ni geçiş maceralarını, 5 Aralık 1606 tarihinde başlayan, Filistin'e doğru uzanan çöl serüvenini,⁸ bu arada Ani'yi, Teybe'yi, 16 Ocak 1607'de ulaştığı ve iki ay kadar kaldığı Halep'i, İskenderiye yoluna ve bu şehre dair tanıklıklarını, Kıbrıs'a ilişkin notlarını ve nihayet 16 Mart 1607 tarihinde Marsilya'ya varışını aktarıyor. 17. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz dünyasına dair, tarihçilerin şu ana dek pek kullanmadığı değerli bilgiler veriyor.

MANUEL GODINHO'NUN YOLCULUĞU, 1663

Hindistan'dan Portekiz'e 1663 yılında giden Manuel Godinho yolculuğunun öyküsünü yazmış, Portekiz seyahat edebiyatına, Hindistan, İran, Basra Körfezi, Irak, Türkiye, Suriye ve Akdeniz ülkelerindeki politik ve toplumsal olayları yansıtan ve bunların tarihsel derinliklerine inmeye çalışan güzel örneklerden birini bırakmıştır. 1633 yılında Montalvão'da (Portekiz) doğduğu varsayılan Godinho, 1649 yılında Coimbra'da Cizvit tarikatına katılmış, 1655'te genç bir papazken misyoner olarak Hindistan'a gitmiştir; 1662 yılı Ekim ayında da hem genel valinin mektubunu Portekiz'e götürmek, hem de Hindistan ve Hint Okyanusu dünyasında olup bitenleri Lizbon'da saraya anlatmak üzere elçi tayin edilerek karayoluyla merkeze gönderilmiştir. Eseri *Relação*'dan anlaşıldığı ve eser üzerine çalışanların da belirttikleri üzere, onun bu misyonu Asya'da düşüşe geçmiş, Bombay'ı terk etmek zorunda kalmış olan Portekiz İmparatorluğu'nun geleceğiyle ilgilidir. İmparatorluk çeşitli nedenlerle çoktan zayıflamaya başlamış, Hollanda ve İngiltere'den gelen yeni kâşiflerin, özellikle devlet destekli ticaret kumpanyalarının yeni boyutlar kazandıracağı koloni imparatorluklarının etki alanına girmiştir. Osmanlıların da bir yüzyıl önce Hint Okyanusu'ndaki bir an parlayan başarıları çoktan son bulmuştur. İşte böyle bir ortamda yolculuk yapmıştı Godinho. Bombay'dan çıkışından, Lizbon'a ulaştığı 25 Ekim 1663'e kadar edindiği deneyimleri, yaptığı gözlemlerini ve rastgeldiği olayları çok canlı bir dille anlattığı bu seyahatnamesi, ilk olarak gezisinin hemen ardından 2 Ekim 1665'te, *Relação do Novo Caminho que fez por Terra, e Mar, vindo da India para Portugal no anno de 1663* başlığıyla Lizbon'da basılmıştır.¹ Onu yorumlayanlar tarafından bir arkeolog, hedefine ulaşamamış bir tarihçi ve gördüklerini, karşılaştıklarını iyi değerlendirebilen bir gözlemci olarak kabul edilen Godinho'nun, daha sonraki yüzyıllarda geliştirilecek olan, özellikle bedevileri tasvir eden edebiyatın da öncüsü sayılması gerektiği vurgulanmıştır.² Aşağıda nakletmeye

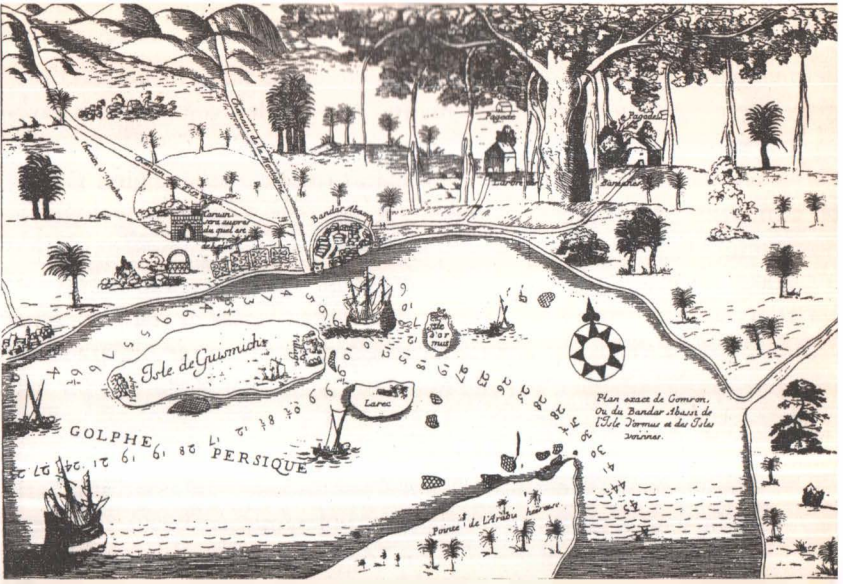

Harita 4. Manuel Godinho'nun 1663 yılında yaptığı yolculuğun güzergâhındaki ana noktalar

çalıştığım yorumlar ve alıntılar, şu iki esere dayanmaktadır: A. Machado Guerreire (ed.), *Relação do Novo Caminho Que Fez por Terra e Mar Vindo da Índia para Portugal no Ano de 1663*, Imprensa Nacional-Casa da Moeda: Lizbon, 1974; ve Correia-Afonso (ed.), *Intrepid Itinerant*.

HİNDİSTAN'DAN İRAN'A VE BASRA KÖRFEZİ'NE

Godinho, Hindistan'ın 17. yüzyıldaki durumunu anlayabilmek için, Romalı tarihçi Publius Florus'un Roma İmparatorluğu'nu doğuş, yükseliş

Resim 13. 17. yüzyılda Basra Körfezi'nin güneyi: J.B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, vol. I, 1676, s. 692-693.

ve çöküş aşamalarına ayırdığı gibi bu ülkenin de aşamalarını belirlemeyi önerir. Bu doğrultuda benzerlikler saptayarak Hindistan'ı tasvir eder; Portekiz Asya İmparatorluğu'nun başarılarını, serüvenlerini ve çöküş geçiş yıllarını yazar. Seyahatnamesinin diğer bölümlerinde gördüğümüz gibi, betimlediği bölgelerin tarihsel derinliklerine inmek ister; bir bakıma tarihçilik yapar. Hindistan'ın önemli merkezleri hakkında bilgiler verir; Bassein, Daman, Surat gibi yerler ve ticaret merkezleri sayfalarını süsler; Türk-Moğol İmparatorluğu'ndan söz eder. Benim bu sayfalarda böyle bir tarihsel derinliğe gitmem gerekmiyor; Giriş'te vermeye çalıştığım gelişmeler Portekizlilerin açılımlarını da yansıttığından, Godinho'nun kendi kitabına serpiştirdiği bu yöndeki bilgilere -çok önemli sayılsa da- yer vermek bu kitabın boyutlarını aşıyor. Ancak şunu belirtmem gerekir: Godinho, 17. yüz-

yılın ikinci yarısında, çoktan düşüşe geçmiş olan imparatorluğun canlanabileceği umudunu taşır; böyle bir beklentiyle, elinde Lizbon'daki kralına iletmek üzere Hindistan'da genel valisinden teslim aldığı mektupla, okyanusa alternatif olarak, yukarıda adını andığım ülkeleri çoğunlukla karayolundan kat etmek üzere yola koyulur.

Arabistan coğrafyası, öncelikli olarak sayfaları arasına girer Godinho'nun; yazar, Arabistan'ın geçmişine de göz atar. Kitabında özel bir bölüm ayırdığı ticaret yollarına ilişkin bilgilerinin nasıl bir temele oturduğunu, adeta satırlarında kanıtlar.³ Yemen (*Arabia Feliz*), Maskat, el-Hasa ve çöl coğrafyasından bahseder, bunların ve başka yerleşim merkezlerinin sosyo-ekonomik yapılarını değerlendirir. Osmanlı sultanının oralara kadar uzanmış egemenliğinden söz ederken onun Mekke ve Medine'de bir hizmetkâr sayıldığını vurgular:

Her iki şehir şimdi [1662] Büyük Türk'ün koruması altındadır. Şerif hiçbir zaman güçsüz ve otoritesiz bırakılmamıştır... Büyük Türk kendini Mekke ve Medine'nin hâkimi değil, hizmetkârı saymaktadır.

HÜRMÜZ BOĞAZI'NDAKİ CEHENNEM

Godinho, Maskat ve çevresindeki bölgeleri ve o yörelerdeki Portekiz egemenliğini ve yerel otoriteleri daha ayrıntılı olarak vermeye çalışır ve ardından, Arabistan Yarımadası'na ayak basmadan, Basra Körfezi'ne doğru ilerlerken yolculuğun zorluklarını anlatır; neredeyse yüzyıl önce Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis'in ve nice başka kaptanların, denizcilerin ve yolcuların aynı sularda yaşadıkları cehennemi canlandırır böylece. Hürmüz çevresinde karşılaşılan zorlukları anlattığı satırlardan şu birkaç cümle bile okuyanı heyecanlandırmaya yeter:

Musandam'ı gördüğümüzde akşamın altısıydı, güneşin batma zamanıydı; rüzgâr hafiflemişti. Ne var ki hemen arkasından fırtına patladı. Hava karardı, gökyüzü açıldı, karada her yere ateşler saçılıyordu. Biz bu şimşekleri yağmur işareti diye düşündük, ama bu bir fırtına işaretiymiş. Bizi gafil avladı, aniden yelkenleri sürükledi ve

Resim 14. 16. yüzyılda Hürmüz: Georgius Braunius, *Civitates Orbis Terrarum*, vol. I, Kitap I, s. 109.

gemi direkleri çıplak kaldı. İçimizde bir kişi bile yoktu ki kendini kaybetmiş olmasın. Bu denizde en deneyimli olanlar yaşamlarından daha az umutluydu, çünkü onlar, oralarda kaybolan hiç kimsenin sağ dönmediğini biliyorlardı. Oralarda sahil yoktu, sadece dalgakıran görevi gören yüksek kayalıklar bulunuyor ve onlara çarpan herhangi bir gemi daha ilk vuruşta parçalanıyordu, kimsenin kurtulmasına fırsat kalmıyordu... Gemi rüzgârın ve dalgaların inayeti-

le şamandıra gibi suya dalıyor, çıkıyor, İran kayalıklarına doğru sürükleniyordu. Kadınların feryadı, çocukların ağlamaları, denizcilerin haykırıışları, görevliler arasındaki şaşkınlık, fırtınanın yarattığı şiddet, dalgaların getirdiğı hiddet, yıldırımların parlayışı, gecenin zifiri karanlığı, şiddetli gök gürültüsü, tekrarlanan şimşekler, denizlerin taşkınlığı, gemi donanımından çıkan ısıık ve ölüm korkusu. Tüm bunları ancak bu felaketlere tanık olanlar anlayabilirler.

KÖRFEZDE İNCİ AVCILARI

Üzerinde zengin ve heyecan verici bir edebiyat geliştirilen bu tür gemi facialarına ilişkin ek bilgi vermeye devam eden Godinho, Hürmüz Boğazı ve çevresiyle ilgili kişisel gözlemlerini tafsilatıyla ortaya koyar; tarihsel coğrafyayı verir; Müslüman, Hindu, Hristiyan vb. kimliklerin bulunduğu bu ticaret kavşakını anlatır. İran da onun sayfalarında, tarihsel bilgilerle birlikte yer alır; Hazar Denizi'ne kadar uzattığı anlatım alanının içine Tebriz, İsfahan gibi merkezler girer, Safevi İmparatorluğu'nun coğrafyasından bahsedilir, sosyal ve ekonomik yapı verilir, Şah tasvir edilir, Kızılbaşlar dile getirilir. Ve Godinho, Bender Abbas'tan itibaren birkaç gün karada sürdürdüğü yolculuğun ardından Basra körfezinde tanık olduklarını anlatarak seyahatnamesine devam eder. Yolculuğunu daha emniyetli olacağı gerekçesiyle İran üzerinden sürdürmesinin önerilmiş, İsfahan, Tebriz, Erzurum, Bağdat ve İzmir'e böylece daha kolay ulaşacağını söylenmiş olmasına karşın, kendisi kısa yolu, yani denizi tercih eder. Yolculuk notlarının bu aşamasında Bahreyn geniş bir yer tutar, inci avcılığını ayrıntılarıyla anlatır:

İki-üç bin kayak belirli bir yerde bir araya gelir, deniz kıyısında av süresince yetecek kadar erzak toplandıktan sonra av için tarih belirlerler. O gün büyük şenlikler başlar; bu vesileyle getirilen büyücüler köpek balıklarını büyülemek için denize bazı şeyler atarlar, böylece bu balıklar çalışan dalgıçlara zarar vermezler. İlk denemeler sırasında günleri parlak geçmişse, rüzgâr hafif ve deniz durgunsa, kayıklar birbirlerinden ayrılır, incilerin bulunduğu yerlere yayılırlar. Her bir kayıkta iki grup bulunur: İlki, bizim inci anası dediği-

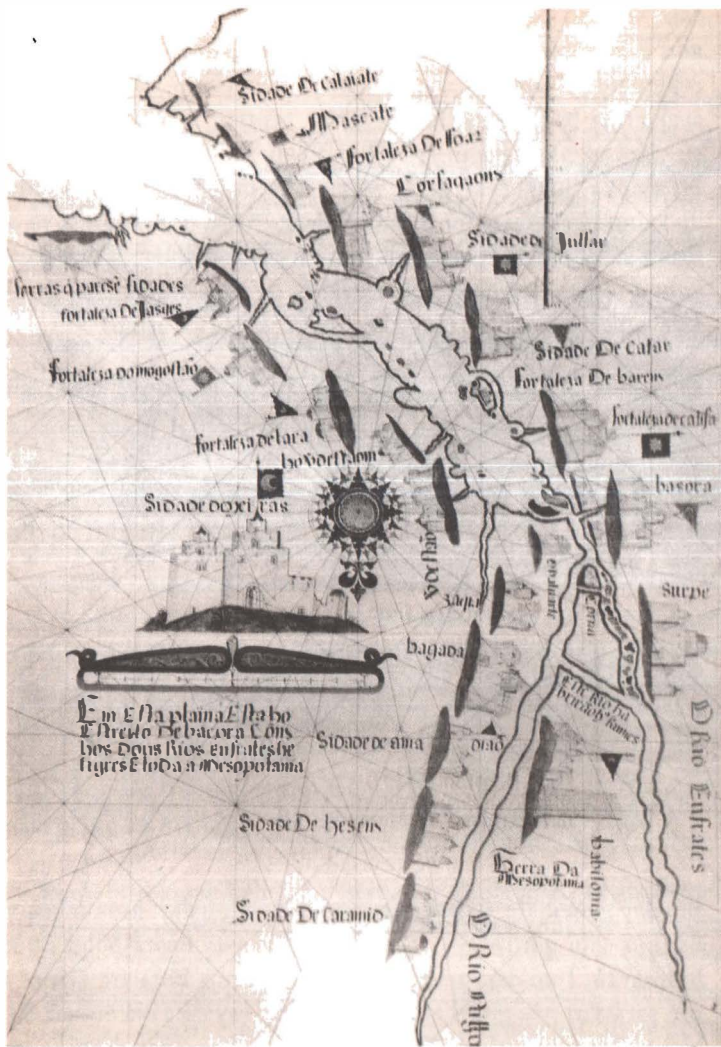
miz, yosunla dibe yapışmış inciler için dibe inen dalgıçlardan oluşur; diğeri ise, görevleri dalgıçlar işaret verdiklerinde onları yukarı çekenlerden. Unutmamak gerekir ki dalgıçlar hızla dalabilmek için ayaklarına bağlanmış iki büyük taş taşır; nefessiz kaldıklarında su yüzüne çıkmak için bellerine dolanmış bir sicim vardır, bunun bir ucu kayıktaki çekicilerin elinde bulunur. Dalgıç dibe vurduğunda kabukları çıkarıp bir torbaya koyar. Torba dolduğunda ya da nefessiz kaldığında beline sarılı sicimle yukarıdakilere işaret gönderir; daima tetikte bekleyen yukarıdakiler de onu hemen kayığa alırlar. Küçücük bir dikkatsizlik gösterirlerse dalgıç çaresizce ölür.

Manuel Godinho'nun bundan sonraki sayfalarında, gemide beraber olduğu kişilerin, Muhammed ile İsa peygamberleri, dolayısıyla İslamiyet ile Hıristiyanlığı kıyasladığı tartışmalar yer alıyor. Bir papaz olan Portekizli seyyahın kendisini İslamiyeti kabule davet eden ve Basra'da yaşamasını öneren bir molla ile kurduğu diyalog, inançlarını savunan iki din adamının ilginç yaklaşımlarını gösteriyor.

BASRA

Görünürde Osmanlı valisinin yönetimi altında bulunan ve nüfusu yüz bini aştığı söylenen Basra, seyyahımızın satırlarında ayrıntılarıyla yer alır. Orada Araplarla birlikte Acemlerin de yaşadığını, ticaretle uğraşan Türklerin, Ermenilerin, Yakubilerin, Sabilerin, Hinduların... farklı kavim ve dinlerden pek çok insanın bulunduğunu belirtir. Doğal olarak, şehrin fiziksel görünüşü betimlemelerinin temelini oluşturur:

Binalar genellikle sıkışık, çamurdan yapılmışlar, ama adeta tuğladanmış gibi görünüyor. Zengin olanlar ise, Basra bölgesinde bulunmayan, İran'dan getirilen taştan yapılmış binalara sahip. Paşanın sarayları pek güzel olup hepsi taştır, sayısız pencereleri de tıpkı bizimkiler gibi açıktır. Tüm şehir, çamurdan inşa edilmiş yüksek duvarlarla çevrilidir. Basra'da elli kadar cami bulunuyor; en güzeli Paşa'nındır.

Resim 15. 16. yüzyıl ortalarında Basra Körfezi ve Mezopotamya: *Atlas de Lázaro Luis*, 1563, yaprak 8a'dan naklen Magalhães-Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, II, 1965, s. 162-163.

Godinho, şehirdeki ikinci güzel eserin kilise olduğunu ve o yörelerde eksikliği hissedilen kerestenin (Birecik yoluyla Maraş dağlarından da sağlandığını gözden kaçırsa da) ve demirin Hindistan'dan getirildiğini belirtir. Şehirde, Türk usulünce üzeri örtülmüş sokaklar tacirlerin dükkânlarıyla doludur, orada ayakları ve kanatları koparılmış olarak suda pişirilen çekirgeler satılır. Godinho, bunu ilk kez gördüğünü söyler, deniz yolculuklarında yenildiğini, kendisinin de bizzat tattığını ve lezzetli bulduğunu yazar.

Basra çok güzeldir ona göre; dünyanın en serin gezinti yerleri buradadır. İnsan ister nehirde, ister karada gezinsin, hep ağaçların gölgesinde, özellikle hurma koruluklarının korumasında, muhteşem meyve ve sebze bahçeleri, zarif çiçekler, sevimli tarlalar boyunca gider. Şehrin limanı sey-yahın satırlarında önemli yer tutar, kıtalararası ticarete oynadığı rol üstüne bilgi veren açıklamalar yapar:

Bu limana Hindistan'dan her yıl güzel kumaşlar, demir, kereste, biber, balmumu, amber, tarçın, karanfil, ceviz ve manyok, aselbent ve diğer maddeleri taşıyan kırktan fazla gemi yanaşır; bu mallar Türkiye'ye akıp gider, oradan da Halep, Tripoli ve İzmir'de ticaret yapan yabancıların gemileriyle İtalya ve Fransa'ya taşınır... Benim fikrimce Basra o denizde en zengin limandır; çünkü Batı'dan ve Doğu'dan gelen tüm eşya orada birikir.

Bütün bu güzelliklere ve avantajlara karşın Basra, yaz aylarında müthiş sıcaktır ve bir tür hastalığa yol açar; özellikle hurma toplama zamanlarında birkaç gün gerçekten ölümcül olabilmektedir.

Yöredeki Osmanlı yönetimine ve yerel yönetimlere de yer verir Godinho, sultanın egemenliğinin çok güçlü olmadığını söyler. Gerçekten Basra, Şat-tülarab ve çevrelerindeki Arap kabilelerinin reislerine karşı mücadele etmek zorunda kalan Sultan'ın İstanbul'dan uzanıp gelen hâkimiyeti, mahalli yetkililerle anlaşmasına bağlı olarak şekillenmiştir; Godinho'nun işaret ettiği üzere:

Basra paşaları hep aynı seçkin Arap ailedendir; baba öldüğünde yerini en büyük oğul alır; bu iş için sultanın usulen onayına ihtiyaç

duyulur. Muhafızları yeniçeri gruplarıdır, ona hizmet için Bağdat'tan gelirler, çünkü iyi ücret alırlar. Paşa, on bin atlı ve kırk bin yaya hazırlayabilir; zira bir zamanlar Basra hükümdarlarının yönettiği tüm bu bölgeler şimdi onun yetkileri altındadır. Denizde pek güçlü değildir; ancak, benim de tersanesinde gördüğüm gibi, yüz kayak ve üç-dört kadirga seferber edebilir. Araziden ve gümrük resimlerinden toplanan yıllık gelir iki yüz elli bin *cruzado*'dur; ayrıca zengin olduğunu öğrendiği uyruklarından zorla aldıkları da vardır.

BAĞDAT'A YOLCULUK, ÇÖLDEKİ SERÜVEN

Godinho, seyahatnamesinin başka yerlerinde de yaptığı gibi Basra'dan Bağdat'a olan yolculuğun tasvirinden önce, İran sınırlarından Yemen'e, Mezopotamya'dan Suriye'ye yayılan çöl coğrafyasını anlatır, genel bilgiler verir, kimi özellikleri sayar. Biz, tekrar seyyahla birlikte yola koyulalım; zira satın alınan atlar eyerlenmiştir, kötü pişirildiği için hamur kokan peksimetler, biraz peynir ve soğan, su tulumları hazırdır, atlar için arpa yüklenmiştir; beklenen kılavuz Hacı Deb de gelmiştir; beş günden önce herhangi bir köye ulaşılması hesaplanmayan Bağdat yolculuğu 9 Nisan 1663 tarihinde başlar böylece; tanınmamak için Türk ve Arap giysilerine bürünmüş yolcular ve korunmak için aldıkları ateşli silahlarla birlikte.

Godinho, çölde ilk deneyimlerini yaşayacaktır bu yolculuğunda; at üstünde sürekli gitmenin yarattığı yorgunluk ve coğrafyanın kendi bünyesinde barındırdığı korku onun yoldaşı olacaktır; soyguncuların cirit attığı bölgede yol alacaktır, endişe ve umut içinde. İlk rastladıkları, Arapların yaşadığı, küçük bir Osmanlı idari birimi olan Dair'de (*Der*) sorgulandıktan ve muhtemelen sancakbeyinden iyi muamele gördükten sonra daldıkları çölü şöyle tasvir eder, nehir yolunu tercih etmediğine çoktan pişman olmuş bir halde:

Ay kendini gösterdiğinde gevşek kum ve uzayıp giden sahradan başka bir şey görülmeyen sonsuzluk içinde yola koyulduk; 10 Nisan'da günün ağarmasıyla beraber güneş bu kumlar üstünde her zamankinden çok daha kızgın olarak doğdu. Birdenbire sıcaklığı ve

bir o kadar ölümcül olan susuzluğu hissettik. Tulumlarda taşıdığı-mız su tükendi, katilede hiçkimsede bir damla bile kalmadı. En kö-tüsü, gece yarısına kadar biraz su bulma umudumuz yoktu, henüz günün ortasındaydık. Ağzıma dilimi ıslak tutması için mermiler yerleştirdim; ama bu önlem de çare olmadı, kurşun rutubetini yitir-miş gibiydi. Benim Portekizli o denli susamıştı ki balgam çıkarır-ken kan tükürüyordu.

Serap görüntülerine aldanarak, ama umutla sürdürdükleri yolcu-luklarında karşılarına çıkan bir vahayla yaşama bağlanmış olsalar da, Go-dinho'nun anlattığı tehlikeler hep devam eder; o ise önceden görüp zevki-ni çıkardığı, ancak çölde müthiş hasretini çektiği çeşmeleri, buz gibi akan suları hayalinde yaşatmaktadır. Bir caminin yanında rastgeldikleri su biri-kintisinde olanlar anılmaya değer:

Atlarımız, bizler suyu görmeden kokusunu aldılar; ve koklar kokla-maz dörtнала gittiler, hiç kimse onları durduramadı; zira susuzluk onları da etkilemişti. Benimki derhal kendini suya attı; böylece su-suzluktan, sineklerden ve sıcaktan kurtuldu. Ben atımı bıraktım, kendim de çamura batıp çıktığımdan sırlıslıkla oldum. Harareti-mizi gidermek istedik, ama su acı ve bayattı. Söylendiğine göre Fransisken papaz Friar Cyprian bu sudan içmiş ve birdenbire yığı-lıp kalmış; oralarda doğru dürüst gömülmemiş olan kemiklerini gördük. Ben, su vücudumdaki gözeneklere nüfuz edince biraz se-rinledim. Ancak hararet birbenbire iki misline çıktı ve adeta can çe-kişir gibi oldum. Katilede hiç kimse bir kelime söyleyemiyordu; herkes müteessir oldukları susuzluğu hafifletmek, bir yolunu bul-mak umunduydu. Bir Arap, köpeklerin yaptığı gibi dilini dışarı çı-karmış, rüzgârın serinliğinden yararlanmaya çalışıyordu; ne ki bir esinti bile yoktu; o da iyice kederlendi.

Bir Arap çobanla karşılaştıkları yörede buldukları su, beğenmeseler de, kendilerine gelmelerine yardımcı olur; daha sonra önlerine çıkan çadır-

lardaki Arapların ikram ettikleri süt ve iyi sudan, ardından bir çiftlikte yedikleri yemekten, gece kaplanlara karşı önlemler almalarından ve sabahleyin ettikleri kahvaltıdan sonra, bu kez, Fırat kıyıları boyunca yol alırlar. Godinho'ya göre, nehir boyunca hırsızlarla karşılaşma riski susuzluk ve sıcaktan ölmekten iyiydi. Ancak seyyahımızın, nehre dökülen ırmaklardan birinde atıyla birlikte akıntıya kapılması, yolculuğun bu aşamasında da başa gelebileceklerin başka bir örneği idi.

BAĞDAT-ANI SERÜVENİ

Bazı ilavelerle giderek kalabalıklaşan kafilenin içindeki Godinho, rastladığı Türk ve Arapları, gördüğü yerleşim bölgelerini ve yöneticilerini anlatarak izlenimlerini aktarmayı sürdürür; hep taze suyun özlemi ve çöl bedevileri tarafından soyulmak korkusu içinde yaşadıkları çok ilginç karşılaşmaları konu eder. Meşhed'ten geçerken Hz. Ali'ye değinir, kendinden önce oralardan geçen Portekizli seyyahların gözlemlemekte kusur ettikleri hususları anlatır. Hille üzerinden Bağdat'a ulaşır. Türklerin, Arapların ve Acemlerin bu adla andıkları şehri, daha önceki seyyahlar gibi yanlış adlandırarak Babil olarak kaydeder. Orada bir buçuk gün kalır, daha doğrusu dinlenir;⁴ ve 21 Nisan'da orayı terk eder; korku dolu yolculuğu sürer:

O gece bir ovanın ortasında, oralarda yaşayan kana susamış aslan ve kaplanların korkusu içinde uyuduk. Atlar her zamanki gibi ayaklarımıza bağlı olarak, yanı başımızda dinlendiler. On bir sularında ilk nöbeti tutan tercüman “kaplan”, “kaplan” nidalarıyla bizi uyandırdı. O âna kadar atlar bir araya gelmiş ve saldırıya geçmeye hazırlanan bir kaplana çifte atmaya başlamışlardı. Biz kılıçlarımızı sarıldık, kılavuzumuz da mızrağına. Ateşli silahlarımızı kullanmadık, çünkü bedevilerin duymasından korkuyorduk. Eğer silahları ateşleseydik, kaplanlar gibi yakındaysalar bize saldırabilirlerdi. Gördüğümüz bir kaplanın peşine düştük ve onunla atlarımızın arasında kaldık; saldırmaktan ziyade kendimizi savunmayı düşünüyorduk. Tanrının yardımıyla bizden korktu ve kaçtı, ama geri geleceği korkusu içinde bıraktı bizi.

Aslında kaplanlar peşlerini bırakmıyor, ya da yol boyunca yenileri karşlarına çıkıyordu. Su ortak özlerydi; nitekim buldukları bir su havzasından yararlanabilmek için bir kaplanın su ihtiyacını karşılayıp orayı terk etmesini beklemek zorunda kalmışlardı. Ani yönündeki yolculuğun seyahatnamedeki yansıması, bir bakıma, hem çöle, hem de nerelerde konuşlandığı kestirilemeyen, kervanların da korkulu rüyası olan bedevi soygunculara karşı verilen mücadelenin, kaplanların, yaban domuzlarının verdiği korkuyla bütünleşmesidir; her şey kuşku ve korkuyla karşılanıyordu. Betimlenen serüvenler, Godinho'ya göre, Tanrı'nın lütfuyla üstesinden gelen olaylar olabilirli olsa olsa. İşte birkaç tanesinden örnek pasajlar:

23 Nisan'da günün ağarmasıyla birlikte yolda bir kervanın (kafilenin) taze izlerine rastladık; onları yakalayınca kadar izleri takip ettik. Develerden ve birkaç yük hayvanından oluşan kervan, Bağdat'tan Ani'ye giden, Ani'de bulunmayan arpa yüklüydü. Kervan küçük, yol da kısa olduğundan kafilede sadece birkaç kişi vardı; ne pahasına olursa olsun yolculuklarını sürdürüyorlardı. Bizleri görün görünmez mahvolduklarını düşündüler, bizi soyguncu sanmışlardı. Yüklerini yere indirip siper alarak, sessizce, ellerinde ok ve yaylarla bizi beklemeye koyuldular. Korktuklarını fark edince atlarımızı hep birlikte oynattık, böylece bizim iyi niyetli olduğumuzu anladılar. Kervanbaşı at gibi tırıs giden bir merkep üstünde eşyalarını bırakıp yanımıza yaklaştı; selam verdi; atlarımız için arpa teklif etti; ve bizimle Ani'ye kadar gelmek istediğini söyledi...

Bir saat bile dinlenmemiştik ki, kervancılar "Arap hırsızlar, Arap hırsızlar" diye haykırmaya başladı. Hepimiz silahlarımıza sarıldık, pistol ve tüfeklerimizin horozlarını ateşe hazır duruma getirdik, daha önce bahsettiğim, tepeyle nehir arasındaki dar geçidi tutmaya gittik. Bunu gören Portekizlinin cesareti öylesine kırılmıştı ki sık bir söğütlüğe saklandı. Her şeyini geride bırakmış, hayatını silah ve cesaretle değil de ancak kaçmakla kurtarabileceğini düşünerek yanına sadece atını almıştı. Gelen Araplar dört kişiydiler; uzaktan secebildiğimiz kafilenin içinde şeyhleri de vardı. Tercümanım dur-

malarını istedi; ama buna aldırmadılar, ilerlemeye devam ettiler, ta ki iki kurşun kulaklarında vızıldayana kadar; hemen dizginlerini geri çektiler. Bağırarak dost olduklarını bildirdiler, atlarıyla daireler çizerek barış işareti verdiler. Onları nezaketle karşıladık ve akşam yemeğinde yediğimiz çörekten, heybelerimizde bulunan hurma ve soğandan ikram ettik... Onlar, altı deve yükü tutan Hint kumaşlarını, bol miktarda afyonu, vernik ve bakır gibi değerli ganimetlerin hepsini kadılık görevi için Bağdat'a gitmekte olan zengin bir Türk'ten zaptettiklerini; onu ve yanındaki kölelerden ikisini öldürdüklerini söylediler...

Sabah saat on birde Fırat'a ulaştık... gözlerimizin önünde iri bir kaplan belirdi, kuyruğu dik, ağzı açık ve alevlenmiş halde, bir çamur yığınının üstünde ara sıra zıplıyordu (ya da ilk bakışta anladığımız doğruysa, onunla savaşıyor bir yaban domuzuna karşı kat kat çamurla kendini çok iyi savunuyordu). Develerimiz durdu; biz at üstündekiler, boğuşmayı daha yakından görebilmek için ilerledik. Domuz arkasını bir söğüte dayamıştı, dişleri keskindi, üç tırnağı derin, kuru çamura batmış, bütün bedeni çamur içinde kalmıştı. Delirmiş kaplan domuzu yerinden çıkarmak için uğraştı, ama gayretleri boşunaydı. Bir sıçrayışta domuzun sırtına saldırdı, pençelerini kullanarak domuzun derisini ve kollarını koparacağını sandı; ancak sadece çamur ve kıl geçti eline. Kaplan domuzun sırtındaki çamurdan zırhı giderinceye kadar uğraştı, ama başka bir zarar veremedi. Ardından domuz kendini savunmasız buldu, çamura bulanmak için nehre doğru kaçtı; fakat kaplan domuzu pençeleriyle sırtından sarstı ve ortadan yarıdı; öldürdükten sonra yanına yatıp boğuşma sırasında aldığı tek yarasını yalama-ya başladı. Zamanın geldiğini düşünerek karnını doyurdu; bazı parçalar da bize kaldı. İslam dinince yasak olan domuz etini yiyen bizler için yeterliydi bunlar, tercümanımız da geri kalmadı.

ANI VE TEHLİKELİ YOLCULUĞA DEVAM

Godinho, Ani'yi oldukça ayrıntılı tasvir ediyor: İki sarp kayalığın arasında kalmış asıl yerleşim, kuleyi andıran binaları, Fırat'ın suladığı

meyve bahçeleri; Arap, Türk ve Yahudilerden oluştuğunu belirttiği nüfusuyla. Osmanlı-İran savaşlarının etkisiyle şehrin zengin ticaret erbabı Şam ve Halep'e göç etmiş. Bir kervan beklentisi, emniyetsizliğin göstergesi olarak satırlarını dolduruyor:

Ani'nin dışındaki bayırda, ilk sokağına ulaştığımızda, birçok kadın ve çocuk kervanla gelmesi gereken yakınları hakkında bilgi almak için bizi karşılamaya koştu; çünkü bir gün önce çok kötü bir haber almışlar. Onlara yakınlarının emniyette ve yolda olduklarını söylediğimizde bir gürültü koptu, yakınlarını görmek için yola atıldılar.

Sürekli olarak soygunlar, kimi zaman da ölümle sonuçlanan olaylar meydana geliyordu. Nehir de karayolu kadar tehlikeli sayılıyordu. Godinho, mallarıyla nehirde giden bir Osmanlı'nın (Türk'ün) mallarına nasıl el koyalduğunu, 2.000 *pataca*' fidyeye ile nasıl kurtulduğunu; ayrıca, üç ay önce Bağdat'tan yola çıkan büyük bir kervanın hâlâ Arap soyguncuların elinde bulunduğunu, 16.000 *pataca* ödenmesine karşın bunun yeterli bulunmadığını yazar. 25 Nisanda geldiği Ani'den bir hafta kadar hayvanlarını çayır-lıkta otlattıktan sonra ayrılacağını, kendisiyle gelenlerin hayatlarını koruyacağını söylemesine rağmen, Godinho, tıpkı yol arkadaşları gibi Ani'den çıkıp çıkmamakta, hatta Bağdat'a geri dönüp dönmemekte kararsızdır. Yine de, yola devam etmeyi yeğler, bu arada sancakbeyinin iznini alırlar. Şehirden ayrılırken kapılarının önüne ve pencerelerine çıkan yerel halkın seslenişleri yeterince ürperticidir: "Adamlar, nereye gidiyorsunuz? Soyguncular sizi soysun ya da öldürsün mü istiyorsunuz? Şehrin kapısına iki adım mesafedeler... Bu Frenkler ne kadar cüretkâr oluyor!"

Godinho, kılavuz ve diğerleriyle birlikte, çöl yolculuğunu konu eden edebiyatın ilk örneklerinden birini verdiği serüvenine devam eder. Kaplan korkusu, bedevi korkusu ve suya kavuşma özlemi günlerinin temel meseleleridir. Ellerindeki ateşli silahlar, tehlikelere karşı onların güvencesidir. Yağan yağmurun bile, soyguncuların yollardan çekilmesine neden olduğundan tarifsiz yararı vardır. Rahab ve Teybe'yi geçen, oralarda Osman-

lı yöneticileriyle de sorunlar yaşayan seyyah, 3 Mayıs'ta, Basra'dan ayrılışından 25 gün sonra -Samarra'da 1 gün, Bağdat'ta bir buçuk gün, Ani ve Teybe'de birer gün kalarak- Halep'e ulaşır.

Godinho, seyahatnamesinin bu kısmında Asya'yla Avrupa'yı birbirine bağlayan, Okyanus yoluna alternatif olan karayolları hakkında bilgi verir, onları işlevlerine göre tasnif ve tasvir eder. 1660'lı yıllara tanıklık eden böylesi stratejik ve ticari bağlantılar üstüne John Correia-Afonso tarafından yapılan bir çalışmanın çevirisini kitabın ek kısmında⁶ vermiş olduğumdan burada tekrarını gerekli görmüyorum.

HALEP'TE KALENDERİLER

Godinho, kendisinden öncekiler ve çağdaşları gibi Halep'in tasvirine sayfalar ayırır, burayı Osmanlı İmparatorluğu'nun, İstanbul ve Kahire'nin ardından üçüncü büyük kenti sayar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Beylerbeyilik statüsündeki bir eyaletinin merkezi olan Halep'i, binalarının güzelliği, kesme taşlarla inşa edilen yapılarının görkemi, özel odaları ve mutfakları da bulunan, 200 kişiyi barındıran hoş kervansarayları ve muhteşem camileriyle eşsiz olarak ilân ettikten sonra, şehrin kapılarının dışında yaşayan, birbirlerinden farklı biçimde giyinen, "dervişler, Kalenderiler, cāmiler⁷ ve Torlaklar" olarak tasnif ettiği tarikat mensupları hakkında verdiği bilgiler, Osmanlı sosyal yaşantısının anlaşılmasına katkıda bulunabilecek nitelikte görünüyor. Liderlerine *dede* denildiğini anımsattıktan sonra şu bilgileri verir:

Dervişler saçlarını uzatmazlar, kafalarına sürekli olarak ustura vurdururlar. Yüzlerinde acı vermek için özellikle yapılmış yara izleri, kulaklarında da delikler vardır; deliklere yeşime benzer bir taştan bir tür halka takıyorlar; koyun postu giyiyor, şehrin dış mahallelerinde yaşıyorlar; halka göründükleri yerlerde sadece acı ot yiyorlar. Anadolu'da *azem baba* dedikleri bir liderleri var.

Kalenderiler, dar, sıkı ve kolsuz elbise giyiyorlar; bazıları yünden, bazıları da at kılından yapılmış. Bunlar da başlarını kazıyor ve konik biçimli, hayvan kılıyla süslenmiş, kenarlıklı, beyaz başlıklar takıyorlar. Kulaklarında, boyunlarında ve kollarında teşkilâtlarının

Resim 16.
16. yüzyılda bir Kalenderî dervîşi:
Nicolas de Nicolay,
Navigations..., 1576'dan naklen
Clarence Dana Roullard,
*The Turk in French History,
Thought, and Literature*
(1520-1660),
Paris, 1938, s. 276.

alâmeti olarak çok geniş demir halkalar veya çemberler taşıyorlar. Zaviye benzeri küçük ve dar konutlarda yaşıyorlar.

Câmîler, genellikle genç, güçlü ve zengin adamlardır; güya dinsel bahanelerle Afrika, Mısır, Arabistan, İran ve bütün Türkiye [Osmanlı] ülkelerinde dolaşırlar. Birçok bölgenin ve şehrin yerlerini ve uzaklıklarını, ayrıca geçtikleri güzergâhlarda başlarına gelenleri ayrıntılarıyla kaydederler. Bellerine, kenarları altın ve ipekle süslenmiş deri kayış takarlar; oradan ve gömleklerinin ancak dizlerinin üstüne kadar inen eteklerinden ziller sarkar. Saçlarını omuzlarına kadar uzatırlar. Elllerinde sürekli kitap taşır, Türklerin, Arapların ve İranlıların çok hoşlarına giden aşk şarkıları söylerler.

Torlaklar, dervişler gibi üzerlerinde koyun postuyla dolaşıyorlar, onun üzerine de ayı postu giyiyorlar; saçları içe kıvrılmış, omuzlarını pelerin gibi örtüyor. Başlarında beyaz keçeden yapılmış, plili ve kenarlı uzun bir külâh bulunuyor. Vücutlarının diğer kısımları çıplaktır. İbadethanelerinde vücutlarını dağlıyorlar; okuma-yazmaları yoktur...⁸

MÜKEMMEL SU ŞEBEKESİ

Godinho, Torlak cemaatinin yaşam ve ibadetleriyle ilgili bilgiler de sunar. Tarikat tarihine ilişkin önemli olduğunu sandığım bazı hususları yanıttıktan sonra Halep'in tasvirine devam eder. Halep yollarını Kuzey Portekiz'de yer alan Oporto'dakilere benzetir: dar, ama düzgün. Suyunun bolluğu, 200 civarındaki fiskiyesi ve geçen yolcuların su içmek için kullandığı zincire bağlı taslar dikkatini çeker, bu niteliğiyle dünyada eşiz olduğunu ilan eder:

Su kanalının şehre ulaştığı yerde çok güzel bir dağıtım düzeni bulunuyor. Başındaki *mataracı başı* denilen Türk, suyu tüm halka ve özel kişilere ait çeşmelere şevkediyor. Dünyada, halkın evlerindeki küplerde veya testilerde su biriktirme gereği duymadığı başka bir şehir yoktur; yalnızca Halep halkı böyle bir ayrıcalığa sahiptir; çünkü onlar için ya ev içinde ya da kapı önlerinde su hep vardır.

Bu mükemmel organizasyona rağmen, yollarda sırtlarında deri tulumları, ellerinde güzel taslarıyla ücretsiz su dağıtanların, ayrıca, Türkler tarafından pek sevilen şerbetlerden satanların olduğunu bildiren Godinho, boğucu sıcaklarda sokakların günde iki kez sulandığına da dikkat çeker. Su bolluğu şehrin diğer sosyal ve tarımsal alanlarında da yaşama olumlu etki etmektedir. Hamam boldur, su ayrıca bahçe sulamasında işe yarar. Buğday, zeytin ve dut (dolayısıyla ipek böceği) yetiştirilmesi, seyyahın gözüne öncelikle çarpanlardır. İklim mükemmeldir; dolayısıyla meyve ve et boldur. Çeşitli yörelerden her gün gelen kervanlar İran ipeğinden Hint kumaşına ve baharata kadar çeşit çeşit ürünleri şehre getirmektedirler. Portekizli seyyah, Osmanlı paşalarının ticareti İzmir'e yönlendir-

memeleri durumunda şehrin daha merkezi ve zengin olabileceğine inanır. Halep kozmopolit bir nüfusa sahiptir: Türkler, Araplar, İranlılar, Berberiler, Doğu ve Batı Hristiyanları, Yahudiler ve sayıları 1000'i bulan başka cemaatler.

YAHUDİLERLE YAŞANAN TATSIZ OLAY

Seyyah, bu nüfus içinde en dertli olanların Yahudiler olduğunu belirtir, Hristiyan yolcuların baş düşmanları sayıldıklarını da; çünkü onları ihbar ettiklerini, dolayısıyla zarara uğrattıklarını düşünüyor. Fransızların, İngilizlerin ve Hollandalıların ticaretle uğraştığını, konsoloslukları olduğunu anlatır. Hristiyan mezhepleri de Godinho'nun satırlarında yer alır. Şehrin genel nüfusunu 100.000 olarak tahmin ediyor.⁹ Dışarıdan gelmedikçe şehirde hastalığın bulunmadığını söyler.

Godinho, onca zorlu yolculuklardan sonra Halep'e vardığında rahatla ulaştığını düşünürken, başka bir deyişle, Fransız konsolosunun ve Cizvit papazların kaldığı kervansarayda bulunmasından dolayı gayet mutluyken bir aksilikle karşılaşır, çölde yaşadıkları maceralarından daha zor bir maceranın içinde kalır; çevresini Yahudilerin sardığını fark eder:

Yahudiler, benim başka bir yere gitmeden önce gümrüğe görünmemi istediler. Öyle yaptım; ağa veya kadı henüz gelmediği için orada bir süre bekledim. Yahudiler de fırsattan yararlanıp benimle anlaştılar: Dört altın karşılığında özel eşyalarımın ve benim Türk gümrük memurları tarafından aranmayacağımızı garanti ettiler. Her şeyin istediğim gibi gittiğini sanarak, onlara boyun eğmenin bana ne denli zararının dokunacağını hiç anlayamadan, kemerimde taşıdığım paraları çıkarıp verdim. Yahudiler sözlerinde durdular. Ben de ağanın hizmetkârına ilaveten *pataca* verip yakınlardaki papazın evine çekildim. Hemen ardından başka Yahudiler ortaya çıktı ve daha öncekilere verdiğim kadar para istediler.

Godinho'nun, kendisinin zengin bir işadamı ya da ajan sanılması yüzünden, ya da rüşvetin olağan işlerden sayılmasından ötürü karşılaştığı

talepleri, bu istekleri yerine getirememesinden dolayı tutuklanmasını, ne-redeyse asılacak hale gelmesini içeren Halep durağındaki serüveni, Fran-sız konsolosunun *ağa*'ya 1.000 *pataca* ödemesiyle son bulur, seyyah yolu-na devam edebilir. Bu arada, gerek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, gerekse dünyanın başka yerlerinde faaliyet gösteren misyonerler üstüne verdiği sayfalar tutan bilgilerin dikkatle incelenmesinin, bunlardan yararlanılma-sının gerekli olduğunu da hatırlatmalıyım.

Godinho, artık bir an önce İskenderun'a ulaşmak, oradan da gemi-ye binip ülkesine gitmek istemektedir. Zira Halep'te *ağa*'dan gereken izni almıştır; başının tekrar derde girmesini hiç arzulamamaktadır. 1 Hazir-an'da ayrılır oradan, gemiye bineceği yer olan İskenderun'a kadar gördük-lerini, tarihsel bir özetle vermeye çalışır. Ertesi gün İskenderun'a ulaşır. Oradaki Hristiyan Yunan nüfusun varlığından söz eder, geçim kaynakla-rının çiftçilik ve balıkçılık olduğunu söyler. Limanı geniş ve derin, ancak korumasızdır; Osmanlı gemileri Malta korsanlarından çekindikleri için oraya yanaşmazlar. Osmanlı sultanlarının orayı denetim altında tutmak için önlem almamasına şaşırır.

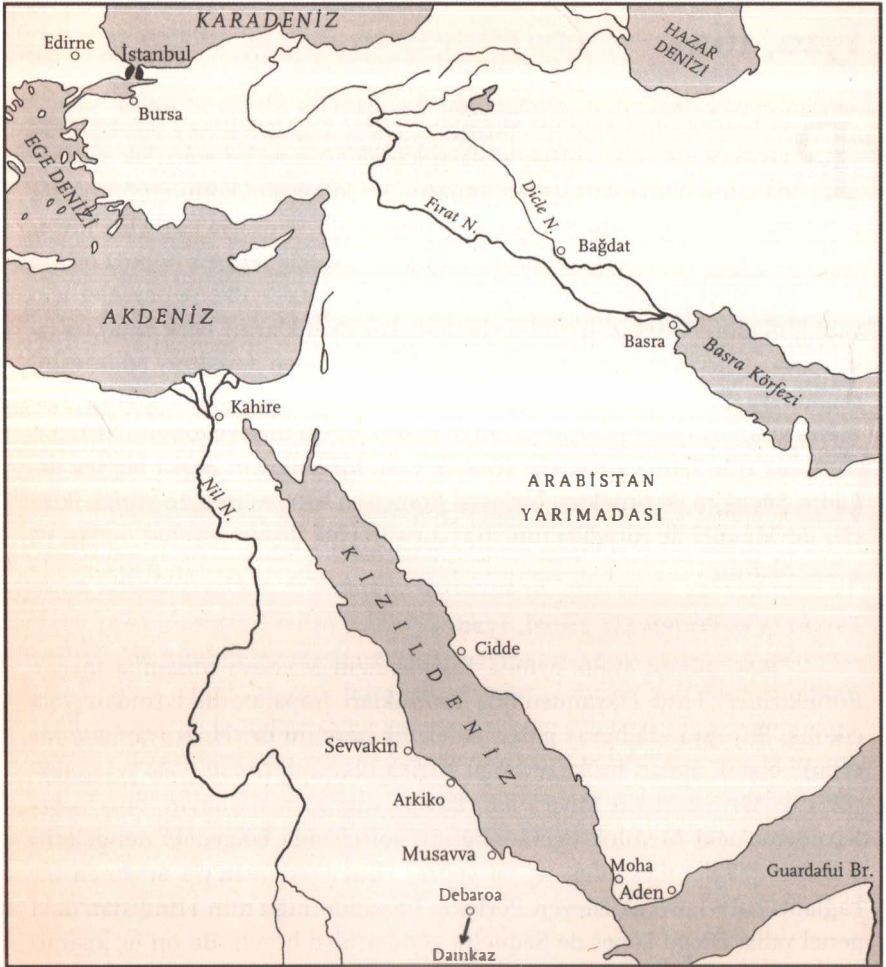
Portekizli seyyah, 4 Haziran'da İskenderun'dan ayrılır, üzerindeki Osmanlı giysisiyle, Güney Anadolu ile Kıbrıs arasındaki sulardaki yolculu-ğu onu Trablusgarb'a, 8 Temmuz'da Malta'ya, oradan da 22 Temmuz'da Marsilya'ya ulaştırır. Fransa'yı bir baştan bir başa geçip Bordeaux'ya ulaşır, Rochelle'de bindiği bir savaş gemisiyle 25 Ekim 2006'da Lizbon yakının-daki Cascais'e ayak basarak ülkesine kavuşur; Tanrı'ya şükreder ve birkaç cümleyle geçtiği toprak ve denizleri, uygarlıktan çok uzak bir kategori içine oturtur: "Tanrı beni, denizde ve karada çok tuhaf yollarından geçtiğim, in-sanlarından ve hayvanlarından kaynaklanan tehlikeleri göğüslediğim birçok barbar ülkesinden sağ salım bu krallığa getirdi."

KIZILDENİZ VE ETİYOPYA YOLCULUKLARI 1520, 1623

Portekizlilerin Kızıldeniz ve Etiyopya hakkında yazdıkları tarihsel coğrafya eserlerinin, misyonerlik yolculuklarını ve bu yolculuk sırasında tanık olunanları içeren anıların, bu kitapçıkta konu ettiğimiz 16. ve 17. yüzyılları ilgilendiren pek çok örneği vardır ve dünya tarihçilik literatüründe yeteri kadar değerlendirilmemiştir.¹ Aslında seçerek burada ortaya koymaya çalıştığım örnekler, diğer bölümlerde, başka ülke ve denizler için yaptığım gibi, Portekizlilerin bu yörelere dair yazdıklarını Türk okurlara tanıtmaya, gelecekte tüm metinlerin orijinallerinden tercüme edilmesini sağlamaya -gerek Osmanlı yayılmasının özelliklerini yakalama, gerekse Osmanlı sınırları içindeki yapıyı, sınırların ötesindeki ülke ve toplumların durumunu aydınlatma amacıyla- yönelik basit bir katkıdan başka bir şey değildir. Seçtiğim iki örnekten birincisi Francisco Alvares'in 1520 yılına, ikincisi ise Manuel de Almeida'nın 1623-24 sürecine ilişkin seyahat notları ve gözlemleridir.

ETİYOPYA'YA POORTEKİZ ELÇİSİ, 1520

1520 yılının aralık ayında Kızıldeniz'in Massava limanına ulaşan Portekizliler, Hint Okyanusu'nda kurdukları imparatorluklarından yola çıkmış, Etiyopya krallığına giden ilk elçilik heyetini de, Hristiyanlıkta bir efsane olarak anılan bu kuzeydoğu Afrika ülkesine (*Preste João*'ya) getiriyorlardı. Osmanlıların Mısır'ı sınırları arasına katmalarından, dolayısıyla Kızıldeniz'deki Memluk egemenliğinin sonrasında bölgedeki dengelerin yeniden şekillenmesinden üç yıl sonra, Hint Okyanusu'yla arasında bir bağlantı hattı kurmak isteyen Portekiz İmparatorluğu'nun Hindistan'daki genel valisi Diogo Lopes de Sequeira göndermişti heyeti. Bu on üç kişinin içinde, elçi Dom Rodrigo de Lima'nın yanı sıra, Francisco Alvares adında bir papaz da bulunuyordu. Alvares misyonunu kaleme aldı ve Etiyopya (daha çok Cengiz Orhonlu'nun önemli bir çalışması² vasıtasıyla bilgilendiği-

Harita 5. Francisco Alvares (1520) ve Manuel de Almelda'nın (1623-24) Kızıldeniz'de ve Etiyopya'da yaptıkları yolculukların ana noktaları.

miz Habeşistan ve başka yerler) üstüne, 16. yüzyılın ilk çeyreği gibi erken bir zamana ait bir seyahatname bıraktı; bizlere “eksik ve kusurlu bir biçimde” ulaşmış olmasına rağmen Portekizlilerin başka ülke ve toplumlar üstüne yazmış olduğu önemli eserlerden biridir bu gezi notları.

Bu çalışmada, *Verdadera Informaçam das terras do Preste Joam das Indias* olarak bilinen ve ilk kez 1540 yılında Lizbon’da yayınlanan bu eserin C.F. Beckingham ve G.W.B. Huntingford’un hazırladıkları, 1961 yılında basılan, İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır.³ Etiyopya hakkında, elimizdeki daha eski eserlerden daha ayrıntılı olarak hazırlanmış bu tarih kaynağı, Somali Müslümanlarının ve pagan Galla’nın istilalarından önceki durumu yansıtmaları bakımından da önemlidir. “Seyahatimde ne ile karşılaştıysam onu yazmaya karar verdim” diyor Alvares, önsözünde: Denizde ve karada gördüğü şeyler, rastgeldiği şeyler; krallıklar, hâkimiyetler ve eyaletler, kentler, kırsal kesimdeki evler, yerleşmeler, milletler ve halklar, kıyafetler, Hristiyanların, Müslümanların, Yahudilerin ve dinsizlerin âdetleri, gelenekleri.

KIZILDENİZ’DE TÜRKLER/RÛMİLER

Alvares’in ilk bölümleri, Hindistan’dan Habeşistan sahillerine, yani karaya ayak bastığı Massava limanına kadar uzanan süreçteki izlenimlerini yansıtır. Sokotra Adası’na uğradıkları yolculuk sırasında, 1 Mart 1520’de Guardafui burnunun yakınlarından geçmelerini, Kızıldeniz’in Hint Okyanusu’na açıldığı bölgede bir deniz seferinde karşılaşılan zorlukları, rüzgârın hareketlerini nasıl yönlendirdiğini, hatta kılavuzların yetersizliğinden dolayı değişik yerlere sürüklenmelerini anlatır. Aden’i uzaktan izler, sahil boyunca ilerler, büyük bir sevinç içinde, -Paskalya Yortusu günlerine denk düştüğü için tüm dinsel duyguları da kabarmıştır- *Preste João* (Etiyopya) ülkesini görürler; 9 Nisan 1520 tarihinde de Massava’ya ulaşırlar. Alvares o yöreyi şöyle anlatır:

Orayı boş bulduk, çünkü 5-6 gün önceden gelişimizi haber almışlardı. Anakara, adadan aşağı yukarı iki ok atımı mesafedeydi; ve Müslümanlar emniyet için eşyalarını oraya taşımışlardı. Filonun ada ile

Resim 17. 16. yüzyıl ortalarında Kızıldeniz (*Estreito de Meca*): *Atlas de Lázaro Luis*, 1563, yaprak 8b'den naklen Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, II, 1965, s. 110-111.

anakara arasında demir atmasını izleyen salı günü Arkiko'dan bize bir Hristiyan'la bir Müslüman geldi: Hristiyan'ın söylediğine göre Arkiko kenti Hristiyanlara, *Preste João*'ya bağlı bey olan Barnagais'e [denizlerin hâkimi anlamına gelen *Bahr-ı nagâs*'a] aitmiş; ve Türkler olsun, Rumiler⁴ olsun, Massava adasından ve Arkiko kentinden Müslümanlar gelip limana zarar verdiğinde, oradakilerin hepsi dağlara kaçmış, götürebildikleri kadar mallarını taşımışlar; ancak biz Hristiyan olduğumuz için bu sefer kaçmayı düşünmemişler.

HABES KRALI'NIN HAZİNELERİ

Alvares'i Etiyopya topraklarında öncelikle -ve misyonu gereği- Hristiyanlığın durumu ilgilendirmektedir. Bisam'a uzanan, ayrıntılarla anlatmaya çalıştığı Debaroa'dan sonra güneye kıvrılan güzergâhı Taguelat'ta son bulur. 28 Nisan 1526'da, Massava'dan Hürmüz'e gitmek üzere ayrıldığı güne kadar kaydettiği en önemli ayrıntılar şunlardır: Etiyopya Kralı'nın (Lebna Dengel'in) ordugâhı, üst düzey yöneticileri ve savaş hazırlığı, davaların görüldüğü adalet çadırı, tutukluların gardiyanlara yiyecek verdiği yer, Hristiyan ve Müslüman tüccarların mallarını sattıkları pazar yeri, binlerce kişi tarafından taşınan kral hazinesi ve Kudüs yolunda öldürülen 300'ü aşkın keşişin öyküsü. Bunlardan yalnızca kralın hazinelerinin taşınmasına ilişkin olanının bir bölümünü yansıtmakla yetineceğim:

Şimdi size sadece onun gardirop [*balagamija*] içindeki sayısız masa örtülerinin, yatak çarşaflarının ve mallarının nasıl taşındığını anlatacağım. Tüm ipekli kumaşlar söğüt çubuklarından yapılmış dörtgen sepetlerde taşınır. Bunlar dört karış uzunluğunda, iki-iki buçuk karış genişliğindedir; üstleri işlenmemiş, kıllı inek derisiyle kaplıdır. Her bir köşesinden, kapağın üzerinden geçen, ortasında demir halkası olan bir zincir uzanır; zincirler halkanın içinden geçirilir, üzerine de asma kilit vurulur. Böylece sepetler kilitli olarak taşınır. İçleri ipeklilerle ya da Hint mallarıyla dolu olanları adamlar başlarının üzerine alırlar; hazineyi taşıyanların sayısı daima 5-6 binden fazladır. (Onlarla birlikte giden) çok sayıda muhafız da vardır.

Portekizli Cizvit papaz Manuel de Almeida, 1628 ile 1646 yılları arasında yazdığı Habeşistan Tarihi (*História de Ethiopia a alta ou Abasia*) adlı eserine, başka üç Cizvit papazla birlikte 1623-24 yıllarında Hindistan'dan Etiyopya'ya yaptığı yolculuğun anılarını da dahil etmiş, böylece bize o yörelerin tarihi coğrafyasına önemli katkı sağlayan bir seyahatname bırakmıştır. Almeida 24 Mart 1623 tarihinde haddinden fazla yüklü bir gemiyle Diu'dan denize açılmıştır. Amacı, Arabistan yarımadasının güney sahillerindeki Zufar üzerinden Sevvakin ve Massava limanlarına ulaşmaktır ve bu uğurda, o sıralarda egemen güçler olan Hollanda, İngiltere ve Osmanlı imparatorluklarına ait gemilerle, korsanlarla ve fırtınalarla karşılaşmayı göze almıştı. Yukarıda tanıtmaya çalıştığım, 1520'de Etiyopya'ya gelip ülke ve çevresiyle ilgili bilgiler veren Francisco Alvares'ten aşağı yukarı yüzyıl sonra, benzer üslupta bir eser bırakan Almeida'nın bu ilginç seyahatnamesinde imparatorun yönetim merkezi, ıssız ve dağlık bölgeler, kervanlara saldırmak için bekleyen soyguncular, sayıları fazla olmadığı halde ihtiyaç için kesilen ağaçlar, ateşli silahlar, insanı şaşırtacak kadar semiz öküz ve inekler ve benzer konular anlatılır. Bazı sayfalarda, Osmanlı denetimi altında bulunan kıyı kentlerinden geçerken rüşvetin nasıl işe yaradığı da konu edilmiştir.

Aşağıda aktarmaya çalıştığım bölümler *Some Records of Ethiopia, 1593-1646: Being Extracts from the History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida Together with Bayre's History of the Galla*'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.⁵

KIZILDENİZ GİRİŞİNDEKİ TEHLİKELER

Almeida, 18 Mayıs-16 Ekim sürecinde Arabistan kıyılarındaki Zufar koyunda nasıl alarm durumunda beklediklerini, oralardan geçen, Hollanda veya Moha'dan gelen Osmanlı gemilerinin saldırılarına uğramaktan korktuklarını, başlarına gelen ateşli ve kaşıntılı hastalıkları, kullandıkları salamura gibi tuzlu okyanus suyunun onlara verdiği zararı ve benzeri zorlukları anlatırken, sadece misyoner taşıyan bir geminin ve kozmopolit yolcularının karşılaştığı tehlikeleri değil, aynı zamanda farklı imparatorlukların, bu ara-

da Osmanlıların faaliyetlerine ve yerel nüfusun çektiklerine de tercümanlık eder. Okuyucuya ilginç geleceğini sandığım bazı satırları yansıtıyorum:

16 Ekim'de demir aldık ve Zufar'ı terk ettik; 4 Aralık'ta Sevvakin'e varıp demir attık. Yolculuk yavaştı, çünkü muson rüzgârları zayıf başladı, Aden'e gelinceye kadar çok gün kaybettik. Daha sonra, en tehlikeli yer olan girişi, Tanrı'nın yardımıyla biraz sert esen rüzgâr sayesinde aştık. Oradan, Moha'ya gemiler kaçırın, genellikle o yörede dolaşan Türk *gelva*'larına⁶ görünmemek için gece geçtik. Biz Etiyopya tarafından, yani açıktaki ada [Perim] ile Arap topraklarının arasından geçtik. İkinci geçit daha derin ve emniyetli ise de, Türk gemileri Arabistan kıyılarındaki birtakım dağlık burunların arkasına demirlemiş, girişi gözlüyor. O sabah Moha üzerindeki dağları ve onun karşısına gelen, solda kalan Etiyopya dağlarını görüp ilerledik. Öğle vakti Kızıldeniz'de iki kıyının arasında hemen hemen tam ortasında bulunan Cebel-i Zukur Adası'na yaklaştık. Banyanlar ve Müslümanlar, âdetleri üzere, çeşitli batıl ayinlerle orayı selamladılar; yiyecek şeyler ikram ettiler, onunla konuştular, sorular sorup kendilerince yanıtladılar.

RÜŞVET ZİNCİRİ

Zufar'dan ayrıldıktan 50 gün sonra, 4 Aralık'ta Sevvakin açıklarına ulaşan Almeida, ertesi gün -Diu'yu terk edişlerinden 8 ay ve 12 gün sonrakıptanları, kılavuzları ve önde gelen tacirlerle, Osmanlı beylerbeyini ziyaret eder. Etiyopya'ya gidebilmek için Osmanlı yetkililerle görüşmelerine, onlardan gördükleri yardıma değindikten sonra paşaya, emin, kethüda ve diğer hizmetlilere verdikleri rüşvetleri ve geçiş vergilerini dile getirir:

Ertesi gün paşaya hediyeler (*sagute*) getirdik; çünkü limanlarından geçme izni alabilmenin yolu buymuş. Değerli şeyler; Çin'den gelme bir örtü, uçları güzel işlenmiş pamuklu ipekten bir yatak örtüsü, bir kadife halı, kakmalı bir Diu yazı masası, yarım düzine çok güzel dokuma, Çin'den tepsiler ve leğenler, başka hoş şeyler ve çay bardakla-

rı. Paşanın hediyelerinden sonra, *kethüda*'sına bir hediye verdik, bu kişi paşanın isteği doğrultuda emirler veriyor ve her şeyi kontrol ediyor. Bir hediye de gümrüklerin amiri sayılan *emin*'e. Ama iş bununla bitmedi; bir şeyler koparmak için kapışanların sayısı hayli fazla: kâtipler, çeşitli rütbelerdeki askerler, hamallar, muhafızlar, aslında herkes; sonuna kadar emiyor, sızdınıyor ve kazıkıyorlar.

Almeida, böylece uzak diyarlardaki Osmanlı yapısının ne hallerde bulunduğunu gösterirken, coğrafi görüntüsünü, yörenin sosyo-ekonomik ve politik durumunu tasvire devam eder. Sevvakin'i 21 Aralık'ta terk ettikten 16 gün sonra Massava'ya ulaşır, oradaki Osmanlı yetkililerine de hediyelerini sunup, Osmanlı tüfenkçilerinin eşliğinde Habeşistan topraklarına girer; karadaki yolculuklarına başlamıştır artık. Habeş imparatorunun Cizvitlere tahsis ettiği Zalot köyünden gelen muhafızlar eşliğinde Hıristiyanlık misyonunun yürütüldüğü yer olan Fremona'ya, oradan Ganeta'ya, Aza-zo'ya ve imparatorluk sarayının bulunduğu Dankaz'a ulaşır; imparatorun kardeşiyle görüşür ve Hindistan'dan getirdiği resmi yazıları teslim eder. Portekiz İmparatorluğu'nun kudretini kaybettiği yıllara denk düşen bu yolculuktaki dinsel misyon şüphesiz önemlidir; ancak seyahatnamede yer alan, imparatorluk sarayını ve yönetimi yansıtan tasvirler de o diyarları anlamak isteyen tarihçi ve meraklılar için özgün bilgiler içermektedir.

16. VE 17. YÜZYILLARDA HİNDİSTAN'DAN PORTEKİZ'E KÖRFEZ YOLU: KURYELER, TACİRLER VE İMAJ YARATANLAR*

TARİHÇİLİK

Yaklaşık 100 yıl önce, cerrah-tarihçi Francisco Marques de Sousa Viterbo kısa bir çalışma yayınladı, başlığı şöyleydi: *Viagens da Índia a Portugal por terra e vice-versa. Resenha histórica e documental*. Bu çalışma, günümüz standartları bakımından eleştirel analizden yoksun görünüyorsa da, daha önce yayınlanmamış olan arşiv belgelerinin esaslı bir bölümünü bir araya getiriyordu.¹ Sousa Viterbo'nun kitabının yerini alacak başka bir çalışma henüz yapılamadığı gibi, bilimsel yaklaşımının kalitesi övgüye değer. Eser, bir yüzyıl sonra bile, 16. ve 17. yüzyıllarda Asya ve Avrupa arasında Portekizlilerin karayoluyla kat ettikleri mesafeler üstüne yapılacak herhangi bir araştırma için hâlâ zorunlu bir başlangıç noktasıdır.

Sousa Viterbo, özellikle karayolunu tercih edip giden, yolculuklarına dair bize ulaşan öyküler bırakmamış, ya da (sadece birkaç örnekte görüldüğü üzere) yayınlanmamış hikâyeler bırakmış olan ve genellikle tanınmayan seyyahlar üstünde durmuştu. Portekiz karayolu seyyahları arasında çok önemli saydığı beş tanesini –António Tenreiro, Mestre Afonso, Frei Gaspar de São Bernardino, Pedro Teixeira ve Manuel Godinho'yu– bilinçli olarak çalışmasına dahil etmemiştir. Bunlar yolculuk anılarını kaleme almış, bunlar da uzun zaman önce basılmıştı.² Derken 1897 yılı geldi, yani Vasco da Gama'nın Hindistan'a ilk yolculuğunun 400. yıldönümü kutlaması. Sousa Viterbo, bu olayı kutlamanın en mükemmel yolunun, o âna dek yazılmayı beklemiş olan, karayoluyla yapılmış yolculukların kaydade-

* "The Gulf Route from India to Portugal in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Couriers, Traders and Image-makers" başlığını taşıyan bu makale *A Carreira da Índia e as Rotas dos estreitos* (ed. A. T. de Matos ve L. F. Thomaz), Angra do Heroísmo, 1998, s. 527-550'de yayınlanmış ve Salih Özbaran tarafından tercüme edilmiştir. Çeviri izni veren yazar ve editörlere teşekkür ederim –S.Ö.

ğer öykülerinin yayınlanması olduğunu ileri sürdü. Ancak, bu işin gerçekleştirilebilmesinin zor olduğunu da düşündü; geçici sergilerin ve gösteri maksatlı retorik teşhirlerin yanında böyle münasip bir projenin “kenara itilmesi” kaçınılmazdı.³ Sousa Viterbo’nun bunları yazmasından bu yana yaklaşık yüz yıl geçti ve Vasco da Gama’nın yolculuğunun 500. yıldönümü hızla yaklaşıyor. Bu nedenle 1996 yılı, 400. yıldönümünden bu yana, Portekiz karayolu edebiyatı çalışmalarının gelişmesi için neler yapıldığını düşünmenin tam zamanıdır.

Hindistan ve Avrupa arasında Portekizlilerin yaptığı karayolu seyahatları hiçbir zaman yeterince dikkat çekmedi; ya da *carreira da Índia* bilimin ilgi alanına giremedi. Bu arada tarihçilik de bu konuda yetersiz kaldı. Sousa Viterbo’nun önerdiği türden, karayolu seyyahlarının öykülerinin kapsamlı ve mukayeseli baskıları ortaya konamadı. Mamafih, bazı kişisel yolculuk hikayelerinin yeni baskıları uzun yıllar sonra, yavaş yavaş yapılmaya başlandı. Pedro Teixeira’nın *Seyahatname*’si 1902 gibi erken bir tarihte akademik bir İngilizce çeviriyle basıldı. António Tenreiro ve Mestre Afonso’nun *Itinerários*’u António Baião’nun takdimiyle 1923’te; Augusto Reis Machado tarafından yayına hazırlanan Gaspar de São Bernardino’nun *Itinerário*’su ise 1953 yılında ortaya çıktı. Reis Machado, aynı zamanda, Manuel Godinho’nun *Relação*’sunun 1944 baskısını da hazırladı. Aynı eser, 1974 yılında António Machado tarafından da yayınlandı; John Correia-Afonso’nun hazırladığı mükemmel bir İngilizce çeviri de 1990’da çıktı.⁴

Bu arada, Sousa Viterbo’nun zamanında ya bilinmeyen ya da sadece yazma haliyle bilinen karayolundan seyahat hikâyelerini içeren ya da birleştiren bazı çalışmalar da yayınlandı. İspanyolca yazılan, 1905’te çıkan Domingo de Toral y Valdés’in anılmaya değer anlatısı ve 1923’te İngilizcesi yayınlanan Sebastião Manrique’nin *Geziler*’i bunlara örnektir. Uzun bir aradan sonra, bunları 1972’de Nicolau da Orta’nın Joaquim Veríssimo Serrão tarafından yayına hazırlanan, Portekizce ile Fransızca metinlerin yan yana verildiği *Relação*’su izledi. Son olarak, Frei Agostinho de Azevedo ve António Jorge da Cruz’un yolculuklarıyla ilgili olarak sırasıyla 1950’de ve 1953’te yayınlanan çok daha kısa anlatılar bulunmaktadır.⁵

Tüm bunların sonucunda durum, şüphesiz, Sousa Viterbo'nun zamanına göre daha iyi. Bizler, Portekizlilerin yazdığı, 16. ve erken 17. yüzyıllara dair karayoluyla seyahat hikâyelerinin bilinenlerinin belli başlılarına ulaşabilecek durumdayız –inanılabilirliği ve bilimsel özeni değişebilen, daha küçük çaplı yayınlar da bulunmaktadır. Bunların içinde Dom Álvaro da Costa'nın ve Flaman elmas taciri Jacques de Couttre'un hâlâ yayınlanmamış olan hikâyeleri ayrıcalıklı bir yer tutuyor.⁶ Ancak bu kayıtlar, diğer Avrupa imparatorluklarının gezi literatüründekilerle bir hayli benzerlik gösterir.⁷

Portekizliler ve karayolu üstüne ikinci elden literatürün –günümüzde *carreira da Índia*'ya ilişkin elimizde bulunandan çok daha eksik olmasına rağmen– zamanla çoğaldığını da görmekteyiz. 1950'den bu yana özellikle Portekizlilerin ve karayolu ticaretinin durumuna odaklanan çalışmalar içinde –yayın tarihlerine göre sıralayacak olursak– Luciano Ribeiro'nun (1959), John Correia-Afonso'nun (1953, 1985, 1988), Virginia Rau'nun (1970), Luis Graça'nın (1974), Jean-Louis Bacqué-Grammont'un (1976) çalışmaları ve benim 1983'te basılan kendi bildirilerim bulunmaktadır.⁸ Konu üstüne önemli, ancak daha genel eserler kaleme almış olanlar arasında Holden Furber (1951), Ugo Tucci (1957), Hemann Kellenbenz (1963), Charles Boxer (1971), Rene J. Barendse (1988) ve Sanjay Subrahmanyam (1991) sayılabilir.⁹

KARA YOLCULUKLARININ ENVANTERİ

Eldeki bilgiler, Portekizlilerin yaptığı bilinen karayolu seyahatlerinin, yüzyıl öncesine göre, çok daha kapsamlı bir envanterini hazırlamayı mümkün kılıyor. Bu bağlamda ilk ve özet bir deneme girişimi, bu bildiriye ek olarak sunulmaktadır; orada 1513 ve 1663 yılları arasında yapılan 138 karayolu yolculuğu listelenmiştir. Her bir yolculuğun tarihi, bilinen seyyahının adı ve milliyeti, seyahatinin esas nedeni ve güzergâhının ana hatları verilmektedir. Bir yolculuğun buraya dahil edilmesi için normalde *Estado da Índia*'nın bir yerleriyle Avrupa'da bir bölge ya da en azından Akdeniz'in doğu kıyıları arasında yapılmış olması gerekmektedir. Seyahat Portekizlilerce, değilse bile en azından belli ölçüde Portekizlilerin hizmetinde yolculuk edenlerce veya Portekizlilerle sıkı bağları bulunanlarca yapılmış olmalıdır.¹⁰

Kesin olarak listelenen aşağı yukarı 55 yolculuk öyküsü ya Sousa Viterbo'dan alınmıştır ya da onun zamanında, serüvenleri yeterince bilinen yolcuların öykülerinden derlenmiştir. Kalan 83 yolculuğun onun tarafından bilinmediği görülüyor ve bu, listenin açıkça onun envanterine göre çok daha kabarık olduğunu ortaya koyuyor. Şüphesiz, burada belirlenenlerden çok daha fazla yolculuk yapılmıştı; bunlardan bazılarını dikkatli çalışmalar sonucunda muhakkak ulaşılabilir – ancak, büyük bir olasılıkla, çoğu hiçbir kayıt bırakmamışlardır. Yine de, şu an görüldüğü kadarıyla, liste kesin bir sonuca işaret etmektedir: Portekizliler karayolunu 1513 ile 1663 arasındaki 150 yıllık süreçte sıklıkla ve düzenli olarak kullanmışlar, yüzlerce kez seyahat etmişlerdir. Yolculuklar gayet normal eylemlerdi ve haberleşmenin adeta gündelik bir parçasıydı. *Estado da Índia*'dan karayolu üzerinden Akdeniz'e gelenler, çok farklı yeteneklere sahip insanlardı. İçlerinde kuryeler, tacirler, papazlar, elçiler, serüvenciler, turistler, hacılar, ajanlar, esirler, dinden dönenler, kaçaklar, tercümanlar ve sadece Hindistan'dan Avrupa'ya ya da tersi yönde, uygun buldukları yoldan gitmek isteyenler vardı. Bazen kadınlar da bu yolculuğu yapmışlardır. Bunların içinde en ünlüsü herhalde 1558'de Dom Constantino de Bragança ile Hindistan'a giden baş rahibe Micia Pimenta idi. Kendisi daha sonra Goa'dan Kudüs'e geçti ve Kutsal Topraklar'da yaklaşık 10 yıl kaldı. Nicolão da Orta karısını 1607-1608'de karayoluyla Madrid'ten Goa'ya götürdü; 1627'de Jacques de Couttre'un oğlu, Dona Beatriz de Fonseca adındaki bir kişiye birlikte Portekiz'den karayoluyla Hindistan'a gitmeyi önerdi. Karayolunu kullanan diğer bir kadın, Pietro della Valle'nin 1616 yılında Hindistan'a giderken Bağdat'ta evlendiği Asuri Hristiyan'dı. Bu kadın hem Türkçe hem Arapça konuşuyordu ve Valle'nin yolculuklarında ona hep eşlik etti.

Bu kadın, Körfez yakınlarında bir yerde 1622'de öldüğü zaman Valle cesedi bir tabuta koyup dört yıl boyunca yanında taşıdı. Sonunda Roma'ya ulaştı ve nihayet, kadını şanına yaraşır bir debdebeyle gömdü."

KURYELER

Burada listelenen karayolu seyyahları arasında çok farklı mesleklerden kişiler bulunsa da, ek kısmına *güz* atıldığında kuryelerin çoğunlukta

olduğu kolaylıkla görülecektir. Aslında, listelenen yolculukların büyük bir kısmı –138'den 101'i– mesaj taşıyan kişiler tarafından yapılmıştı. Bunlar genellikle sadece mesaj taşımakla yükümlü değillerdi; seyahat etmelerinin daha başka sebepleri de vardı. Ne var ki, eldeki kanıtlara göre, seyahat eden kimse, görünürde mesaj taşıyordu; ya da Portekizli yetkililer onun öncelikle görevinin bu olduğunu düşünüyorlardı; bu kişiler ekte, sadece kurye olarak betimlenmektedir.

Kuryeler çok farklı milletlerden, dinlerden ve sosyal sınıflardan geliyorlardı; sadece Portekiz otoritelerinin itimadını kazanmış olmak, gerekli hünere, deneyime ve kendilerine emanet edilen mesajları yerine ulaştırarak kararlılığa sahip olmak bu iş için yeterli görülüyordu. Portekiz asıllı kuryeler, doğal olarak, tercih ediliyordu – listesi verilen 138 karayolu seyahatinden 63'ü Portekizlilerce gerçekleştirilmişti ve seyyahların çoğu mesaj taşımışlardı. Bu arada, Etiyopyalılar, Araplar, Ermeniler, Flamanlar, Fransızlar, Goalılar, Yunanlılar, Yahudiler, İranlılar, İspanyollar ve Venedikliler de zaman zaman bu işte görevlendirilmişlerdi. Kuryelerin çoğu Katolik'ti; Ortodoks Kilisesi'nden olan Hristiyanlar da hizmet etmişlerdi, tıpkı Müslümanlar ve tabii Yahudiler gibi. Çoğu kurye oldukça mütevazı halk katmanlarından gelmekteydi; yüksek sınıftan olanlar da vardı. 1587-1588'de yolculuk yapan Julião da Costa bir *fidalgo da casa del rey* [kraliyet mensubu] idi; Silvestre Gonçalves Pereira (1608-1609), António Lourenço de Mata (1613), Filipe de Santiago (1614 ve 1617), Diogo Fernandes Machado (1620) ve iş adamı António Fialho Ferreira (1639-1640) da aynı sınıftandı. Francisco de Sousa Cid (1617) gibi kimseler ise Hindistan'da askeri komutanlıklar üslenmişlerdi. Kimi zaman D. Álvaro da Costa (1611-1612) ve D. António Telo (1615) gibi soylular da karayolunu tercih ettiler. Ancak onlar yalnızca kurye olarak değil, aynı zamanda kendi işleri ve zevkleri için seyahat ediyorlardı.

Ortadoğulular veya Batı Asyalılar, bilhassa Yahudiler ve Ermeniler, bu arada İranlılar, Hürmüzlüler, Araplar ve Hint-Portekizlileri de Portekiz hizmetinde kuryelik yaptılar. Yahudi kuryeler 1560 ortalarına kadar sıklıkla, 1580 başlarına kadar daha seyrek olarak, ondan sonra da nadiren görevlendirildiler. Bu insanlara sorumluluk veriliyordu, çünkü yolları biliyorlar-

dı, geçtikleri İslam ülkelerinde kolaylıkla kabul ediliyorlardı, yerel âdetlere aşınaydılar ve gereken dilleri konuşuyorlardı. Bu tanıma en çok uyanlardan biri, diller konusunda büyük yeteneğe sahip olan Kahireli İsak (1537, 1543 ve 1564) idi. Bu hünerli Yahudilerin baş rakibi Ermenilerdi; farklı kültür ve dillerde olağanüstü yetenekleriyle iş görebiliyor, geniş çaptaki uluslararası ilişkilerde (Ermeni diyasporasının sağladığı kolaylıkla da) ideal aracı rolünü oynayabiliyorlardı.

Ermeni Joseph Salvador, III. [Portekiz için II.] Philip'in Safevi şahına giden elçisi Don Garcia de Silva y Figueira'nın tercümanıydı. Kendisi hem İspanyolcayı hem de Farsçayı mükemmel konuşuyordu; 1618 yılında İran'da öldürülünce yokluğu çok hissedilmişti.¹² Büyük olasılıkla Hindistan'da doğmuş bir Hindistan Portekizlisi olan António de Sousa, Farsça konuşuyordu; António de Teixeira da Farsça ve biraz Türkçe biliyordu. Kendi bıraktığı kanıtlara inanacak olursak, çok yönlü dil ustalarının başında gelenlerden birisinin de António Jorge olduğu ortaya çıkar. Hindistan Portekizlisi olduğu sanılan, ancak Goalı olma ihtimali daha ağır basan Jorge, aralarında Farsça, Türkçe, Kıldani ve Konkani'nin de olduğu sanılan, kendi anadili "lingua Indiana"yla birlikte dokuz dilde akıcı konuşma yeteneğine sahipti.

Portekizliler, 17. yüzyılın aşağı yukarı üçüncü çeyreğinden itibaren, Portekizli olmayan birtakım Avrupalıları kurye servislerinde yoğun olarak kullanmaya başladılar. Yaklaşık 1570 ile 1600 yılları arasında, Venedikli araçlarla anlaşma yoluna gidilmişti. 1600 yılından aşağı yukarı 1620'ye kadar bu iş çoğunlukla Güney Almanyalı ve Flaman aracılarcasına kontrol edilmişti. 1620'lerden sonra da Portekizli yetkililer gittikçe daha çok, Basra, Bağdat ve seyahat yolları boyunca yerleşmiş olan *Discalced* Karmatileri görevlendirme yoluna gittiler. Habsburg hâkimiyeti (1580-1640) sürecinde Hindistan ile Akdeniz arasındaki karayolları zaman zaman, uzaklardaki Filipinler ile Madrid'teki hükümet arasında haberleşme için kullanıldı. Bunun kayda değer bir örneği Pedro de Paredes'in görgü tanıklarından bilinen uzun seyahatiydi. Paredes 1622-1644 yıllarında Hollandalıların blokajına karşı, Manila'dan Makao ve Melaka yoluyla Goa'ya mesajlar götürdü. Daha sonra Maskat, Basra ve Halep'e, ardından Palermo'ya gitti. 1632'de genel vali Linhares

karayoluyla Manila'daki valiye bir dosya dolusu mesaj gönderdi.¹³ Juan Baptista Morales adlı bir peder ise, 1640-1643 yıllarında Manila'dan Avrupa'ya karayoluyla, Hindistan üzerinden ulaştı. Aslında bir kurye değildi, daha ziyade kilise işleriyle ilgilenmişti.¹⁴ Habsburg egemenliğinin geç döneminde Manila-Makao-Melaka-Goa-Maskat-Halep-Madrid yolu, Manila-Yeni İspanya-Madrid yolunun daimi bir alternatifi haline gelmişti.

Aslında kuryeler neyi gerçekleştirmişlerdi? Esas olarak, bir dizi mesajı Avrupa ve Hindistan arasında emniyetle ve mümkün olduğu kadar hızlı taşıyıp teslim etmeleri gerekiyordu. Emniyet her zaman için büyük bir sorundu ve yolculuklarında karşılaşılabilecekleri tehlikeler kuryelerin zihnini sürekli meşgul ediyordu. Basra ve Halep arasındaki soyguncuların saldırılarına uğramaları ya da yerel görevlilerin zorbalıkları, sıklıkla yüz yüze geldikleri talihsizliklerdi. 1578-81 yıllarında kurye olarak üç yolculuk yapmış olan Antonio Barocci, parasını ve mücevheratını çaldırılmış, bir etapta da bir yıl hapiste kalmıştı. Baltazar de Gamboa, Halep'te 1581'de birkaç mücevher için öldürülmüştü; Pedro Teixeira da 1605 yılında Ani-Halep yolunda hırsızların saldırısına uğramıştı. 1608'de Goa'dan Madrid'e aynı mesajlarla ayrı ayrı gönderilen üç kuryeden biri olan Ant3nio Jorge muhtemelen –diğer ikisinin yolculuk esnasında öldürülmelerine karşın– hedefine ulaşabilmişti. Silvestre Gonçalves Pereira 1608-1609'da Irak veya Suriye'de yakalanıp hapse atılmıştı; Francisco de Campos ise 1640'taki yolculuğunda soyulmuştu.

Bir kurye doğu Akdeniz'e kazasız belâsız ulaşmayı başarmış olsa bile sorunları bitmiş sayılmıyordu; zira çıkacağı deniz yolculuğunda her zaman korsanların saldırılarıyla karşılaşma tehlikesi vardı. 1581'de kurye Jer3nimo de Lima bir Malta kadirgası tarafından yakalandı; ancak gerçek kimliğini ifşa edip Valetta'daki Üstad-ı Azam'ı ikna etmesiyle serbest bırakıldı. Daha da kötüsü, Filipe de Santiago 1620'de Marsilya'ya giderken Türk korsanları tarafından yakalandı; Jacques de Couttre, 1606'da İskenderiye'den ayrıldıktan birkaç gün sonra, Türkler tarafından tutsak edildi, Tunus'a götürüldü ve kurtuluşu için 1000 *escudo* ödemek zorunda bırakıldı. Kuryeler riskleri azaltmak için genellikle mümkün olduğunca gözden uzak durmaya çalışmışlardır. Bunun için ekseriya kılık değiştirmişler ve

bilhassa Osmanlı bölgelerinde, Türklerin düşman gözüyle baktığı Portekizlilerden veya İspanyollardan olmayan herhangi biri gibi görünmeye gayret etmişlerdir. 1565 yılında Mestre Afonso önce Venedikli daha sonra da Ermeni papaz taklidi yapmıştı; ama esas olarak, başkası gibi görünmekten ziyade, bir tıp doktoru rolünde gösterdiği hünerler sayesinde gizlenebilmişti. Çok dil bilen António Jorge, 1608'de, önce bir İranlı, sonra da bir Türk gibi giyindi; Juan Baptista Morales 1641 gibi geç bir tarihte bile Basra'dan Bağdat'a sandalla Türk kıyafetinde geçti. Kuryeler doğal olarak silahlı yolculuk yapıyorlardı ve genellikle taşıdıkları ateşli silahların en azından Basra-Halep yolunda aniden saldıran haydutların sahip olduğu herhangi bir silahtan daha etkili olduğundan emindiler.

Kuryeler taşıdıkları mesajların kaybolmaması ya da değiştirilmemesi için her zaman uyanık davranmak zorundaydılar. Bir kuryenin taşıyabileceği şeyler sınırlıydı şüphesiz; hacimli eşya normalde karayollarından götürülüyordu. Erken dönemlerde –Tenreiro'nun zamanında mektup taşımalarına karşın– kuryeler sadece sözlü mesajlar götürüp getirebiliyorlardı. Böyle önlemlere rağmen, mesaj paketlerinin hacimleri zamanla büyümeye başlamıştı, bu da kuryelerin görevlerini fazlasıyla zorlaştırıyordu. Mesajlar genellikle şifreli olarak, şişkinliği azaltmak için de küçük harflerle yazılıyordu. Kuryeler, paralarını ve kıymetli eşyalarıyla beraber mesajları gizli tutmaya çalışıyorlardı. António Jorge mesajlarını genellikle heybelerinde saklar, hep yanında taşıdığı mücevherlerini de iki oyuk taşın arasına gizlerdi; tehlike hissettiğinde, daha sonra almak üzere onları bir yere bırakırdı. Onca dikkate rağmen mesajların –pek seyrek olmakla beraber– kaybolduğu ya da hasara uğradığı oluyordu. 1623 yılında Hürmüz'den giden mesajlar, Türkler tarafından yağmalanan bir gemiden alınmış, daha sonra Marsilya'da ortaya çıkmıştı.¹⁵

Karayolu kuryeleri için hız esastı; ancak belgeler, yolda geçen zamanın değişebildiğini göstermektedir. 1580'li yılların ortalarında akla yatkın bir tahminle –kazalar dışında– Hürmüz'den Halep'e 60 günden daha az, Venedik'ten Hürmüz'e ise aşağı yukarı dört aylık bir zamanda gidelebileceği varsayılıyordu.¹⁶ Bu arada 1580'de, Portekiz'in mesajlarını Venedik ile Hindistan arasında taşımak için anlaşma yapan Venedikli Alta-

no şirketi, adamlarından Halep'ten Hürmüz'e kırk günden daha kısa zamanda gitmelerini istemişti. Bunun için 260 düka ödenecekti –belirlenmiş kırk günlük süreyi aşarlarsa, her gün için bir dükaları kesilecekti. Altano şirketi mektupları Venedik'ten Hürmüz'e üç ayda ya da daha kısa sürede ulaştırmayı umuyordu.¹⁷ Bu, Lizbon'dan Hindistan'a karayoluyla gönderilen mesajların altı aydan daha kısa bir zamanda, başka bir deyişle Umit Burnu yolundan daha çabuk ulaşması demekti. Normal olarak işletebildiğinde bu süre, Kuzey Avrupa kumpanyalarının performanslarıyla kıyaslandığında çok daha uygun görünmektedir. İngilizlerin *East India Company*'si Londra-Surat yolunu en azından 17. yüzyılın ilk yarısında nadiren, bir yıldan sekiz aya kısaltmayı başaramamıştır.¹⁸ Mamafih, Portekizlilerin kurye servislerinin her zaman Altano standartlarındaki hıza erişemedikleri de gayet iyi bilinmektedir. Çok aşırı bir örnek, Yahudi bir kurye olan Coge Mohin'in yolculuğudur. Mohin Goa'daki genel valinin 15 Nisan 1588 tarihli mesajlarını Hindistan'dan Venedik'e –26 ay sonra– 5 Haziran 1590'da getirmiştir.¹⁹

Görünüşe bakılırsa Portekizliler, karayolu üzerinden haberleşme servislerini *carreira da Índia* için gerçekleştirdikleriyle kıyaslanabilecek kurumsal bir yapıya dönüştürmek için hiçbir girişimde bulunmadılar. Karayolu kuryeleri oldukça esnek, çoğu zaman *ad hoc* bir esasa göre kullanıldı. Ne onları yönlendirecek herhangi bir amil tayin edilmişti, ne de posta servisi için (İspanya'dan Hint Adaları'na yapılan servisteki gibi) *correio mor*'a bir sorumluluk verilmişti.²⁰ Fiili olarak yapılan şey Hürmüz'deki valilere, Halep'e gidecek kuryeleri gönderip Avrupa'dan gelenleri kabul etme görevini yüklemektir; bu görev Hürmüz'ün düşüşünden sonra Maskat valilerine aktarılmıştı. Avrupa'da benzer görevler Venedik'teki, bazen de Roma'daki elçiliğe emanet edilmişti. Bunun dışında kuryeler tamamen kendi başlarına hareket ediyorlardı; kimi zaman da yol boyunca tanıdıklara, emniyetli evlere uğramaları öğütleniyordu. Bazen de, kilit noktadaki güvenilir kişiler bilfiil sorumlu olarak görülüyordu. Sözgelimi 1631 yılında, genel vali karayolu mesajlarını Halep'te Fransız konsolosun evinde oturan Luís Ramires adlı biriyle göndermeye karar vermişti. Bu, Fransa'nın o sırada III (II). Filip ile savaş (Mantuan Veraset Savaşı, 1627-1631) halinde olmasına karşın gerçekleşmiş-

ti. Ramirez Roma doğumlu olmasına karşın Portekizli bir ailenin oğluydu; Linhares bu kişiye itimat edilebileceğine inandırılmıştı.²¹

Karayolu haberleşmeleri kurumsal bir yapıya oturtulamamıştı, ayrıca mutlaka dürüstçe yürütüldüğü de söylenemezdi. Portekizliler gerçekte sadece bir değil, üç kurye sistemi geliştirdiler. Bunlardan ilki yerli kuryelere dayanıyordu; çoğu Yahudi ve Ermeni ya da Ortadoğu dışından şahıslardı ve rastgele kullanılıyorlardı. İlk kuryeler tamamen bu türdendi; 16. ve 17. yüzyıllar boyunca hep onlar çalıştırıldı. İkinci sistemde Avrupalı tacirler kullanıldı; üçüncüsünde ise kendi işleri için öteden beri karayollarında faaliyetinde bulunan yabancı Avrupalı tacirlerden yararlanmak yoluna gidildi.

Portekizli yetkililerin görüş açısından bakıldığında, bu sistemlerin her birinin avantajları ve dezavantajları bulunmaktaydı. Ortadoğu kökenli kuryeler, yöreyi bilmeleri ve dildeki üstünlükleriyle, yollarda daha az zorluk yaşıyorlardı. Öte yandan, çoğu zaman şüpheyle karşılaşılsalar da, bu kuryelerin dosyalarındaki Portekiz politikalarıyla ilgili mesajları kullanma ihtimali düşüktü. Portekizli kuryelerin, yolculukları sırasında karşılaşılabilecekleri güçlüklerle karşı genellikle donanımları eksik oluyordu, ayrıca Basra ile Akdeniz arasında düşman makamlar karşılarına çıkabilirdi. Yanlarında kılavuzlar, tercümanlar ve korumalar bulunuyordu. Bu kişiler, şüphesiz, kültürel olarak Portekiz yetkililere daha yakın olup, her yönüyle güven uyandıranlardan seçiliyordu. Bazı Portekizli kuryeler, mesaj gönderen resmi zevatın *criados*'u [hizmetinde] idiler. Bu durumda, yabancıların hiç yapmayacağı şekilde, patronlarının çıkarlarını gözetebiliyorlardı. Örneğin, 1623'te genel vali Vidigueira'nın kuryelerini kendine bağlı olanlar arasından seçtiği söyleniyordu; bu sayede yönetimi hakkında Madrid'e olumlu raporlar gidiyordu.²²

Üçüncü sistemin uygulanmasında Portekizliler ya Körfez ile Batı Akdeniz arasında şahsen gidip gelen küçük tacirleri –Van Leur'ın deyişleriyle *pedlar*'ları– çalıştırıyorlardı ya da bölgede iş yapan yabancı şirketlerle anlaşma yoluna gidiyorlardı. Bu şirketler Portekiz mesajlarını para ve/veya Hürmüz'de ve *Estado da Índia*'nın başka bir yerinde ticaret yapma imtiyazı karşılığında taşıyorlardı. Bu uygulamanın ne zaman başladığından emin değilim; ama Venedikli tacirler ve onların *giovanni*'leri aşağı yukarı

1560'larda Portekizlilerin mesajlarını götürüp getiriyorlardı. 1570'lerin başlarıyla 1580'lerin sonu arasındaki hemen hemen yirmi yıllık süreçte kuryeleri düzenli olarak Altano kardeşler sağladı. Venedik'teki Portekiz konsolosu 1580'de Altano kurye servisinin nasıl çalıştığını şöyle açıklıyordu: Batı yönünde giden mesajlar ilk önce Venedik elçiliğine gönderiliyor, orada Altano'lara teslim ediliyordu. Altano'lar mesajları bekletmeden İstanbul'daki amillerine yolluyor, onlar da sırasıyla kendi temsilcilerinin bulunduğu Halep'e sevk ediyorlardı. Bu temsilcilikler mesajları "güvenilir kişi" sayılan Hürmüz'deki Altano amiline gönderiyor, o da bunu Portekizli valiye şahsen teslim ediyordu. Kuryelerden dönüş güvenliği için Halep'teki amilden, ya Hürmüz valisinin yanıtı ya da bir makbuz ile garanti altına almaları isteniyordu.³³

Venedik'teki elçiliğin Altano'larla 1587'de bozuşmasından sonra Portekizliler başka bir Venedikli şirket olan Bontempellis'in (1590'dan en azından 1594'e kadar) servisinden yararlanmaya başladılar; bu arada Isaac Toledano adlı biriyle anlaştılar.³⁴ Venediklilerin Levant ile ticaretleri gerileince, 17. yüzyıl başlarında çeşitli Flaman ve Alman tacirlerle benzer düzenlemeler yapıldı. Ancak, bu tacirler 1620'den sonra *Estado da Índia*'da hoş karşılanmaz oldular, Portekizliler de gitgide *Discalced* Karmati rahiplerin iyi iş gören teşkilatına yöneldiler. Bu rahipler, Basra, Bağdat ve yol üzerinde çeşitli kentlerde hizmet istasyonları kurarak aralarında düzenli bir iletişim sistemi geliştirdiler; ve sadece Portekizlilerin değil, aynı zamanda hizmetlerinden yararlanmak isteyen İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, Hollanda'nın ve Avrupa'nın başka çıkar gruplarının mesajlarını taşıdılar.³⁵

KARAYOLU TACİRLERİ

Yukarıda değindiklerimizden anlaşılacağı üzere, Portekiz'in karayolu kuryeleri hakkında işe yarayacak kadar bilgi vardır. Peki ama, Portekiz'in karayolu tacirleri ne durumda? Maalesef, iki durum birbirinden ancak bu denli farklı olabilir. Şu âna dek, tacirlerin faaliyetlerini aydınlatacak çok az veri ortaya konmuştur. Bu bildirinin ekinde verilen karayolu seyyahlarının listesinde, kesinleşmiş tacirlerin sayısı çok azdır. Bu bir bakıma eksiklik sayılabilir; zira karayolunu kullanan hemen herkes şu ya da bu şekil-

de ticarete bulaşmıştır. Ancak, şu ana kadar tacirlerle ilgili kanıtlanmış herhangi bir bilginin, herhangi bir yerde ortaya konamadığı da ortadadır; ya da –konulmuşsa– benim bilgim dahilinde değildir. Böyle olmakla beraber, anekdota dayalı deliller göstermektedir ki, *Estado da Índia* ile doğu Akdeniz arasında 16. ve 17. yüzyıllarda sürekli olarak hacmi artan bir ticaret vardı. Örneğin, 1566'da Venedik'te "bütün Hürmüz baharatı"nın, özellikle çok miktarda tarçının karayolundan Halep'e gittiği iddia edilmişti.²⁶ Bir kuşak sonra, İspanyol serüvenci Alonso de Contreras 1590'ların ortalarında, beraberindeki haydutlarla İskenderiye'de "Portekiz Hindistan'ından karayoluyla Babil'e [Bağdat'a] getirilen tüm ticari eşyanın... depolandığı yerde" pek zengin mahzenleri nasıl yağmaladıklarını anlatıyordu.²⁷ Eğer Magalhaes Godinho'nun söylediği üzere, 17. yüzyıl başında sadece Türklerin iki milyon değerindeki gümüşü her yıl Hürmüz'e getirdikleri doğruysa, bu, karayolu ticaretinin hacmi konusunda açık bir gösterge sayılır.²⁸ Ancak, Portekizli tacirlerin bu ticarete bizzat oynadıkları gerçek rol ne kadardı?

Bizler, batı Asya'nın muhtelif bölgelerindeki Portekizli tacirlerin varlığını, yine genellikle öyküler yoluyla anlıyoruz. Silva y Figueiroa 1618 ve 1619'da Hürmüz'den İsfahan'a giden Portekizli tacirlere işaret etmektedir; ama bunlar belki de İran içinde ticaret yapmışlardı. Basra'daki duruma ilişkin referanslar daha ziyade karayolu ticaretini gösterir ve bu referanslar nispeten boldur. 1682'de Goa'dan gelen bir tacir olarak anlatılan António Noronha ve Macao'da evlenmiş olan İspanyol Didacus Barreira bir süre Basra'da Karmati rahiplerin yanında kalmışlardı. Goa'daki genel valinin ve Hürmüz valisinin kişisel temsilcileri 1623 ve 1693 yılları arasında zaman zaman Basra'da oturdular. Onlardan biri, genel vali Vidigueira'nın *criado*'su Gonçalo Martins idi ve bu kişi hem Vidigueira'nın kendi ihraç ettiği tarçını, hem de kraliyete ait olanı yönlendirdi. Basra üzerinden yapılan Portekiz ticareti 16. ve 17. yüzyıllarda –her ne kadar bazen kesintiye uğradıysa da– belirgin bir gelişme gösterdi; ancak bu ticaretin büyük bir kısmı Portekiz İmparatorluğu'nun bilgisi dışında, kaçak olarak yapılıyordu.²⁹

Portekiz karayolu ticareti sıklıkla aracılar, çoğu zaman da Ermeniler tarafından yönlendiriliyordu." Portekizli tacirlerin karayolunu doğrudan doğruya kendilerinin kullanmaları, Osmanlı Türkleriyle olan düşman-

lıkları yüzünden engelleniyordu. Yine de bazı Portekizliler, Linschoten'in belirttiği üzere, Venedikli, Fransız ya da İngilizler gibi kendilerine bir çıkar yol bulmuşlardır.³¹ Böyle tacirler, ara sıra çağdaş kaynaklarda da şans eseri göze çarpar. Sözelimi, 1565'te bir başrahibe Kudüs'e gitmek için altın, Hindistan cevizi, karabiber ve kilise için süs eşyası ile birlikte Bender Abbas'ı terk etmiştir. Aynı yolculukta Mestre Afonso, yakut, karanfil ve tarçın götüren bir tacir görüntüsündedir.³² 1580-1581'de Basra'dan Halep'e giden Cesare de Federici'nin yol arkadaşları arasında Portekizli bir tacir de vardı.³³ Goa'da yerleşmiş olan ve uzun zamandır mücevherat tacirliği yapan Jacques de Couttre, 1620'lerin başlarında elmas satmak üzere –iki kez, değerlerini üç misli artırmak için– iki kez genel valiliğin bulunduğu başkentten Halep'e gitti. Kendisi Goa'da 1623 yılında gözaltına alındığında 150.000 düka değerinde mücevherat ve inci sahibiydi; bu miktar bir ölçüde iş hacmini de gösteriyor.³⁴

Yine büyük olasılıkla, *Estado da Índia*'dan veya oraya yapılan karayolu ticaretinde Yeni Hristiyanlar ve İspanyol Yahudileri önemli roller oynamışlardı. 16. yüzyılın ortalarından itibaren İspanyol Yahudi cemaatleri doğu Akdeniz'de istikrarlı bir şekilde büyümeye başlamışlardı. Bu Beyaz Yahudiler, Hürmüz yoluyla Hindistan'daki Portekiz egemenliğindeki yerlere –Engizisyon dehşetini duyurabilecek kadar kalabalık olarak– gidiyorlardı.³⁵ Bu dönemde sadece Hürmüz'de 150'ye varan Yahudi evi vardı ve bunların bazıları yakın zamanda göç eden İspanyol Yahudilerine aitti.³⁶ 1616 yılında, iddia edildiğine göre, Goa'da yaşayan Yahudiler ve yabancılar kıymetli eşya ticaretini tekellerine almış, “bütün kıymetli taşları” satılmak üzere Hürmüz üzerinden Venedik, Türkiye, Fransa ve İtalya'ya gönderiyorlardı.³⁷ Toral 1663'te Hindistan'dan batı Suriye'ye vardığında, sadece Iskenderun'da 800 kişilik bir İspanyol Yahudi cemaatiyle karşılaşmıştı. Kendisi Halep'teyken, daha önce Madrid'te yaşamış olan İspanyol Yahudisi bir hahamdan ziyadesiyle yardım görmüştü. Haham, Lope de Vega'nın kilerin de bulunduğu, İspanyol edebiyatının birçok klasik eserine sahipti. Góngora gibi düşünürlerden sık sık aktarmalar yapıyordu; Kastilya şivesini öylesine incelikle konuşuyordu ki, Toral onun gerek üslupta gerekse sözcük bilgisinde üstün kabul edilen nice İspanyolu aştığı kanısındaydı.³⁸ Ancak

çok tuhaftır ki, anılan bu bölgedeki Yahudilerin ve Yeni Hıristiyanların iş sebekeleri –en azından İberya çalışmaları bakımından– akademisyenlerin çok az ilgisini çekmiştir. Örneğin yakın zamanlarda Yahudi ve Yeni Hıristiyanların iş diasporalarını aydınlatan çalışmalar yapmış olan James Boya-jiyan da, hayli titiz çalışmalarında bunları işlememiştir.³⁹

ORYANTALİZM VE KARAYOLUNDA SEYAHAT EDEBİYATI

Portekiz karayolu seyahati gerçekten dikkate değer bir üslubun ve tasvire yönelik bir edebiyatın doğmasına sebep olmuştur; bu edebiyat belli açılardan *carreira da Índia*'ya ilişkin olandan dikkat çekecek derecede farklı gelişmiştir. Yolculuk öyküleri, kısmen gemi kazalarını anlatsa da, genel olarak Portekiz Hindistanında yaşayanların sınırlı ve kapalı dünyası üstünde odaklanmıştır –sonsuz bir okyanus üstünde küçücük Portekiz'ler. Kimi zaman yazarlar, başka ülkelerde durdukları limanlarda kısa dostluklar kurdular, ama bu durum yolculuklarının sonunda bitti; sadece kendi vatandaşlarıyla sürekli birlikteydiler. Buna mukabil karayolundan giden seyahatçılar daima egzotik kültürlerle karşılaşıyorlardı, dolayısıyla onlarla uzlaşmak zorundaydılar. Sonuçta, karayolu gezi edebiyatı rastgelenin halklar hakkında tasvirlerle doludur ve bu yüzden de klasik Avrupa oryantalizminin gelişmesindeki rolü daha fazla işlenebilir. Bu noktada, Peder Manuel Godinho'nun 1663'te Hindistan'dan Portekiz'e yaptığı yolculuk hakkındaki beyanlarına bakılabilir. Godinho yolculuk anılarını çok tazeyken yazmış, bunlar 1665'te yayınlanmıştır.

Godinho'nun hikâyesinin can damarı, Basra'dan Halep'e uzanan çölü geçişidir. Bu esnada gördüklerine ve duyduklarına –ve bu arada Hindistan'dan Portekiz'e uzanan bütün yolculuğuna– ilişkin anlatıları, Batı seyahat edebiyatının gerçek bir hazinesidir. Ona yoldaşlık edenlerin hemen hepsi Asya'nın veya Ortadoğu'nun yerlileriydi: Hindu bir Brehmen, İranlı Şii bir molla, Arap kılavuz, Türkmen bir tercüman, nehir Arapları, Türkler ve bedevi kabileler. Metin, “bir Türk'ün bana söylediği gibi” türünden cümlelerle süslenmiştir.⁴⁰ Şüphesiz kendisinin bütün yerel dilleri veya lehçeleri çok akıcı konuştuğu düşünülemez; ama biraz Arapça biliyordu ve yanında inanabileceği bir tercüman vardı. Hepsinden öte yolculuğunun ba-

şarısı, kendisinin içinde bulduğu yabancı dünya ile anlaşabilmiş olmasıdır; tıpkı okyanuslarla ve hava durumlarıyla uzlaşarak başariya ulaşan denizci seyyahlar gibi.

Godinho “Relação”sunda sadece bizzat gördüklerini ve yaşadıklarını tasvir ettiği iddiasındadır. Ama gerçekte, her zaman böyle yapmamıştır; yine de gözlerinden ve kulaklarından iyi yararlanmıştır; karşılaştığı halkları, gördüğü şeyleri canlı olarak hissettirdiği bir hayli pasaj bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği, Suriye çöllerindeki bedevileri anlatışdır. Bedevi halkını cemaat olarak tanımladığı tasvirlerde bunu başarmış, “Relation”unda bütün bir bölümü bu konuya ayırmıştır. Bu bölüm 17. yüzyılda proto-antropolojinin tipik bir örneğidir: “Başka”sının incelenmesidir; temelde izlenimci olmakla birlikte adeta bilimsel bir çerçeve içinde, doğrudan gözlemle geleneksel önyargının bileşimine dayanmaktadır.⁴¹

Bedevi halkının özellikleri, Godinho’nun onlarla doğrudan yaptığı görüşmelerde ve bilhassa Şeyh Burişa adlı biriyle karşılaşmasının öyküsünde daha çok yer alıyor. Bağdat ve Ani arasındaki çölde gerçekleşen bu karşılaşmanın duygusal yanını kısa bir özetle yansıtmak hiç de kolay değil. Tanışmada, genel olarak Avrupalı-Bedevi karşılaşmasının pek çok bilinen özelliği görülür; bunlar örneğin T.E. Lawrence’in 250 yıl sonra, *Seven Pillars of Wisdom*’da tasvir ettiği, uzaklardaki Masturah Nehri kıyılarında gerçekleşen meşhur buluşmada yeniden yaşanmıştır. (Bu buluşma çoğumuza David Lean’ın oldukça serbest bir adaptasyonu olan 1960’lardaki *Lawrence of Arabia* filmiyle ulaşmıştır.⁴²)

Godinho’nun anlattığına göre, kendisi ve yol arkadaşları Fırat’tan pek uzak olmayan bir noktada, çölde giderken bir Bedevi grubu onlara yaklaşır. Godinho’nun yanındakiler hemen hayvanlarından inerler ve kendilerini savunmaya hazırlanırlar. Bedeviler hiç durmadan yanlarından geçip gider; Godinho’nun grubu rahatlar ve bir süre dinlenmeye karar verirler. Ancak bir saat içinde dört Bedevi geri döner. Atlarının çevresinde dolaşarak iyi niyetlerini belli ederler; Godinho’nun kafilesi de onlara yiyecek ve tütün ikram eder, bu kabul görür. Bedevi lider Şeyh Burişa, pusuya düşürdüğü bir Osmanlı Türk’ünden bol miktarda afyon ve biraz yiyecek gasp ettiklerini, şimdi de çadırlarına dönmekte olduklarını anlatır. Bu arada Bedeviler Go-

dinho'nun ve yoldaşlarının heybelerini kontrol etmekte, hoşlarına gidenleri almada birbirlerini teşvik etmektedirler. Sonunda –ve belki gönülsüzce– yollarına devam etmeden önce Godinho'nun ateşli silahına imrenerek bakarlar. Godinho onlardan, Ani yolunda kendilerine saldırmayacaklarına dair söz almak ister. Kabul ederler, ancak koruma parası olarak 20 *pataca* isterler. Godinho pazarlıkla onları 15 *pataca*'ya razı eder.⁴³

Bu pasaj Godinho'nun Bedevi imgesinin –ve zihninde uyandırdığı çölle genelde çöl hayatının– ne denli çarpıcı olduğunu, sonradan, iki-üç yüzyıl boyunca gelişecek olan Batı'nın güçlü çöl edebiyatı geleneğinin önde gelen temsilcisi olduğunu göstermektedir. Godinho'yu okurken insanın aklına Arabistan ve Suriye çöllerinde 19. ve 20. yüzyılın başlangıçlarında dolaşanların –Jacob Burckhard, Sir Richard Burton, Charles M. Doughty, T.E. Lawrence, Gertrude Bell'in– yazdıkları gelir. Bu yazarlar yorumlarında ve davranışlarında, Godinho'nun uzun zaman önce dile getirdiklerini sıklıkla tekrar etmekte ve onaylamaktadırlar. Victoria döneminin kıdemli serüvencilerinden Charles Doughty'nin 600 kelimeye ulaşan, o yörelerde 1876-1878 arasında yaptığı yolculukları ve Bedevilerle olan ilişkisini anlattığı uzun, ayrıntılı kitabı *Travels in Arabia Deserta*'dan seçilecek birkaç pasaj bu durumu ortaya koyabilir. Godinho gibi Doughty de, kuşkuyla bakan dört kişilik bir Bedevi kfilesiyle karşılaşmasını anlatmıştır. Davranışlarını ve yabancılara gösterdikleri tepkiyi anlatışı, Godinho'yla paralellik gösterir:

Bize yaklaşan Arap atlıları gördük... Çadırlarında bizi karşılarken nazik davranıyorlar; ancak çölde ellerine düştüğümüzde onların şeytani yüzlerini görürüz, bizleri soymaya hazırdırlar; vahşi duygularıyla kimilerimizin boğazını bile kesebilirler.⁴⁴

Doughty başka bir sefer, 1000 kuruş talep eden Fecr bedevilerinin şeyhine rastlar. Doughty ona 300 verir, aynen Şeyh Burişa'nın Godinho'dan 20 *pataca* istediği, sonunda 15'e anlaştıkları gibi. Şeyh Zeyd, Doughty'nin İngiliz karabinasına göz diker, aynen Burişa'nın Godinho'nun silahına bakıp imrendiği gibi. Doughty'nin Bedevileri, birçok bakımdan Godinho'nun karşılaştıklarının genel karakterine sahiptir. Ata binış tarzla-

rı, çadırlarının görünüşü, sefalet ve yoksulluk içinde konukseverlikleri, yerleşik Araplara karşı korku ve güvensizlik, dine karşı görece ilgisizlik ve Hristiyanlarla iş yapma arzuları gibi. Godinho'nun tasvir ettiği çöl koşulları –çölde bulunabilen temiz su kuyularındaki pis kokuya kadar– Doughty'de de aynıdır. Aslında, Godinho ve Doughty'nin izlenimlerinde, ikisini ayıran yüzlerce yıl olmasına karşın, dikkate değer benzer rastlantılar bulunmaktadır.⁴⁵ Bu rastlantılar, belki de, her iki yazara güvenmek için bir nedendir. Bu aynı zamanda, Godinho'nun –19. yüzyıldaki ardıllarının yaptıkları gibi– bize söylediklerinin, herhangi bir nesnel gerçek kadar birtakım imgeleri yansıtmadığını sağlamaktadır. Edward Said'in gayet yerinde olarak dile getirdiği üzere, Doğu hakkındaki yaygın söylentiler (burada Doğu, çöldür) gerçek değildir, ama onun kültürel bir simgesi olabilir.⁴⁶ Oryantalist simgeler, Batı kültüründe uzun zamandır olağanüstü güçlüdür. Said bu simgeleri sadece 19. ve 20. Avrupa ve Amerikan edebiyatında, özellikle de Victoria dönemi edebiyatında bulur. Ama aslında, Godinho'nun “Relação”unda işaret edildiği üzere, bu simgelerin çoğu daha 16. ve 17. yüzyıllarda Portekiz karayolu seyahat edebiyatında biliniyordu. Romantize edilmiş Arap dünyasıyla *Victorian* flörtü, Araplara (ve hassaten Bedevilere) karşı yarı-hayranlık, yarı-küçümseme içeren duygular, ne ilkti ne de orijinal. *Victorian*'lardan çok daha önce Portekiz edebiyatı geleneği vardı ve Tenreiro, Mestre Afonso, São Bernardino ve Manuel Godinho gibileri, bunun başlıca simalarıydı.

Portekiz edebiyatında erken doğan bu geleneğin varlığı, daha sonrakı Batılı geleneğin içinde olanlar ya da sonradan onu inceleyenler tarafından nadiren anlaşılabilmiştir. Örneğin, ne Doughty ne de Lawrence, Manuel Godinho'nun mevcudiyetinden ya da onun “Relação”sından haberdar görünüyordlardı. I. Dünya Savaşı'nın ve Batı'nın romantik bir arabizmine kapılmasının ardından uluslararası çaptaki bilim adamları çöl yolculuğunu ve bunun Batı edebiyatındaki yerini yazmaya giriştiklerinde, Manuel Godinho üstünde ısrar edenler birkaç kişiden ibaretti. 1920'lerde Douglas Carruthers, 1930'larda Christina Phelps Grant, ondan pek önemsemeyen söz etmişlerdir.⁴⁷ Edward Said, Doğu –özellikle Arap Doğu– hakkında, 1945'ten beri Avrupalıların kaleme aldığı metinler içinde en kamçılayıcı,

en etkili analizi içeren *Orientalism*'de, ilk sayfadan son sayfaya kadar, Portekizlilerden hiç bahsetmez. Aslında kendisi, Portekizlilerin çöl yolculuğu edebiyatına –ve kendisinin icat ettiği tanım olan “Oryantalizm” içerdiği, Avrupa’nın Doğu imgeleri dizisinin evrimine Portekizlilerin katkılarına–tamamen ilgisiz kalmış ya da hiç aldırış etmemiştir. Bu katkı, 16. ve 17. yüzyıllardaki Portekiz karayolu seyyahlarının çok önemli ve kalıcı bir mirası sayılır. Konunun uzmanları kadar, genel teoriler ortaya koyanların da kabul etmesi gereken bir mirastır bu.

Sousa Viterbo bundan yüz yıl önce, Portekizlilerin yaptığı karayolu seyahatlerinin öykülerinden belli başlılarının, eleştirel ve mukayeseli bir baskısının yapılması gereğine dikkat çekmişti. Arzusu hâlâ tam olarak yerine getirilmiş değildir; ve bunu burada yeniden dile getirmekte yarar var. Eğer tüm bu Portekiz öykülerinin önemini yeterince vurgulamak istiyorsak, ağlarımızı daha geniş atmalıyız. Çöl yolculuklarını konu eden Portekiz edebiyatını ve diğer Batı halklarının çöl edebiyatını karşılaştırmalı olarak incelemeyi düşünmeliyiz.

Portekizlilerce ya da –tamamen veya kısmen– onlar adına karayolu seyahati yapanların listesi

Tarih	Ad	Milliyet	Güzergâh
1. 1513	Nicolão Ferreira	Ar?	d Hürmüz-Lizbon
2. 1513	Fernão Dias	P	c Cidde-Süveyş-Lizbon
3. 1513	Anon.	Ab	c Zeila-Lizbon
4. 1522	Anon.	P	r Kaliküt-Kahire
5. 1523-4	António Tenreiro	P	t Hürmüz-Tebriz-Kıbrıs
6. 1524	António Tenreiro	P	c Kıbrıs-Basra-Hürmüz
7. 1528-9	António Tenreiro	P	c Kıbrıs-Basra-Hürmüz
8. 1530	Fernão Coutinho	P	t Hürmüz-Kudüs-Lizbon
9. 1535	Anon.	J	c Diu-Lizbon
		Am	c
10. 1536-7	Álvaro Madeira	P	p Zeila-Kahire-Lizbon
11. 1537	Kahireli İsak	J	c Goa-Süveyş-Lizbon
12. 1540	Antonio de Sousa Mananhes	G	c Goa-Hürmüz-Lizbon
	Manesses	J	c
13. 1542	Anon.	P	c Venedik-Goa

14. 1543	Kahireli İsak	J	c	Goa-Süveyş-Lizbon
	Manesses	J	c	
15. 1545	Anon.	V	c	Kahire-Goa
16. 1547	Anon.	Am	m	Türkiye-Goa
17. 1551	Anon.	J	m	Lizbon-Hürmüz
18. 1551-2	Luis Figueira	P?	S	Goa-Süveyş-İskenderiye
	Francisco Fernandes	J	s	
19. 1552-65?	Duarte de Villalobos	P	c	Hindistan-Portekiz
20. 1553?-60	António Pinto	P	p	Maskat-Roma
	Sebastiao?	P	p	
21. 1560-1	İsak	J	c	Goa-Hürmüz-Venedik
22. 1564	Kahireli İsak	J	c	Goa-Venedik
23. 1564	João Jorge Araguezo	J?	e	Kahire-Hindistan
24. 1565	David	J	e	Hürmüz-Halep
25. 1565	António Teixeira	P	d	Hürmüz-İstanbul-Lizbon
26. 1565	João Jorge Araguezo	J?	m	Hürmüz-İran
27. 1565-6	Mestre Afonso	P	c	Hürmüz-İran-Lizbon
28. 1568-71	António Barocci	V	c	Goa-Lizbon
29. 1578-80?	António Barocci	V	c	Goa-Lizbon
30. 1580	Anon.	?	c	Lizbon-Hürmüz-Goa
31. 1581	Anon. Venedikli	V	c	Madrid-Halep
32. 1581	Anon.	Am	c	Madrid-Halep
33. 1581	António Barocci	V	c	Goa-Süveyş-Lizbon
34. 1581	Jerónimo da Lima	P	c	Goa-Hürmüz-Madrid
	Basralı bir Yahudi	J	e	
35. 1581	Baltazar de Gamboa	P	c	Goa-Hürmüz-Halep
36. 1581	Anon.	Am	c	Goa-Süveyş-Madrid
37. 1581	Anon.	J	c	Goa-Hürmüz-Madrid
38. 1582-3	Jacobo Terzi	V?	c	Madrid-Halep
39. 1582-3	Anon.	?	c	Goa-Hürmüz-Madrid
40. 1583	Anon.	P	c	Goa-Kudüs
41. 1585	Anon.	?	c	Goa-Hürmüz-Venedik
42. 1586	Fernão de Aranda	P?	c	Goa-Lizbon
43. 1587	Julião da Costa	P	c	Goa Hürmüz-Lizbon
44. 1588-90	Coge Mohin	J	c	Goa-Hürmüz-Venedik
45. 1590	Anon.	?	c	Madrid-Goa
46. 1590	Anon.	?	c	Madrid-Goa
47. 1590	Anon.	?	c	Madrid-Hürmüz-Goa
48. 1592	Anon.	?	c	Goa-Madrid

49.	1592	Anon.	?	c	Madrid-Goa
50.	1593?	Agostinho de Azevedo	P	?	Goa-Hürmüz-Halep?
51.	1594	Anon.	?	c	Goa-Lizbon
52.	1594	Anon.	?	c	Lizbon-Goa
53.	1595	Dominigos Dias	Ar	c	Goa-Hürmüz-Venedik
54.	1596	Anon.	?	c	Lizbon-Venedik-Goa
55.	1597	Domingos Dias	Am	c	Goa-Hürmüz-Lizbon
56.	1599	Francisco da Costa	P	h	Hindistan-Hürmüz-Roma
57.	1599	Manuel dos Santos	P	v	Goa-İsfahan-Halep
58.	1600	Diogo de Miranda	P	v	Hürmüz-Venedik
59.	1600	António da Cunha de Castro	P	v	Hindistan-Portekiz
60.	1603	Anon.	P/Am	c	Goa-Madrid
		Christoforo	K	c	
61.	1604-5	Pedro Teixeira	NC	m	Goa-Hürmüz-Venedik
62.	1605-6	Gaspar de São Bernardino	P	t	Hürmüz-Kudüs-Lizbon
63.	1600/08	Manuel dos Santos	P	n	Goa-Kudüs-Roma
64.	1606	Jacques de Couttre	F	m	Goa-Hürmüz-Akdeniz
65.	1606-7	Anon.	?	c	Lizbon-Goa
66.	1606-7	Nicolão da Orta Rebelo	P	v	Madagaskar-Hürmüz-
		Marsilya			
67.	1607	Anon.	?	c	Goa-Kahire-Madrid
68.	1607-8	Nicolão da Orta Rebelo	P	c	Madrid-Goa
69.	1607-8	André Pereira	P	v	Portekiz-Hürmüz-Goa
70.	1608	António Jorge da Cruz	G	v	Goa-Hürmüz-İsfahan-
		Cenova			
71.	1608-9?	Silvestre Gonçalves Pereira	P	c	Goa-Madrid
72.	1609	Anon.	?	c	Goa-Madrid
73.	1609-10	Silvestre Gonçalves Pereira	P	c	Madrid-Goa
74.	1610	Anon.	P, F	c	İspanya-Goa
75.	1610-11	Álvaro da Costa	P	t	Goa-Hürmüz-Roma
76.	1611	Bartolomeo Soares de Goes	P	c	Lizbon-Goa
77.	1612	Anon.	?	c	Madrid-Hürmüz
78.	1612-13?	Silvestre Gonçalves Pereira	P	c	Goa-Madrid
79.	1613	Antonio Lourenço de Mata	P	d	Hürmüz-Madrid
		Gilberto da Costa			
80.	1613	Sebastião de Figueiredo	P	c	Madrid-Halep-Goa
81.	1613	Luís Pereira Cotta	P	c	Hindistan-Portekiz
82.	1614	Luís Pereira Cotta	P	c	Portekiz-Hindistan
83.	1614	Filipe de Santiago	P	c	Madrid-Goa

84. 1614-15	Silvestre Gonçalves Pereira	P	c	Madrid-Goa
85. 1615	D. António Telo	P	v	Lizbon-Goa
86. 1616	Francisco de Sousa Cid	P	c	Madrid-Goa
87. 1617	Filipe de Santiago	P	c	Goa-Madrid
88. 1618	Hernando de Morago	Sp	c	Manila-Goa-İran ve başkaları
89. 1618	Simon Barbuto	Am	c	Madrid-Halep-İran
90. 1619-20	Pedro Cuzio Kibe	Jp	n	Japonya-Goa-Hürmüz-Roma
91. 1620	Diogo Fernandes Machado	P	c	Hürmüz-Madrid
92. 1620	Carroyola	I	c	Hürmüz-Halep-Madrid
93. 1620	Jacques de Couttre	F	m	Goa-Halep
94. 1620	Garcia'nın sekretery de Silva y Figueiroa	?	c	Hürmüz-İsfahan
95. 1620	Nicolas	I	v	Hürmüz-İran
96. 1620-21	Jacques de Couttre	F	m	Halep-İran-Bardez
97. 1621?	Manuel Galvão Godinho	P	c	Goa-Lizbon
98. 1622-24	Pedro de Paredes	Sp	c	Manila-Goa-Palermo
99. 1622	Anon.	?	c	Hürmüz-Akdeniz
100. 1623?	Pero Coutinho	Ar	c	Goa-Madrid
101. 1623?	João Franco	K	c	Maskat-Lizbon
102. 1623-24	Anon.	P	c	Halep-Maskat-Goa
103. 1624	Domingos da Costa	P	c	Maskat-Madrid
104. 1624?	José de Moura Lobo	P	v	Hindistan-Roma
105. 1625	Pero Coutinho	Ar	c	Madrid-Goa
106. 1625?	Anon.	I	c	Goa-Roma-Madrid
107. 1625-7	Anon. Karmeti	?	v	Basra-Roma
108. 1626	Paulo de Natividade	P	c	Hindistan-Madrid
109. 1627	Anon. (1)	?	c	Madrid-Goa
110. 1727	Anon. (2)	?	c	Madrid-Goa
111. 1627	Anon.	?	c	Maskat-Madrid
112. 1628	Domingos da Costa	P	c	Madrid-Goa
113. 1629	D. Gileanes de Noronha Manuel Lopes	P O	v i	Maskat-Portekiz
114. 1629	Thomas	Am	c	Goa-Madrid
115. 1629-30	Anon.	?	c	Halep-Maskat-Goa
116. 1629	João Pinto de Queiros	P	c	Madrid-Maskat-Goa
117. 1630	Anon.	?	c	Madrid-Goa
118. 1630?	C. de Sá'nın <i>criado</i> 'su	P	c	Seylan-Madrid
119. 1631	Anon. Rahip	P	c	Lizbon-Goa
120. 1631	Anon.	?	c	Halep-Goa

121. 1631	Anon. (1)	?	c	Goa-Halep-Madrid
122. 1631	Anon. (2)	?	c	Goa-Halep-Madrid
123. 1632	Manuel Baptista	Pr	c	Madrid-Goa
124. 1632	Rui da Silva	?	c	Goa-Lizbon
125. 1632	Anon.	?	c	Madrid-Goa
126. 1632-3	Clemente Felix	?	c	Madrid-Goa
127. 1633-4	Prospero Benedicto	P	c	Halep-Goa
128. 1633-4	Domingo de Toral y Valdés	Sp	v	Racpur-Hürmüz-Madrid
129. 1637	Filipe de Santiago	P	c	Goa-Madrid
130. 1639-40	António Fialho Ferreira	P	c	Goa-Hürmüz-Madrid
131. 1640	Francisco de Campos	P	c	Goa-Madrid
132. 1641-3	Sebastião Manrique	P	v	Goa-İran-Filistin
133. 1644	Domingos de Sancti	?	c	Goa-Lizbon
134. 1647	Horacio Massa	P	c	Goa-Roma
135. 1654	Anon. Karmeti	?	c	Goa-Basra
136. 1655-6	Goa Engisisyon Sek.	P	v	Goa-Roma
137. 1662-3	Manuel Godinho	P	v	Goa-Basra-Lizbon
138. 1663	Anon.	?	c	Marsilya-Goa

Yukarıda kullanılan semboller: [yazarın kullandığı simgeler korunmuştur – S.Ö.]

Am: Ermeni	Ar: Arap	F: Fleming	G: Goalı
I: İtalyan		J: Yahudi	Jp: Japon K: Grek
NC: Yeni Hristiyan	O: Hürmüzlü	P: Portekizli	Pr: İranlı
Sp: İspanyol			
c: kurye	d: elçi	e: eskort	i: tercüman
m: tacir	n: rahip	p: tutuklu	r: dinden dönen
s: ajan	t: turist	v: transit	

Yukarıdaki listeye ilişkin kaynaklar: [yazarın kullandığı kısaltmalar korunmuştur – S.Ö.]

1. Correia, *Lendas*, II, 385-386.
2. Albuquerque, *Cartas*, I, 230-231; Correia, II, 348; SV, 50-52.
3. Albuquerque, I, 232; SV, 118.
4. *As Gavetas do Torre do Tombo*, V, 240-245.
5. Baião, 3-98.
6. Baião, 98-106.
7. Baião, 106-127; Ribeiro, 110-123.
8. Galvão, 232-233; SV, 126-127.

9. Correia, III, 617-618; SV, 63-64.
10. SV, 66-67.
11. Correia, III, 792-793, 748; SV, 25.
12. Couto, *Da Asia*, dec. 5, bkz. 7, ch. 1; SV, 112-124.
13. Couto, dec. 5, bkz. 8, ch. 2.
14. Correia, IV, 268; SV, 29-30.
15. *As Gavetas*, I, 915-916.
16. Correia, IV, 593-595.
17. SV, 64-65.
18. SV, 64-65.
19. SV, 114-116.
20. SV, 94-98.
21. SV, 58-61.
22. SV, 30.
23. SV, 95, Baião, 136.
24. Baião, 262-263.
25. Couto, dec. 8, bkz. 1, ch. 5.
26. Baião, 141-142.
27. Baião, 130-309.
28. SV, 22-34.
29. SV, 22-24.
30. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 3.
31. Simancas, Estado-Venecia, leg. 1339, no. 60, 61.
32. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 9; Beckingham, *JRAS*, 1949, 167-168.
33. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 8; SV, 22-24.
34. Couto, dec. 10, bkz. 1, chs. 13, 18.
35. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 18.
36. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 8, Beckingham, 167.
37. Couto, dec. 10, bkz. 1, ch. 8.
38. Simancas, Estado-Venecia, leg. 1340, no. 22.
39. RCR 12, 426.
40. Simancas, Estado-Venecia, leg. 1340, no. 22.
41. BL, Addit. 28415, f. 366.
42. SV, 18-19.
43. SV, 44-48.
44. Simancas, Estado-Venecia, leg. 1540, no. 389.
45. AHU, cod. 281, f. 98v.
46. AHU, cod. 281, f. 98v.
47. AHU, cod. 281, f. 98v.

48. AHU, cod. 281, f. 247.
49. Botelho de Sousa, *Subsidios*, I, 241.
50. Gentil da Silva, *Alguns elementos* 32, 59-62.
51. AHU, cod. 281, f. 317v.
52. AHU, cod. 281, f. 288.
53. BL, Addit. 28415, f. 393-394v.
54. AHU, cod. 281, f. 420v.
55. SV, 48-50.
56. Chick, I, 80; Steensgaard, *Carracks*, 232-233.
57. Chick, I, 79-80.
58. Steensgaard, 234.
59. Ribeiro, 115.
60. Purchas, *Pilgrims*, VIII, 516-517.; Scammel, *Modern Asian Studies*, 16/2, 1982, 190.
61. Teixeira, *Travels*, türlü yerler.
62. São Bernardino, *Itinerario*, türlü yerler.
63. SV, 108-109.
64. Couttre, f. 103v-130.
65. Axelson, *Portuguese in S. E. Africa*, 17.
66. SV, 72-76, 80-81; V. Serrao, *Un voyageur*, 34.
67. Cabrera de Cordoba, *Relaciones*, 307.
68. SV, 74, 84; V. Serrão, 35.
69. SV, 89-91; Guerreiro, III, 3.
70. Godofredo Ferreira; Cabrera de Cordoba, 355.
71. SV, 141.
72. Cabrera de Cordoba, 377, 381.
73. SV, 141.
74. Évora, cod. CXVI/1-5, 247.
75. Evora, cod. CXVI/1-5, 245-254.
76. SV, 109-112.
77. DRI, III, 166; SV, 101; Bocarro, *Dec.* 13, 7.
78. SV, 14-15.
79. SV, 68-92.
80. DRI, II, 447; SV, 129.
81. DRI, III, 70-88; SV, 124.
82. DRI, III, 28; SV, 123.
83. DRI, IV, 167; SV, 106.
84. DRI, 170; SV, 140-141.
85. Bocarro, *Dec.* 13, 458-494.
86. SV, 102.

87. SV, 38-41.
88. Silva y Figueroa, II, 123-125.
89. Silva y Figueroa, II, 326.
90. Elison, Deus Destroyed, 197.
91. SV, 131-132.
92. DUP, I, 194.
93. Couttre, f. 208-215.
94. Silva y Figueiroa, II, 473.
95. Silva y Figueiroa, II, 473-474.
96. Couttre, f. 215v.
97. SV, 52-55.
98. SV, 133-140.
99. BL, Addit. 28430.
100. SV, 127.
101. LM, 20, f. 423.
102. SV, 138-139.
103. ANTT, Col. São Vicente, 19, no. 357; BL, Addit. 20952, f. 294; SV, 121.
104. AHU, India, CX, 14, no. 30.
105. BL, Addit. 20952, f. 237; SV, 127-128.
106. BL, Addit. 28430, f. 121.
107. BL, Addit. 28431, f. 15.
108. BL, Egerton 324, f. 53; *Boletim da Filmoteca* 15, 473.
109. Botelho de Sousa, III, 366.
110. Botelho de Sousa, III, 366.
111. LM 26, f. 517.
112. SV, 42-43.
113. AHU, India, CX. 9, no. 210.
114. HAG. MS 477, *Cartas Potentes e Alvarás*, f. 139.
115. Ajuda, cod. 51-VII-12, f. 39v.
116. *Assentos do Conselho do Estado*, I, 233.
117. Faria e Sousa, VI, 364-365.
118. BNL, Pombalina, cota 490, f. 195.
119. BNL, FG, cod. 939, f. 92v.
120. BNL, FG, cod. 939, f. 87v.
121. BNL, FG, cod. 939, f. 5v.
122. BNL, FG, cod. 939, f. 89, 96.
123. SV, 21-22.
124. Hag, LMG15, f. 93; BF, 8, 62.
125. *Boletim da Filmoteca*, 9, 291-294.

- 126. *Diário do Conde de Linhares*, 168.
- 127. *Diário do Conde de Linhares*, 168.
- 128. Toral, 501-506.
- 129. SV, 102, 105; AHU, India, CX. 13, no. 108, 178, CX. 14, no. 179.
- 130. AHU, CX. 14, no. 33; Bourdon, *Economia e Finanças* 19, 1951, 101-128.
- 131. SV, 32-33.
- 132. Manrique, *Travels*, II, 376, 381-382.
- 133. LM 48, f. 291v-296v.
- 134. Lobo, *Itinerário*, 68.
- 135. Chick, II, 1242.
- 136. RCR 13, 272-274.
- 137. *Intrepid Itinerant*, çeşitli yerler.
- 138. *Intrepid Itinerant*, 224.

MANUEL GODINHO'NUN OKYANUS YOLUNA KARŞI SEÇENEKLERİ*

Bu uluslararası seminer boyunca Avrupa'dan Hindistan'a uzanan deniz yolu, yani *Carreira da Índia* hakkında pek çok şey söylendi ve yazıldı –daha fazlası da söylenecek ve yazılacak. Denizyolundan daha eski olan, hiçbir zaman tamamen terk edilmeyen, Doğu'ya karayolu bağlantısı anlamındaki *caminho da Índia por terra*'nın ise çok daha az adı geçti.

Karayolu güzergâhının tamamı incelenebilmiş değildir. “Marco Polo'nun zamanıyla, Vasco da Gama'nın Afrika'yı dolanan yolu keşfetmesi arasındaki süreçte Asya ve Akdeniz'i birleştiren altı ana yol vardı” diye yazar George Winus.¹ Söylediğine göre Moğollar zamanında, aşağı yukarı 1268'le 1340 yılları arasında, içlerinden sadece ikisi kullanılıyordu; bunlar, Karadeniz'in kuzeyinde, Don Nehri'nin ağzından kuzeye uzanan; ve Hazar üzerinden doğuya, Karadeniz'in güney kıyısındaki Trabzon'da başlayıp Tebriz üzerinden Orta Asya'ya varan orta yollardı. Üçüncü ve daha az önemli olanı İskenderun Körfezi'ndeki Ayas'tan Tebriz'e giden yoldu. Basra Körfezi'ni ve Kızıldeniz'i içine alan, trafiği yoğun olan başka yollar da vardı; ipek ekseriyetle bunların birincisinden, baharat ise diğerinden taşınırdı.

Yazarımız Fr. Manuel Godinho'nun esas olarak ilgilendiği Basra Körfezi ve Kızıldeniz yollarıydı.

Manuel Godinho'yu buradaki dinleyicilere tanıtmaya gerek yok. 1655 yılında genç bir Cizvit papazı olarak Portekiz'den Hindistan'a giden Godinho orada yararlı işler yaptı ve 1662'de genel vali António de Mello e Castro tarafından önemli ve çetin bir görevle Portekiz'e geri gönderildi. Bu görevin niteliği, Hindistan'daki Portekiz egemenliğinin çöküşünü incele-

* Hindistan-Portekiz ortak tarihi üzerine hazırlanan (Teotonio R. De Souza (ed.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*) ve 1985 yılında Yeni Delhi'de yayınlanan bildiriler arasında bulunan bu yazı ticaret yolları üstüne 17. yüzyılda seyyah Godinho tarafından aktarılan bilgileri içermektedir ve özgün bir niteliğe sahiptir. John Correia-Afonso'nun bu bildirisi, önemine binaen Salih Özbaran tarafından tercüme edilmiş ve buraya ek olarak konulmuştur –S.Ö.

yen tarafından çok iyi bilinir. İspanyol orduları tarafından tehdit edilen, Hollanda'nın yükselen gücünün denizaşırı topraklarda baskı altına aldığı Portekiz, 1661 yılında İngiltere'yle bir ittifak anlaşması yapmıştı. Ancak İngiliz yardımının bir karşılığı olmalıydı ve bu da, "Doğu Hindistan'daki Bombay Adası'nın ve limanının bütün haklarını, gelirlerini, topraklarını ve oraya ait her şeyi" kapsıyordu.

Genel valinin, Bombay limanının çok değerli olduğuna, "Lizbon limanının dahi onunla kıyaslanamayacağına" ve vaat edilen yardımın bir zerresini dahi göndermeyen İngilizlerin kötü niyetli olduklarına inancı tamdı. Bu nedenle Bombay'ı onlara teslim etmeyi reddetti; Portekiz kralına Aralık 1662'de gönderdiği ve elimizde mevcut olan mektubunda² gerekçelerini de ortaya koydu. O sırada Fr. Godinho da, belki benzer bir mektupla Portekiz'e gitmek üzere yola koyulmuştu.

Bizim burada üstünde duracağımız şey, 1665 gibi erken bir tarihte Lizbon'da basılan, Portekiz'e uzanan o yolculuğun öyküsüdür. *Relação do novo caminho que fez per terra e mar vindo da India para Portugal no anno de 1663, o Padre Manuel Godinho*³ çok metodik ve kusursuz bir çalışmadır: Portekiz'in o sıralar Hindistan üzerindeki hâkimiyeti hakkında enfes bir üslupta yazılmış bir deneme ile başlıyor; ardından düzgün hazırlanmış tarihsel notlarla ve kişisel gözlemlerle donanmış bölümlere ayrılıyor.

Hollandalılarla Arapların İran'a giden deniz yolunu Portekiz gemileri için tehlikeli hale getirmiş olmalarından ötürü, Fr. Godinho'nun o sırada Moğol egemenliği altında bulunan Surat'tan gemiye binmesinin uygun olacağı düşünülmüştü. Oraya gidişinin, deniz ve karayoluyla Lizbon'a ulaşmasının öyküsü, tam anlamıyla büyüleyici ve öğreticidir. Godinho deneyimlerine ve incelemelerine dayanan kitabının XXIV. bölümü, "Hindistan ve Avrupa arasında işleyen, kimi daha rahat; kimi daha kısa, bazısı daha kestirme, bazısı daha uzun; daha emniyetli ya da daha tehlikeli" karayolları üstüne yolcu rehberlerini içerir. Biz burada, Godinho'nun her biri için pratik ve ayrıntılı öğütler verdiği, mizahın da eksik olmadığı bu cesurca yolculukların özetini vermeyi amaçlıyoruz.

Godinho'ya göre ana ve en kısa yol, Mekke geçidi ya da Kızıldeniz yoludur. Yolcu, Hindistan'dan Mekke'ye gemiyle ulaşıktan sonra, yine de-

nizden Süveyş'e açılır, ardından karayoluyla Kahire'ye, sonra aşağı Nil'e yönelerek İskenderiye'ye, oradan da gemiyle Avrupa'ya ulaşır. Bu yol üzerindeki tehlike, Hıristiyanları Medine'ye yaklaştırmak istemeyen Türklerden gelmektedir.

İkinci yol İran üzerinden geçer. Bender Abbas'a varan yolcu Lâr'ı arkada bırakıp Şiraz'a doğru ilerler. Oradan ya Ramhürmüz'e, birçok nehri aşarak Lahsa'ya, Bağdat'a ve Halep veya Şam'a gider; ya da İsfahan'a yönelir, ki oradan da Tebriz, İzmir'e, ya da Bağdat ve Halep'e uzanır. Bu yolculuklar nispeten uzun, ama emniyetlidir; çünkü bu yerlerde devlet denetim için sıkı tedbirler almaktadır.

Üçüncü ve en çok kullanılan yol Basra üzerinden gidendir; yukarı Fırat yönünde Hait (!) ve Bağdat'a uzanır. Bu yolculuk uzun ve yorucudur, çöl Araplarının tehdidi altındadır, Godinho bunlara karşı alınması gereken çeşitli önlemleri sıralar. Yolculuğun Basra-Bağdat aşaması için seçenekler sunar, Bağdat'tan Şam ve Halep'e nasıl gidileceğini anlatır. Kervanlara yapılan saldırılara karşı çeşitli manevralar önerir: "Elmaslar, gerek Yahudilerin gerekse Türklerin iğrendikleri sosislerin içine yerleştirilmelidir... Asla Hindistan'dan geldiğinizi söylemeyiniz, İran'dan demelisiniz; yoksa elmas ve incilerle yüklü olduğunuzu sanırlar."

Dördüncü yol Batı'dan başlar; Hamburg'tan Lubek ve Riga üzerinden Moskova'ya uzanır; Don ve Volga nehirleriyle Astragan'a, Hazar'ı geçerek İran'daki Reşt, Tebriz ve İsfahan'a, oradan da Hindistan'a ulaşılır. Moskova'dan sonra Çin'den geçerek Hindistan'a gitmek de mümkündür.

Bölümün sonuna geldiğinde "Angola'dan Hindistan'a giden karayolu," der Godinho "henüz keşfedilmemiştir, ama biliniyor ve kolay bir geçit imkânı sağlayacak."

Bu bölüme, daha doğrusu Godinho'nun tüm kitabına eklenen çok ilginç bir not, Lizbon'da Biblioteca Nacional'da (Fundo Geral) bulunan düzgün yazılmış beş sayfalık bir belgedir. Bu yazmayla bağlantılı olabilecek bir kayıt numarası, *Fontes para a História do Antigo Ultramar Português*'de görülür; buna göre Ms. 30, No. 14'da kayıtlı olan belge, "Papel sobre se mandarem por terra os avisos a India, Pelo Pe. Manuel Godinho (sec. XVII)" [Pe. Manuel Godinho tarafından Hindistan'a gönderilen haberler hakkında belge

(böl. XVII) – S.Ö.] idi. Yazmayı yerli yerine oturtabilmek için yaptığım birkaç başarısız girişimden sonra –No. 14'teki bambaşka bir belgeydi– geçen yıl, dikkatli bir araştırmadan sonra yazmanın yeni numarasının 231 olduğunu keşfetme şansına sahip oldum. Şimdi elimde bir fotokopisi bulunuyor.

Yazmada ne tarih var ne de imza; ama sonunda Manuel Godinho'nun adı yazılı ve onun Portekiz kralına yazdığı bir mektubun kopyası olabilir. Anlaşıldığı kadarıyla herhangi bir yerde yayınlanmamış olan bu belgeden, aşağıda sadece bizi ilgilendiren bir bölümü veriyoruz. Burada Godinho, bir kraliyet kuryesinin Hindistan'a nasıl yolculuk edebildiğini anlatıyor.

Bu mutat kuryelerden herhangi biri Majesteleri'nin mektubunu alır almaz bu limandan (Lizbon) Marsilya'ya ya da Lion'a [!] açılan ilk gemiyle yolculuğuna başlar. Bu limanlarda, Suriye'ye gidebilmek için bir gemi arar. Hemen birine rastgelemezse buluncaya kadar bekler; eğer ilk karşısına çıkan yeterince güçlü değilse, kendisini çok daha güvenli bir şekilde götürecek ve ticari faaliyetleri yüzünden gecikme yapmayacak başka birinin karşısına çıkmasını umut eder. Oradan ayrıldıktan sonra (sanırım) doğrudan İskenderiye'ye ulaşır; İzmir, Beyrut, Sayda veya Yafa gibi bir limana uğramak yolu bir hayli uzatır. İskenderiye'den Halep'e üç günde gidilir, orada dinlenme molası verir, eğer elinde mal varsa onu satar ve karayolundan beraberinde yolculuk edeceği bir kervan bekler. Hiç acele etmeden Bağdat'a ya da yakınından akan, Halep'e üç günlük mesafede bulunan nehre ulaşır. Bağdat'a vardığında, onu geceleri Arap saldırılarına karşı koruyabilecek kadar insanı taşıyabilecek büyük boy bir *daineca* (Dicle ve Fırat üzerinde işleyen bir sandal) arar; bulunca binip Basra'ya gider. Bu aşamada yolculuğunu İran Kung'una (Kangun) doğru sürdürebilmek için hazırlığa girer; ama bunun için gerçek Kung *terra-da'sı* (o körfezde kullanılan bir tür gemi) dışındakilere itimat etmez; Maskat hâkimine bağlı ya da onun dostu olan Araplara ait olanlardan uzak kalır. Bu önlemler yüzünden Kung'a ulaşmadan önce Basra'da birkaç gün bekler. Kung'da ya da Bender Abbas'ta, Hindistan'a

gidecek bir İngiliz veya Hollanda gemisi kollar; böylece Maskat Arapları tehlikesini atlattır. Aslında bu gemiler Hindistan'dan İran'a yılın iki mevsiminde gelir: İlk olarak ocak ve şubat aylarında, sonra nisan ve mayısta. Eğer kurye bu gemilerin geldiği zamanda erişemezse, orada onları birkaç ay beklemek zorunda kalır. Bu mümkün olan en kısa yol olmasına karşın uygun bir zaman, gemi bulma ve emniyet gibi gerekçelerle uzar, insanı bir hayli oyalır; aslında gemiler ekseriya aylar önce yola çıkan karayolu kuryelerinden –bilhassa Araplar ve İranlılar arasında savaş varsa, yollar kapalıysa ya da birtakım zorluklar başgösterdiyse– daha erken Hindistan'a ulaşır. Bu arada kurye ölürse veya çöl Arapları tarafından soyulursa, mektup da onunla birlikte kaybolur, bazen başımıza geldiği gibi.

Godinho, Portekiz kralının bir kuryenin masraflarını azaltmak istediğinde, mesajını iletmek için Halep'teki üç Avrupalı konsolostan (Fransız, İngiliz ve Hollandalılardan) birinin hizmetinden ya da oralardaki bir dini tarikattan yararlanma yoluna gittiğini de belirtir. Ve şunu ilave eder: "Bu önerimin sadece bir spekülasyon olmayabileceğini göstermek için bunu uygulamak üzere, masrafları kendi cebimden ödeyerek bizzat Halep'e gitmeyi teklif ediyorum...."

Manuel Godinho'nun *Carreira da India*'ya* alternatif olarak sunduğu bu kısa eleştirinin ardından aklıma iki husus geliyor.

Birincisi *caminho de India*'nın** kesinlikle kolay bir yol olmadığıdır. "Tehlikeleri ve çok uzun zaman aldığı düşünüldüğünde *Carreira da India*'nın ne gibi zorlukları olabileceği çok söylendi," diyor Winius. "Ancak genellikle gözden kaçırılan husus, Ortadoğu yollarının, çok daha kısa mesafeli olmalarına rağmen, hemen hemen onlar kadar mahzurlu olduğudur." Godinho'da Ortadoğu yollarına ayrılan bölümler çok kısa, ama bu yolların ne kadar tehlikeli olduğunu yeterince yansıtır. Bütün bunlara yüklü nakil ve taşımacılık harcamaları, ayrıca Kızıldeniz'de seyreden gemilerin karşılaştığı tehlikeler de eklenmelidir.

* Hindistan yolu –S.Ö.

** Okyanus yolu –S.Ö.

İkinci husus, Godinho'nun kendi öyküsünü yansıtmasıdır. O yalnızca bir yolculuğu özetlemiş olsa bile, gördüklerini canlı olarak tasvir etme yeteneğine sahiptir, okuyucusunu serüvenlerine ve tehlikelerine ortak etmektedir. Söylendiği gibi Godinho, ayrıntılarıyla tasvir ettiği nesnel gerçeklerin karşısında zaman zaman kaybolan, bunun dışında kişiliğiyle eseri aydınlatan mükemmel bir anlatı ustasıdır.

Carreira da India Hindistan-Portekiz tarihi için en önemli konulardan biridir. Uzun zamandır üstünde çalışılıyor ve bu çalışma daha da sürecek; Keşifler Çağı'nın birçok bilimsel ve sosyal görüntüsüne bir hayli ışık tutacak. Ancak, *Carreira da India*'nın ortaya çıkışından çok önce, Avrupalılar çoğu yerde karayollarını kullanarak Hindistan'a ulaşmışlardı; bu yollar 1498'de terk edilmedi; bunun da üzerinde çalışmaya değer.

ANTÓNIO TENREIRO'NUN "ITINERÁRIO"SU ÜSTÜNE ELEŞTİREL BİR ÇALIŞMA*

António Tenreiro'nun Doğu ülkelerine yaptığı yolculuk, Sousa Vi-terbo'nun hazırladığı *Viagens da Índia a Portugal por terra* listesinde¹ yer alanların en eski tarihliisidir ve Tenreiro'nun anılarını 1560 yılında yayınlamış olmasından dolayı da çok ünlüdür.² 1565³ yılında yeniden basılmıştır; 1725, 1762 ve 1829'da⁴ ve son olarak da António Baião'nun sorumluluğunda 1923 yılında⁵ yayınlanmış dört farklı baskısı bulunmaktadır. Tenreiro'nun bu anlatısı Portekiz dışında çok fazla tanınmasa da, İngilizce'de bir özeti bulunmaktadır.⁶

1923 yılındaki yeni basımı, kapakta "*conforme a segunda, de 1565*" ibaresiyle sunulmuştur. Halbuki, Baião'nun metni 1565 yılı baskısıyla –kitapların başlıklarından başlayarak karşılaştırıldığında– ikisinin birbirine benzemediği rahatlıkla saptanabilir. Baião, 1560 yılında çıkan kitabın yeni bir baskısını yapmıştı: *Itinerario de / Antonio Tenreiro Cavaleyro da ordem de / Christo, em que se contem da India / veo por terra a estes reynos de Portugal*. İkinci baskı farklıydı: *Itinerario / De Antonio Tenreyro, que / da India veyo per terra a este Reyno de Portugal. / Em que se conte a viagem & jornada q / fez no dito caminho, & outras muy- / teras, & cidades, onde esteve / antes de fazer esta jornada, e os q em esta pelegriñaçã / passou. / Ho anno de mil & D. & vinte nove*. António Baião'nun yayınladığı metinde, kral D. Sebastião'ya sunulan *Prólogo* keyfi ve haksız olarak çıkarılmıştır. Metin boyunca da, ikinci baskıdaki değişikliklere genellikle itibar edilmiş, ancak sonuçta tercih 1560 yılında basılan metin yönünde olmuştur.⁷ Bununla birlikte, Baião'nun kendiliğinden yaptığı bir değişiklik de vardır.⁸ Bu nedenle 1923 versiyonu, açıkça, 1565 nüshasının yeniden basımı değildir; Baião'nun ne-

* Bu makale *Centre d'Etudes islamiques et orientales d'histoire comparée*'nin programına uygun olarak kaleme alınmış (206 numaralı C.N.R.S. araştırma ekibi) ve *Arquivos do Centro Cultural Português* (c. III, 1971) içinde yer alan "Pour une Étude Critique de l' "Itinerário" d'António Tenreiro" başlığı altında yayınlanmış olup çeviri İrem Özgören Kınılı tarafından yapılmıştır. Bu uğraşı için İrem'e teşekkür ederim.

denini açıklamadığı küçük manipölasyonlar barındırmaktadır. Önsözünde, 1560 baskısı yerine neden 1565 baskısını tercih ettiğinden bahsetmediği gibi, iddia ettiğinin tersini yapmış olmasına rağmen, *Itinerário*'nun ilk basıldığı tarih ve diğer baskıları hakkında hiçbir şey söylememiştir.

Frederico Gavazzo Perry Vidal'in bugüne kadar ihmal edilen makalesi⁹, António Baião'nun giriş bölümünde eksik olan bilgileri vermektedir. Buradan öğrendiğimize göre, Baião'nun metni, ikinci baskının değil, 1829 yılındaki¹⁰ beşinci baskının üzerine kurulmuştur. Inocêncio'nun *Dicionário bibliográfico português*'ine göre Baião'nun metni, bu iki baskının baştan başa elden geçirilmiş halidir. Inocêncio bu baskıyla ilgili olarak şunu da belirtir: "é feita sobre a primeira de 1560, porem tem no fim uma tabela das variantes, alias consideraveis, em que a dita primeira discorda da segunda" (c. I, s. 281). Başka bir yerde de (c. II, s. 288) *Itinerário* ile ilgili olarak şöyle diyor: "restituído à sua pureza primitiva (para o que precedeu a conferancia dos exemplares da primeira e segunda edição do mesmo *Itinerário*, que existiam em Coimbra na livraria da Universidade, trabalho de que se encarregou o sr. Dr. Cicouro)".

Mariz ile Inocêncio'nun kısa tanıtım yazısında da görüldüğü üzere, Coimbra'da António de Mariz, beş yıl sonra gene aynı şehirde João de Barreira yayınlarından çıkan baskılar arasında belirgin farklılıklar yoktur. İmлада, dilbilgisinde görülen değişiklikler ve basım hataları yüzünden bazı kelimelerin unutulması dışında, bu ilk baskı edisyon karşılaştırıldığında kayda değer çok az fark göze çarpar, bunların çoğu da önemsizdir."

Tenreiro'nun metninin "özgün hali" söz konusu olduğunda mesele, Inocêncio'nun şüphe ettiğinden daha karmaşıktır.

★

Itinerário 1560 Nisan ayında basılmıştı, ancak Tenreiro'nun Doğu'ya yolculukları, Fernão Lopes de Castanheda'nın eserinde daha önce yayınlanmıştı. Castanheda, 1554 yılında basılan, Portekiz elçisinin 1523 yılında Şah'ın sarayına gidişini anlatan *História do descobrimento e conquista da Índia pelos Portugueses*'in VI. kitabında, İran'a ilişkin "António Tenreiro'nun *Itinerário*'sunda bu ülkeyi ayrıntılı olarak" anlattığı bilgisini vermişti.¹² Castanheda, VII. kitabında, *Itinerário*'nun varlığından bahsetmeden, Tenreiro'nun Hür-

müz'den Lizbon'a karayoluyla 1528-1529 yıllarında yaptığı yolculuklara bir bölümün tamamını ayırmıştı.¹³ Ne yazık ki, VII. kitabın hangi yılda yayınlandığını bilmiyoruz; şüphesiz *Itinerário*'dan önce olmalı. VIII. kitap, Ağustos 1561'de basıldı.¹⁴ VII. kitabın 1560 Nisanı'ndan sonra basılmış olması ihtimali var; ancak önsözü 1557 Haziranı'nda ölen kral III. D. João'ya atfedildiğine göre, kitap bu tarihten önce son şeklini almış olmalıdır.¹⁵ Eserden 1554'ten itibaren yararlanılmış olması ve Castanheda'nın 1559'daki ölümü,¹⁶ Castanheda'nın *Itinerário*'yu henüz yazılırken incelediğini kanıtlamaktadır. Her şeyi belgelerle kanıtlamaya gayretli olan bu tarihçi, bu defa pek ilerisini aramamıştı: Tenreiro hemşehrisiydi; ikisi de Coimbra'da yaşıyorlardı.¹⁷

Tenreiro, D. Sebastião'ya ithaf yazısında, ne maceralarını anlatmak için neden yaşanmayı beklediğini ne de uzun zaman önce yazılması bitmiş bir yapıtın basımının gecikme nedenlerini açıklamıştı. Aşağıda bahsedeklerimiz yegâne örnekler değildir. *Itinerário*'nun özü hakkında ipuçları elde etmek için, bunu sağlayan nadir metinlerden biri olan bu ilginç önsözü bütünüyle nakletmekle yetinelim.¹⁸

Ao muyto alto e poderoso Rey Dom Sebastião ho primeyro deste nome nosso senhor, rey de Portugal & dos Algarves, &c.

Muyto alto e poderoso Senhor, Muytas cousasacometem às vezes os homens tam arduas e difficultosas que excedem has forças humanas, nem se poderiam acabar senam per especial graça do senhor Deos, que per as cousas de seu serviço e enderençadas a bom fim da novo spirito e alento aos homens e novas forças pera sofrer grandes trabalhos e nam arrecearem os perigos.

Desta qualidade foy esta minha perigrinaçam que pequeno tractado offreço a V.A., no qual no qual brevemente copiley as cousas que passey desde ho tempo qu'estando na India servindo na milicia e el rey de muy gloriosa memoria vossa avo, fuy na companhia da embaixada que dom Duarte de Meneses, governador que entam era da India, mandou ao Sufy, et passando eu mais adiante com ho desejo que tinha de ir a Hierusalem correndo a Turquia, e grande parte de Asia, me foy necessario tornar a India por não achar embarçam pera Eu-

ropa, e polla experiencia que tinha deste caminho nam acostumado de homens christaos, me mandou Christovam de Mendoza, capitao e governador do reyno de Ormuz, que viesse da India per terra a Portugal com cartas de muyta importancia a el Rey vosso avô; o que eu aceitey, e foy cousa nova e estranha netse reyno verem homem que da India viesse per terra a Portugal. E sem duvida que milagrosamente Nosso Senhor me trouxe a estes reynos, segundo claramente se vera no processo deste tractado, sendo tantas vezes posto em risco de morte, preso, roubado per tam diversas nações barbaras e estranhas e pello deserto entre bestas e feras alimarias, que eu mesmo tive por impossivel escapar da morte. Tinha escritos os trabalhos destas caminhos ha ja muytos annos porque naturalmente folga homem de tornar à memoria ho passado, e com entençam tambem que lendo isto algum de vossos leais e curiosos vassalos, tomassem daqui algum stimulo e exemplo pera com grande cuydado servir a seu Rey, pareceo-me agora bem fazer imprimir este processo de minha viagem pera que mais gente seja dele participante, e offrecello a V.A. como serviço do derradeyro quartel de minha vida, pois ja com outra cousa ho nao posso servir. Nosso Senhor acresente os dias de vida e real estado de V.A. pera seu serviço e amparo destes Reynos. Amen.

1565 alt başlığında açıkça ve uzunca anlatıldığı üzere, bu önsözden Tenreiro'nun sadece "Hindistan'dan Portekiz'e yaptığı yolculuk"un aktarılmadığı, *Itinerário*'ya 1523 ve 1529 yılları arasında Yakındoğu'ya yaptığı "seyahatler"de geçtiği pek çok farklı güzergâhların da özet olarak ("neste pequeno tractado... no qual brevemente...") dahil edildiği anlaşıyor:

- a) Şah İsmail'in sarayına Portekiz büyükelçisiyle birlikte seyahati:
1523-1524
- b) Tebriz'den Kudüs'e seyahat ve Kahire'deki tutsaklığı, 1524-1525
- c) Kıbrıs'tan Hürmüz'e yolculuk, 1525-1526 (?)
- d) Hürmüz'den Basra, Halep ve Kıbrıs yoluyla Lizbon'a seyahat,
1528-1529.

“Hindistan’dan Portekiz’e karayolu güzergâhı” başlıklı bu son anlatı daha önceki öykülere göre düzenlenmişti. Tenreiro, bu yolculuğundan ya da eski yolculuklarından bahsederken geçtiği yerlerin tasvirlerini yapmıştı.¹⁹ Bu son düzenleme mükemmel değildir. “Halep’teki Venediklilerin konsolosu ve liderleri olan Micer André adlı biri”nden bahsediliyordu. Tenreiro onu, Avrupa’ya dönüş yolculuğu sırasında tanıştığı, tavsiye mektubu olan (s. 118) biri gibi anlatır. Halbuki André, Tenreiro’nun yabancıları değil. Onunla üç yıl önce, Kıbrıs’tan Hürmüz’e olan yolculuğu sırasında (s. 99-100) tanıştıklarından bahsetmişti.

Tenreiro’nun seyahatlerinin özgün ve tutarlı bir biçimde kaleme alınmadığı bu baskının, kendinde pek çok farklı baskıyı barındırdığı açıkça görülebilir.

Portekiz’e dönüşünden hemen sonra yazılan ve Hürmüz’den Lizbon’a seyahatini içeren diğer bir versiyon, son basılan metinden birçok noktada ayrılmaktadır. Bize ulaşan iki el yazmasından birinde bu versiyonun başlığı şöyleydi: *Viagem por terra que Antonio Tenreiro cavaleiro da caça del Rey nosso senhor fes de Hurmus a Portugal*. Perry Vidal, Palais da Ajuda kütüphanesinde bulunan bir kopyasına uygun olarak 1938 yılında bunu ortaya çıkarmıştı.²⁰ Diğer bir kopya ise daha sonra, Luciano Ribeiro tarafından Fronteira markizler kütüphanesinde keşfedilmiş, ancak kendisi uyarılarına rağmen, bu keşfini daha önce basılmamış olduğunu bildirerek sunmuştur.²¹ İki el yazması arasında sadece resim ya da yazı farkı bulunmakta, bunlar da el yazmalarını çözmeye çalışanların beceriksizliklerden kaynaklanmaktadır.²²

Viagem de Hurmus a Portugal, “Itinerário” edisyonunun 56’dan 67’ye kadar olan bölümlerine tekabül etmektedir (s. 106-127); veya, daha kesin olarak söylemek gerekirse, 56. bölümden 61. bölüme kadar (s. 106-109); çünkü Halep’e ve Halep üzerinden Lizbon’a seyahat, basılı edisyon-da sayfalar sürerken orada birkaç satırla geçirilmiştir. Karşılaştırma, Hürmüz ile Halep’in ötesindeki “Cocan’a” (es-Sukhene) yolculuğu anlatan bölümde yapılabilir. Bununla tespit edilebilen üç nokta vardır: 1) Seyahatin tarihsel niteliğine ilişkin hatırlatmalar (Hürmüz’den yola çıkış nedenleri, Basra hâkiminin yardımı) benzer bir biçimde olmasa da, ayrıntılı olarak iki öykü şeklinde formüle edilmiştir. 2) *Viagem de Hurmus a Portugal*, *Itinerá-*

rio'da boş yere arayacağımız tasvirleri içermektedir; Basra Körfezi'nin bazı yöreleri için olduğu gibi: Hârak Adası ile ilgili kısa ve özlü bilgi verilmektedir; Bûşehr'den adı anılmadan bahsedilmektedir; Sirâf hakkında Tenreiro, kulaktan dolma bilgiler vermiştir. Aynı şekilde *Itinerário*, Cezayir'in bataklik bölgesi hakkında sessiz kalır; Basra'dan birkaç kelime ile söz edilir; oysa *Viagem*'de tam tersine, buraya dair çok fazla, çok açık bilgiler vardır. 3) Buna karşılık *Itinerário* edisyonu, *Viagem*'de eksik olan verilere sahiptir: Bahreyn (s. 108), Şattûlarab'taki med-cezir (s. 110) ve Basra körfezindeki inci avcılığı (bölüm 57, s. 108-109) gibi.

Itinerário'da Hürmüz'den Portekiz'e kadar olan yolculuğun öyküsü, sadece Tenreiro'nun hatırladıklarını ya da sadece yazılı olarak saklanmış olanları içermemektedir.

Şüphesiz, yazar *Itinerário*'yu yazarken hafızasından emin olmasına rağmen, *Viagem*'in kaleme alınışı sırasında bazı bölümleri, bazı gözlemlerini unutmuş olabilir. Tenreiro'nun, 1560'da *Itinerário*'yu yazarken, "yıllar önce" (*ha muytos annos*) dediğini göz önünde bulundurmuyoruz. Daha 1550'li yılların başlarında Castanheda bundan bahsetmişti.³ Bilinmesi gereken şey, Castanheda'nın gördüğü *Itinerário*'nun elyazmasının, Tenreiro tarafından yayımcı António de Mariz'e emanet edilenle aynı içeriğe sahip olup olmadığıdır. Castanheda'nın aktardığı Hürmüz-Halep yolculuğunun öyküsüyle Tenreiro'nun basılı metni arasında yapılan bir karşılaştırma, bu soruya olumsuz cevap vermemize olanak tanımaktadır. Suriye çölünden deveyle geçişe ilişkin Castanheda'daki ayrıntılar, *Viagem de Hurmus a Portugal*'da betimlenmezken, *Itinerário*'da paralellikler vardır. [Jean Aubin'in Castanheda ve *Itinerário*'yu mukayese etmek için her sayfada yan yana iktibas ettiği metinler bu çeviride alt alta düzenlenerek verilmiştir – S.Ö].

DEVELER HAKKINDA

Castanheda. VII, böl. 71, s. 122'de şöyledir: Andão de vinte cinco legoas ate trinta ante dia e noyte, e não comem mais de hua quarte de farinha hua vez no dia e bebem de quinze em quinze dias.

Itinerário, s. 112'de ise şöyle: Sustentão-se a sede oito, dez dias sem beber. Caminhão dia e noite vinte e sinco ate trinta legoas sem

comerem mais que aquelles pelouros de massa, que poderão ter menos de hua quarta de farinha.

ÇÖLÜN YIRTICI HAYVANLARI HAKKINDA

Castanheda'da (*aynı yer*) şöyledir: (...) sem nunca receberem afrontas daquelas alimarias salvo duas vezes que os quiserão cometer dos liões a que escaparão polo grande andar dos dormedarios. E outra vez de madrugada correndo a redea solta, e tao amedrontados forão os dormedarios que correrão duas legoas, e desta corrida se estrepou ho dormedario d'Antonio Tenrreyro em hua mão, e ficou tão manco que lhes foy forçado deteren-se seys dias (...).

Itinerário'da ise (*aynı yer*) şöyle: [s. 113] (...) por vezes nos meterão em affronta, e se querião chegar para nos, e nos desviando-nos delles e tangermos muito rijo pos dormedarios até que os perdemos da vista. E outra vez hum dia de madrugada se nos espantarão os dromadarios e correrião comnosco aredea solta mais de duas legoas (...). [s. 114] E em esta corrida que correão se meteo hum estrepe per huã mão do meu dromedario, de que ficou tão manco que nao podia dar passada, e estivemos seis ou sete dias quedos, sem nos bulir de hum lugar.

Buna ek olarak, yukarda karşılaştırdığımız pasajda ortaya çıkan küçük değişikliklere Castanheda'nın kaydettiği ve *Itinerário*'da yer almayan, ancak bildiğimiz bir detayı eklemeliyiz:

Castanheda'da: (...) levavão seu mantimentos de tamaras, biscoito, farinhas, manteiga, vaca cozida e agoa.

Itinerário'da: (...) odres pera levar a agua, biscoito, tâmaras, passas e farinha pera mantimento dos ditos dromedairos.

Tenreiro'nun erzak olarak tereyağı ve pişmiş biftek götürdüğü, Castanheda'nın ise bu konuda yeni ve ciddi bir ilave yapmadığı belirlenebilir. Bu, *Viagem*'de doğrulanır:

“(…) dous odres d’agoa e dous saquos de couro cheos de biscouto et outros dous cheos da farinha e mantimento de tamaras e assuquar refinado que he de grande sustançia pera beber derretido na agoa e passas e algua carne cozida em manteiga pera os primeiros dias.”²⁴

Castanheda ve *Itinerário* arasındaki farka dair başka örnekler de bulunmaktadır; Castanheda bu yolculukla ilgili olarak yalnızca Tenreiro’nun tanıklığına başvurmuştur. Castanheda Hürmüz’den ayrılış tarihini 20 Eylül 1529 olarak verirken, *Itinerário*’da daha muğlak bir ifadeyle bunun “eylül sonunda” olduğu belirtilmiş, *Viagem*’de ise 1 Ekim tarihi verilmiştir.²⁵

Üç anlatı arasındaki paralelliklerden, Castanheda’nın *Viagem de Hurmus a Portugal*’dan yararlanmadığı bir bölümü almadığı ortaya çıkar. *Itinerário*’daki metin *Viagem*’dekinden farklıdır ve daha birçok öge atlanmıştır.²⁶

Buna paralel olarak, Castanheda’nın Portekiz büyükelçisinin 1523-1524 yıllarında İran ile ilgili olan bölümlerinde yazar *Itinerário*’ya açıkça gönderme yaparken, Tenreiro’nun kitabında bu bilgileri bulamıyoruz. Portekizlilerin Lâr’daki seyahati sırasında büyükelçi Baltasar Pessoa’nın münasebetsizlikleri bazı kanlı olayları tahrik etmiş, bu sırada Pessoa ve diğer Portekizliler ciddi biçimde yaralanmışlardır.²⁷ *Itinerário*’da bu konuda hiçbir şey söylenmiyor, sadece şu kadarı belirtiliyor: “Büyükelçi ülkenin şahı tarafından iyi karşılanmadı” ve “orada birkaç gün kaldık; hava değişimi nerdeyse herkesi hasta etti ve kanımız çekildi.” (s. 11). Castanheda, Şiraz ve Tebriz nüfusunun 60.000 hane (*vezinhos*) olduğunu tahmin ediyor. Basılmış olan *Itinerário*’da, Tenreiro’nun geçtiği Doğu şehirlerinin nüfusları neredeyse sistematik bir biçimde, özenle kaydedilmiştir. Avrupa’yla sıkı bağları olmasına rağmen değerlendirmeler mantıklıdır ve Tenreiro’nun bahsettiği halkların nüfuslarının, Osmanlı sayımlarının verileri ile benzerlik göstermesi, onların güvenilirliğinin bir garantisi olarak görülebilir. Buna karşın, basılmış *Itinerário*’da ne Şiraz ne de Tebriz üzerine bu hususta herhangi bir şey vardır. Bu boşluğu Castanheda’nın yardımıyla, el yazması *Itinerário*’nun ortaya koyduğu belgelerle dolduracağız.

Castanheda’nın Tenreiro’ya olan gönül borcu, sadece Tenreiro’dan bahsettiği pasajlarla sınırlı değildir. 1552 yılında yayınlanan *Histó-*

ria do descombrimento e conquista da Índia'nın II. kitabında yer alan Hürmüz tasvirinin tamamını da ondan aktarmıştır. *Itinerário*, 8 yıl sonra yayınlandığından, teorik olarak, Tenreiro'nın Castanheda'yı kopyaladığını düşünebiliriz. Ancak bu hipotez bana desteklenmeye değer gözüküyor. Üslup ve görüntü açısından, Hürmüz'ün tasviri, Tenreiro'daki diğer şehir tasvirlerine uygun düşüyor. Buna karşın, şüpheyle karşılayıp geçersiz sayabileceğimiz husus, Castanheda'nın tablosunu tamamlayan basılı *Itinerário*'nun tablosundaki tüm eklemelerin, *Itinerário*'nun el yazmasından gelmiş olmasıdır. Castanheda, daha önceki sayfalarda incelediğimiz bölümlerde sadece, Tenreiro'nın eserinin özünü almış olabilir. Birçok Portekizli tarafından sıklıkla kullanılan bir uğrak yeri olan Hürmüz'e ilişkin Hindistan ve Portekiz'de görüp bilgi aldığı birçok habercinin, *Itinerário*'nun uzun versiyonuyla kurduğu taslakları tamamlamış olması mümkündür.²⁸ [Jean Aubin'in Castanheda ve *Itinerário*'yu mukayese etmek için her sayfada yan yana iktibas ettiği metinler bu çeviride alt alta düzenlenerek ve bu dipnota alınarak verilmiştir – S.Ö].

Castanheda dışında, 16. yüzyılda iki yazar daha *Itinerário*'dan alıntı yapmışlardır. João de Barros, ölümüyle yarın kalan, daha sonra da kaybolan, Tenreiro'ya olan gönül borcunun boyutunu ölçmenin imkânsız olduğu eseri *Géographie*²⁹ için, *Itinerário*'dan ilham almıştır. 1563'te yayınlanan III. *Década*'da *Itinerário*'dan bahsedildiğinden, Barros'un sadece basılı versiyonu bilmiş olabileceği kabul edilebilir.³⁰ Bu basılı eser aynı zamanda, Tenreiro'dan 40 yıl sonra, İran ve Anadolu'dan geçen ve 1566'da Lizbon'a ulaşan bir başka seyyaha daha hizmet etmiştir. Keskin ve orijinal bir gözlemci olan Mestre Afonso,³¹ Tenreiro'nun tasvirlerini zevkle benimsemiş ve izlemiş, yolculuklarının kesiştiği yerlerdeki bölümleri³² ise sıklıkla onun notlarıyla zenginleştirmiş, onu onaylamıştır. Bu kopyalamaları göz önünde bulundurarak Mestre Afonso'nun metninin kritik bir çalışması için burada oyalanmayacağım. Çünkü, iki seyyahın saygınlıklarının bir ölçüsü olarak görülmesi, Tenreiro'nun metninin eleştirisine hiçbir şey katmayacaktır.

*

Itinerário'daki öykünün gizlediği problemler arasında şüphesiz en önemlisi, düz ve basit görünen kronolojisiindeki tuhaftır.

Tenreiro tarihlemelerde yetersizdir; 1 Eylül 1523'te şahın sarayına gitmek üzere Hürmüz'den çıkışıyla (ki bu sayfa 7'de söylediği gibi pazar değil salı günüdür) 1528 sonbaharında III. D. João'nun sarayına gitmek için Hürmüz'den ayrıldığı tarihe (ki bize bu hususta sayfa 245'te üç farklı gün söylüyor) kadar geçen süreçle ilgili bilgi vermiyor. Şah İsmail'in ölümü sırasında Tebriz'de bulunuşu (s. 43), onun Mayıs 1524'te orada olduğunu kanıtıyor. 1525 ilkbaharında Kahire'de tutsaktı: Osmanlı sadrazamı İbrahim Paşa tarafından orada sorgulanmıştı (s. 77); bildiğimiz kadarıyla Mısır beylerbeyliğinin merkezine mart sonunda veya nisan başında gelmiş ve orada üç ay kalmıştı.³³ O halde, Tenreiro 1525 sona ermeden Hürmüz'e dönmüştü. 1528 yılında Hürmüz'deyken "burada beş veya altı yıldır" (s. 106) bulunduğunu yazmasına bakarak, ya yanlış olduğunu ya da bizi yanılttığını düşünebiliriz.

1528 sonu-1529 başında Halep'te geçirdiği zamana ilişkin öyküsü bize bir bilmece sunuyor. 1525-1526'da Basra'ya olan kaçak yolculuğunu organize eden Venedikli Micer André ile karşılaşmasından hiç söz etmiyor. Micer André, Şarlken'in İran'a gizlice gönderdiği, orada kalan kimselerinkine benzer bir görev için Bab-ı Ali'ye çağrılmıştı (s. 118). Andréa Morosini'nin (ki bu Tenreiro'nun "Micer André"sidir) sıkıntıları, diğer tanıklar tarafından biliniyordu; ancak kendisi orada 1528'de değil, 1530/1531'de bulunmuştu. Tenreiro 1528'in sonunda Halep'e geldiğinde bunu bilmiyordu, çünkü imparatorun elçisi Jean de Balbi talimatı ancak 1529 Şubatı'nda almıştı.³⁴ 14 Ağustos'ta Halep'e gelmişti; 17 Şubat 1530'da hâlâ oradaydı; Morosini'nin Şarlken'e sadakatini bildirdiği gün de oradaydı: "moros fiables e bien savans le chemin et pasages." Balbi şubat sonunda İran topraklarını terk etti³⁵ ve iki ay sonra Bağdat'a ulaştı.³⁶ Morosini'nin tutuklanması, 1530 ilkbaharından önce olamaz. Hatta o senenin sonuna veya 1531 yılının başlangıcına kadar götürülebilir; çünkü Türk makamlar İran'dan gelen kuryenin yakalanmasıyla onun rolünü ortaya çıkarmışlardı. Ancak 1531 ilkbaharında, Venedik'e Doğru Akdeniz'den yeni gönderilenleri, bunların yaptığı gizli anlaşmaların keşfedildiğini ve ölüm cezasına çarptırıldıklarını açıklamışlardı.³⁷ O halde, Şarlken'in elçisinin şah nezdinde tanınmadan kaldığını, orayı Jean de Balbi'den birkaç ay önce 1528'de terk ettiğini, Morosini'nin durdurulduğunu ve İstan-

bul'a gönderildiğini, 1529'dan önce bırakıldığını ve Safevi birliği için bir ke-re daha hayatını riske attığını varsayabilir miyiz? Balbi'nin talimat tutanak-ları, bana öyle geliyor ki, bu hipotezi geçersiz kılıyor. Büyük bir ihtimalle, Tenreiro Lizbon dönüşünde imparatorluğun özel görevlilerin seyahatine izin vermesini, zamanları ve olayları karıştırıp, Morosini'nin yokluğunu Je-an de Balbi'nin misyonunu takiben Halep'te kalmasına bağlarken, Morosi-ni 1528'de Bab-ı Âli'ye başka bir nedenle çağırılmıştı.

Itinerário'yu takip eden birçok versiyona bakıldığında, Tenreiro'nun kronolojik tutarsızlıklarını çözmek kolay olmuyor. Örneğin, Castanheda ve *Itinerário*, Tenreiro'nun Hürmüz'le Basra arasındaki yolculuğunun Eylül-Ekim 1528'de 40 gün sürdüğü, Basra'da ise 20 gün kaldığı hususunda uyum gösteriyorlar. Bu durumda, Castanheda'nın söylediği gibi, kasım ba-şında yola çıkmış olması imkânsız. Basra körfezindeki seyahatin iki haftaya indirilip Tenreiro'nun 16 Ekimde Basra'ya ayak basmış olmasına *Viagem de Hurmus a Portugal* versiyonu kabul edilebilir bir çözüm sunmuyor.¹⁸

Şüphesiz bunlar ayrıntı; ama güzergâh süresine ve iletişime ilişkin konular ve önemli detaylar. Hindistan'dan Portekiz'e okyanus yolundan bi-raz daha kısa, yeni bir yol açtığı için Tenreiro ile övünüyoruz. Tanıklığının değeri, kahramanlıklarını anlatmasından kaynaklanmıyor. O, bilginin aja-nı olarak, yıllar boyunca Yakındoğu'nun durumu üzerine ilk elden bilgile-ri toplamıştır. *Itinerário*'nun getirdikleri dikkatli bir incelemeyi hak ediyor; yazarın hangi koşullar altında yazdığının, hatırladıklarının, rötuşlarının ve basılan versiyonun tamamlanmamış halinin, kronolojik akış ve verilerin uyumlu hale getirilmesinin titizlikle üzerinde durulması gerekiyor.

JEAN AUBIN

**GASPAR DE S. BERNARDINO'NUN HİNDİSTAN VE KIBRIS SEYAHATİNİN
BİR BAŞKA ÖYKÜSÜ***

Portekizli Fransisken Gaspar de S. Bernardino'nun *Itinerário da Índia por terra até este reino de Portugal*'ı tanınmış bir metindir.¹ Eser, 1611'de Lizbon'da yayınlanmış, 19. yüzyılda 1842 ve 1855² yıllarında iki kez tekrar basılmış, Augusto Reis Machado da 1953'te, içeriğine çok daha uygun bir başlık olan *Itinerário da Índia até à ilha de Chipre*³ ile yeni bir baskısını yapmıştır. Aslında elde yalnız, eserin üçte birini oluşturan birinci bölümü bulunmaktadır. Kitabın başından anlaşıldığına göre, ikinci bölümde Kutsal Topraklar anlatılmış olmalıdır; üçüncü bölümde ise Kutsal Topraklar'dan Lizbon'a dönüş aktarılmış olsa gerektir. Her ne kadar Frei Gaspar, birinci bölümün sonunda, sadece ikinci bölümden söz etmişse de⁴ bu, metnin yeniden kaleme alınışı sırasında planının değiştirilmesiyle ilgili olmalıdır. Buna karşılık, aşağıda görüleceği üzere, bir başka seyyahın eserinin onu yanıltmış olması akla daha yakın görünmektedir.

Frei Gaspar'ın 30 Aralık 1605'te *Nossa Senhora de Betancor*'a bine rek Goa'dan ayrıldığı, geminin 12 Şubat 1606'da Madagaskar kıyılarında batması üzerine karayoluyla Portekiz'e dönmeye karar verdiği bilinmektedir. Mombasa'da bindiği küçük bir gemi onu Makran kıyısında Tiz'e kadar getirecek, oradan Hürmüz'e gidecek ve oradan da kervanla Şiraz, Ahvaz ve Bağdat üzerinden Halep'e varacaktır. Halep'ten Kıbrıs'a geçen Gaspar orada Yafa yönünde giden bir gemi bulacaktır. Afrika kıyılarında olduğu kadar Basra Körfezi'nden Akdeniz'e uzanan ülkelerde de bilgi toplayan, izlenimlerini kaydeden Frei Gaspar, Doğu'ya giden Avrupalı seyyahlar arasında seçkin bir yere sahiptir. Görüş ve duyuş tarzı, hikâyesini zenginleştiren

* "Une autre relation du voyage d'Inde en Chipre de Gaspar de S. Bernardino" başlığı altında *Arquivos do Centro Cultural Português*'de (vol. I, 11369, n. 208-215) yayınlanmış olan bu makale Zeki Ankan tarafından tercüme edilmiştir.

notları ve hatta üslubu, *Itinerário*'yu 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyıl başında Portekiz'in düşünce ve zihniyetinin tarihinin ihmal edilemeyecek bir tanığı haline getirmiştir. Hermãne Cidade'nin *Lições de cultura e literatura portuguesas* başlıklı eserinde⁵ *Itinerário* hakkında oldukça ayrıntılı açıklamalar vardır; ancak bunlar epeyce kısadır ve yeterince derinleştirilmemiştir.⁶

Itinerário, yalnızca sağlam bilgiler içermesiyle (ki buna ilişkin atıflarda 1611 basımı temel alınmıştır) sistemli olarak değerlendirilmeyi hak eden bir eser değildir, aynı zamanda Ortadoğu hakkında deneysel verileri kapsamaması açısından da büyük öneme sahiptir. Bununla birlikte Frei Gaspar de S. Bernardino'nun yoldaşlarından birine ait, basılmamış bir seyahatnamenin olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir; işte bu metin, henüz basılmamış olan bu eserin üzerine kurgulanacaktır.

Frei Gaspar, birçok kez adını vermediği bir "companheiro"sundan söz etmektedir ki bunun da bir Fransisken olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisi de Melindi'den yola çıkmışlardır: "vestidos em nosso sobre hábito de burel, cordas grossas de cairo, manto curto e descalços, com uma cruz pequena que cada um nós levava, e nossos brevíaros." Frei Gaspar, Suriye'de kaldığı için anlaşılmaz bir huzursuzluk içinde bulunduğunu yazmaktadır; "arkadaşı" ona, işlerini ayarladıktan sonra, Kudüs'e uğramaksızın, Marsilya'ya hareket edecek bir Fransız gemisine binerek Portekiz'e dönmek niyetinde olduğunu söylememiştir.⁸ İki Fransiskenin yolculuğunu kapsayan basılmamış bu seyahatname, adı bilinmeyen bir keşişe ait değildir (zaten Hindistan'a dönerken 1609 yılında gemide ölmüştür), fakat Frei Gaspar'ın hakkında hiçbir şey söylemediği bir başka Portekizlinin eseridir; Doğu Afrika'dan itibaren yanında başka yoldaşların bulunduğunu göstermektedir. 6 Mayıs 1606'da Pate'den ayrılan *pangiao*'da, iki din adamından başka, altısı Tiz'den binen sekiz Portekizli⁹ kendilerini Hürmüz'e götüren *terra-da*'da bulunuyordu.¹⁰ Frei Gaspar, Hürmüz'den sonra bu Portekizliler hakkında hiçbir imada bulunmamaktadır. Bununla birlikte, seyahatnamesinden çıkan sonuca göre, kendisi birkaç düzine, hatta birkaç yüz kişilik kervanlarla yol alıyordu.

Itinerário'ya paralel bir başka metin, Nicolau da Orta Rebelo'nun kaleminden çıkmıştır. Ancak onun seyahatnamesi, adı bilinmeyen Fransiske-

ninkiyile ve daha yakından bakıldığında da Frei Gaspar'ın eseriyle karıştırılmaktadır. Çünkü o da kutsal topraklara uğramaksızın Frei Gaspar'dan Kıbrıs'ta ayrılır ve Marsilya'ya hareket eder. Sousa Viterbo" tarafından derlenmiş olan yaşamöykülerine ilişkin veriler, bu kişinin kim olduğunu kesin olarak ortaya koyamamaktadır; krallığın kançılara belgeleri Nicolau da Orta'nın yaşamının 1640'a Hindistan'a dek olan bölümünü, hatta daha sonraki yıllarını da izlememize olanak vermektedir. Frei Gaspar'ın, onun adını zikre değer bulmamasına rağmen,¹² Nicolau da Orta böyle davranmamakta ve Frei Gaspar'dan söz etmektedir. *Itinerário* kadar önemli bulmasa da, kervanda iki "padres" in bulunduğunu rasgele kaydetmekle yetinmektedir.¹³ Ancak iki eserin okunmasıyla şurası kesin olarak ortaya çıkar: Doğu Afrika'dan¹⁴ Suriye'ye giden iki yazarın izledikleri güzergâh zaman ve mekân bakımından tam olarak uyuşmaktadır; zaten ifadeler de kısmen aynıdır. O halde, *Itinerário*'nun özgünlüğünü sorgulamak gerekir. Frei Gaspar, Avrupa'ya 1607 yılından önce ya da biraz daha erken dönmüş olamaz; çünkü söz konusu yılın şubatında hâlâ Halep'te bulunuyordu.¹⁵ Bilindiği gibi onun Madrid sarayına ulaştığı ve orada beklediği sırada Nicolau da Orta'nın yolculuğu yöneticiler arasında ilgi uyandırmaya başlamıştı. Nicolau da Orta tarafından kaleme alınan seyahatnamenin yazmalarından birinde, kralın 1607 yılının sonunda onu karayoluyla tekrar Doğu'ya gönderdiği belirtilmektedir.¹⁶ Bu seyahatname Gaspar de S. Bernardino'nunkinden öncedir. Her iki metnin içeriklerinin ayrıca incelenmesi, bizi aynı sonuca götürecektir.

İki seyahatname arasındaki ilişki yalnızca bir alıntı bağlantısı değildir (daha sonra bu soruna döneceğiz), zira her ikisinde de özgün bölümler çoktur. Kat edilen güzergâhı Nicolau da Orta oldukça ayrıntılı olarak tasvir etmiş, tarihleri belirtirken Gaspar de S. Bernardino'ya göre daha özenli davranmıştır. Gaspar de S. Bernardino'nun eseri ise, klasik yazarlardan yaptığı alıntılar ve "büyük uzmanın bitkisel parazitleri" (H. Cidade) epeyce ayıklandıktan sonra gülünçleşmiş, seyyahın anılarına ve kişisel notlarına indirgenmiştir.

Biz Hürmüz ve Lâr üzerine iki örnek seçiyoruz; konuyu gereksiz yere uzatmamak için bir sınır çizmek zorunda kaldık. Seçilen bu örneklerde Nicolau da Orta Rebelo ve Gaspar de S. Bernardino'nun aynı konuyu kendi ilgi alanlarına, düşüncüş biçimlerine göre nasıl ele alıp işlediklerini

göstermeye çalışacağız. İki seyyahın farklılıklarına ilişkin tipik bir örnek olarak şu pasajı vermemiz gerekir.

Ms. FG 328, fol. 28 A

Todo o vivente que nos mezes do verão não dorme nos terrados põem se em risco de morrer, e eu vi com meus olhos levar esquife da Mizericardia a enterrar hu negro e sua may que diante o ia pranteando e manifestando do que morrera que era de abafado da muyta camla. Os doentes que se purgão ha de ser nos terrados ao vento, e o mesmo fazem as mulhares prenhes quando querem parir. E enfim por dizer tudo em hua so palavra se pode colligir que estava alli algum refolego do Inferno que tão calmoza e enfadonha he no verão. Contudo he terra muy sadia (28b) porque os senhores dela não deixão criar nos corpos algum modo de humor mao. Nella concorre a mor escala do Oriente, e asim a nella de continuo Venezianos, Gregos, Armenios, Judeos e outras naço entrandoens peregrinas e asim a mayor parte dos dias da semana se gastão em dias de guarda, porque os Christãos guardamos os nossos domingos, e santos a terça fr.a ornando o seu Rama; os Mouros as sextas fr.as o seu maldito Mafamede, os Judeus os Sabbados sendo em os guardar muy vigilantes. E são tantas as Naçoens que nella habitão que entrando eu em hua casa a visitar hum amigo vi dentro nesta mesma casa morarem christãos, judeos, gentios, mas cada lei seu repartimento; mas em soma se communicavão e fallavão como querião.

ITINERÁRIO, s. 124

Todo o vivente neste tempo fora da casa; até os cavalos, por não abafarem, vão dormir a praia do mar; e certo que só dos presos se pode haver lástima e paixão. As mulheres pejadas, ao ar e sereno, as alumia Nosso Senhor se sua hora sucede ser de noite, e os enfermos nos terrados se purgam sem que lhes faça algum mal. Um dia vi levar um negro a enterrar, e a mãe detrás, fazendo grandes excamações, e a morte foi, que indo o filho fora, lhe deu um sol tão

grande que, chegando a casa, morreu logo. Contudo isto, dizem os Mouros que o Mundo é um anel e Ormuz a pedra dele, e creio que não vão fora da verdade porque é muito sadia, rica e bem provida de todo o necessário, tendo o melhor e mais frequentado porto de gente estrangeira de todos os da Índia, onde continuamente estão naus de várias nações.

Nicolau da Orta, Hürmüz'deki dinsel yapıları anlatırken kendi ortamının önyargılarından büsbütün kurtulamamakla birlikte, daha dürüst ve daha açık davranmaktadır:

Ms. FG 328, FOL. 23B

... Junto a nossa Igreja da Misericordia tem os Mouros hum grande e soberba Alcorão onde continuo celebrão o maldito Mofamede e se venerão suas superfluas ceremonias. O casis que nella grita e brada anda tanto sobreaviso que quando de noite quer bradar nao sahe fora as varanda spor receo de lhe tirarem com algua espingarda que e caso que succedeu ja.

(25b) ... entre algumas vezes que hia a N.S.ra da Graça a vizitar hum amigo, me mostrou hum Mouro velho que alli havai que servia de pedreiro nas obras da casa, o qual homem morrendo-lhe sua mulher lhe ficara hua menina de mama e por ser pobre e não ter remedio para a dar a criar lhe metia pela acallentada algumas vezes a sua mama na boca e continuando algumas vezes de noite tendo a na cama veyo a ter leite bastante comque criou a criança como se fora sua propria mãe...¹⁷

Ha fora da cidade hum grande campo a que se chama o Laxdemira¹⁸ que serve aos Mouros de se enterrarem nelle, onde vi muytas e fermozas sepulturas todas de pedra e cal ao modo de Hermidas redondas; entre ellas ha hua del Rey de Ormus muy soberba e grande; nesta sepultura entrando e olhando huns para os outros sev em as pessoas tão amarellas como se estivessem defuntos, mas aquella operação faz a ilha em outras partes, cuja cousa deve ser o muyto enxofre que

em si tem. Indo eu por este campo hum dia por curiosidade vi hum Bramane que levava atras de si muytas caens tendo os todos juntos lhe deu de comer, du que eu me não espantei por ter visto muytas cosas de que na India usa esta casta de gente especialmente em dia de Camboja; perguntando ao (24b) Bramane para que etc.¹⁹

ITINERÁRIO, s. 128

Tem a cidade cinco igrejas, duas mesquitas de Mouros com um soberbo alcorão que quase fica meio dela, e uma asnoga de Judeus, e já que falei neles, contarei uma maravilha das notáveis do Mundo, a qual foi ver um judeu de nação, que me mostraram os religiosos de Santa Agostinho, que criou a seus peitos um filho, como se fora sua mãe. Bem sei quanto aventureiro o crédito com esta maravilha, nas leiam os escrupulosos Frei João dos Santos, na sua *Etiópia Oriental*, na qual diz ter visto em Sofala um cafre, por nome Pedro, que por morte de sua mulher sustentou uma menina a seus peitos, perto de um ano; Gabriel Rebelo no seu Tratado de Maluco, diz ter visto nam esma fortaleza um bode dar de mamar a alguns cabritos, os quais agasalhava, como se fora sua mãe deles

Os moradores da terra, que são mouros, guardam a seita de Ma-foma; estes têm seus cemitérios ou sepulturas (s. 129) fora da cidade, onde se vêem algumas de grandeza e majestade. Indo vê-las por curiosidade um dia, achamos um mouro com muitas cães, que o seguiam, aos quais andava lançando de comer em certas sepulturas, que devia ser pela alma do defunto, que em cada qual delas jazia; estranhei-lhe dar aquwela mantimento a cães, estando melhor empregado aos pobres. A isto respondeu, que os pobres sabiam pedir esmola, e nunca faltava quem lhes fizesse algum bem, e os cães, à conta de serem tais, nem lhes faziam bem, nem o sabiam pedir. Apos isto, contou um milagre, etc.

Karşılaştırma yapıldığında ortaya çıkan şudur: Pek çok örneğin gösterdiği gibi, yalnız kendisine ait olan ayrıntılarda Gaspar de S. Bernardi-

no'nun eseri Nicolau da Orta'ninki kadar açık değildir. Nicolau da Orta, olayların doğal olarak açıklanmasını sağlayacak gözlemleri derlemiştir; kendisi bu olayların tanığıdır ve "mouros" [Müslümanlar] arasında bulunan bir Brahmanı –vb– ayırt edebilmektedir. Kaldı ki, rahip bu harika olayı açıklamak için kitabı bilgilere de başvurmaktadır. Üstelik bu davranışının altında, laik öykünün ılımlılığı ile çelişen, ahlaki yücelten amaçlar vardır. Lâristan'daki depremin arkasından yedi yıl süren kuraklığın, Lâr'ın hünkârı İbrahim Han'ın Hristiyanlara düşmanlığından ötürü uğradığı ilahi bir ceza olduğunu her iki yazar da kabul etmektedir.

Ms. FG 34I, fol. 3B

E não sendo estes ameaços de Deus bastantes para deixar de usar de sua maldade como bem se vio no desastre de Nechelu no anno de 1588, sendo capitão de Ormus Mathias de Albuquerque no qual acabarao desestradam.te 300 portugueses e pello odio que lhe tinha se não ouve por contente com sua morte, antes mandou vir seus ossos e caveiras a Lara oferecendo os em sacrificio a seu maldito Ale e lhe edificou hum soberboalcorao (4a) pondo nelle asim os ossos como as cabeças para que de todos fossem vistas e olhadas para que com sua vista se animase os mouros contra nos.

ITINERÁRIO, s. 142

... mas nem... bastou para voltarem no conhecimento de sua pertinácia, que uma alma perdida, os meios que Deus toma de remediála, esses mesmos lhe servem muitas vezes de maior condenação, como si viu na crueldade que este tirano usou com os portugueses em Niquilu, onde morreram muitas deles, cujos ossos e caveiras mandou trazer a esta cidade, na qual os ofereceu ao sancarrão de Mafoma, fazendo com eles um grande e (s. 143) soberbo alcorao, pondo fizas nas paredes pela banda de fora as caveiras dos cristãos, para que a todos fossem exemplo memorável de tal vitória, e aos mouros sua vista servisse de os animar sempre contra nós.²⁰

Tanrı dinsiz zalimi yeni bir depremle cezalandırdı.

com o qual toda a cidade caiu e a mor parte da gente pereceo e morreo e o maldito alcorão se soverteu debaixo da terra sem mais aparecer nem memoria dele.

ITINERÁRIO, S. 143

Com o qual maior parte da cidade caiu e a mais da gente morreu, e o alcorão em que estavam postas as cabeças dos portugueses se consumiu e enterrou, que parece nao permitiu a clemencia divina, que aqueles que defendendo sua santa Lei perdaram a vida, ficassem seus ossos sem sepultura, servindo em edificio tão infernal, posto que suas almas gozassem do prémio, que ele da a quem serve.

Aynı şekilde, Nicolau da Orta ve Frei Gaspar, Lâr'daki dinsel yaşamın özel bir gününe de ışık tutarlar.

Ms. FG 34I, FOL. 4B

Junto ao bazar esta hua misquita mui grande e não a outra na cidade, e tida dos mouros em grande veneração por estar nella sepultado hu Santo da sua ley. Esta este maldito enterrado de fora da misquita em hum patio fermoso, em hum sepulchro de pedra marmora 8...). Esta junto a elle hua pia de pedra provida de agoa em que os mouros com grande devoção lavão os olhos e levão para seus doentes. Estão de contino nesta mesquita muytas mercieiras e pobres que por esmolas q lhe dao estão orando peios que bem lhe fazem ao modo de cegos em nossa Espanha.

Nesta cidade morava hua moura q posto que sera no trajo o não mostrava ser nas obras. Esta tinha sido molher de hu arenegado o qual segundo ouvi fazia de contino muitas caridades do qual me amostarão alguns livros espirituais e devotos e oras (*var.* coroas) de Nossa S.ra pelas quais rezava e encomandava a Deus, excitando a molher que fizesse o mesmo e deixase a ley de Ali. Esta tinha duas crianças, um macho outra femea, os quais lhe tinham ficado por morte do dito

marido, as quais e de crer que serão baptisadas por seu pay ou as baptisara hu frade de S. Agostinho que ja por ali havai passado.

ITINERÁRIO, S. 149

Junto ao bazar vimos uma sepultura de um parseo (que eles têm por Santo), metida em um claustro, no qual ardiam muitas lâmpadas. Perto dela vi oito mouros que estavam rezando, ou para melhor dizer, blasfemando como merceeiros, a que eles chamam drevís ou dervis, que quer dizer ermitão, os quais todos davam esmola; estes nos festejaram, querendo mostrar que o nosso hábito desprezível, eles o veneravam.

(.....) Indo no fim de tudo ver a horta del-rei, nos saiu ao caminho uma menina de seis anos, alva como uma flamenga, muito linda e ricamente vestida, e, chegando nós diante de sua porta, veio a correr, e se nos atravessou diante, e pondo a mão no peito, e abaixando a cabeça disse: Salá Maleque, que quer dizer: beijo-vos as mãos. O língua e portugueses lhe responderam na (s. 150) sua e nós lho agradecemos do modo que nos foi possível. O negócio era que esta menina fora filha de um renegado, que já era falecido, e devia o pai contar à mulher o costume de os meninos beijarem o hábito, e por esta causa a mãe, ainda que infiel, teve esta curiosidade por ver o que lhe fazíamos, a qual estava vendo tudo pelo resquício da janela; e, segundo depois nos contaram, ela era mulher nobre e rica; e, todas as vezes que lhe falavam em nós, chorava e suspirava, ou fosse da lembrança da morte do marido, ou de que quer que fosse.

Bu birkaç gözlem, iki seyahatname arasındaki paralelliği ortaya çıkarmaya yetecektir. Bu yakınlık Sousa Viterbo'nun keskin gözlerinden kaçmıştır. Gaspar de S. Bernardino de böyle yapmıştır; fakat ikisi kesinlikle bir tutulamaz. Nicalou da Orta Rebelo'nun öyküsü canlı ve çekici bir metindir ve bu nedenle eseri birinci elden bir kaynak olarak Portekiz seyahat edebiyatını zenginleştirmiştir. Değeri, bizim de katkıda bulunacağımız notlu bir yayını yapıldığı zaman anlaşılabacaktır.

ÁLVARO DA COSTA'NIN 1610 YILI YOLCULUĞUNUN GÜZERGÂHI*

- Böl. I [yazılmamış]
- Böl. II Goa şehri ve Don Alvaro'nun oradan ayrılışından Çaul şehrine kadar olan yolculuğu (yp. 11-19).
- Böl. III Kentler ve yöreler: Çaul ve Bombay; Tana, Bassein ve Danu (!); buralardaki önemli olaylar; ve Dom Alvaro'nun oralarda yaptığı yolculuklar (yp. 19-24).
- Böl. IV Daman kalesi, Büyük Moğol İmparatorluğu ve Gücerat Şahlığı (24-28).
- Böl. V Seyahatin devamı, Diu şehri ve Sind'e kadar olan diğer yerler (28-32).
- Böl. VI Meşhur Sind Nehri, Sind egemenliğindeki bereketli bölge, Dom Alvaro'nun orada konaklaması ve Basra Körfezi'ne kadar olan seyahati (32-36).
- Böl. VII Büyük, antik ve asil Pers [Safevi] Krallığı, Büyük Türk [Osmanlı sultanı] ile savaşı (36-42).
- Böl. VIII Dom Alvaro'nun Hürmüz'e varışı, Hürmüz şahlığı, şehir ve Portekizlilerin bulunduğu kalesi (42-46).
- Böl. IX Dom Alvaro'nun Hürmüz şehrinde geçirdiği zaman, oradan hareketi ve İran'daki yolculuğu, Bandel Kalesi'nde ve idaresinde karşılaştıkları, Lâr şehri.
- Böl. X 1611 yılındaki yolculuğu, Şiraz ve Baebao şehirleri ve o bölgelerin valisi Allâh-verdi Han (52-56).
- Böl. XI Mübarek Han'ın hâkimiyet bölgesi, Durak ve Hüveyze şehirleri, Bağdat bölgesindeki yolculuğu (56-63).
- Böl. XII Büyük Türk ve Osmanlı padişahı, Sumnia'daki (!) olaylar (63-70).
- Böl. XIII Türk'ün egemenlik bölgesinde seyahat, Nabuka'daki muhteşem yapı, Bağdat şehri (70-75).
- Böl. XIV Dom Alvaro'nun Bağdat'taki günleri, oradan ayrılışı, Dicle ve Fırat nehirlerini geçişi, Ani şehrinde ve diğer yerlerden geçip Halep'e varışı (75-82).
- Böl. XV Halep şehri, Dom Alvaro'nun orada kalışı, kutsal şehir Kudüs'ü ziyaret için yola koyulması, Şam'a yolculuğu. Hurms şehri ve diğer bölgeler (82-90).

* Luís Maria Pedrosa dos Santos Graça'nın *Portugaliae Historica* (vol.I, 1973, s. 306-320) dergisinde yayınlanmış olan "Notícia de uma Relação de Viagem do Seculo XVII: O 'Tratado' de D. Álvaro da Costa" başlıklı makalesinde yer alan bu envanter, Salih Özbaran tarafından çevrilmiştir -S.Ö.

- Böl. XVI Şam şehri, Dom Alvaro'nun orada geçirdiği zaman ve kutsal topraklara varışına dek yolculuğu (90-95).
- Böl. XVII Kutsal yerler. Ürdün nehrindeki Yakup Peygamber köprüsünden başlayan, Kudüs'e kadar uzanan bölgelerdeki kutsal yerler ve Samiri kuyusunun bulunduğu Nablus şehri (95-101).
- Böl. XVIII En kutsal şehir Kudüs ve halen surları içinde bulunan kutsal yerler (102-109).
- Böl. XIX Kudüs şehri duvarları dışında bulunan tapınak yerleri ve çevredekiler; Dom Alvaro'nun oraya girişi ve Hac ziyareti (109-116).
- Böl. XX Dom Alvaro'nun Emmaus Kalesi'ne gidişi, kutsal Beytüllahim şehrini ve yol üzerindeki yerleri ziyareti (116-119).
- Böl. XXI Kutsal Beytüllahim şehri; orada ve çevresinde bulunan kutsal tapınaklar (119-122).
- Böl. XXII Yahuda dağlarındaki tapınakları ve Betania Kalesi'ni ziyaret edişleri; Dom Alvaro'nun Kutsal Topraklar'da gördükleri. Orada bulunan başka şeyler ve onun ziyaret edemedikleri (122-126).
- Böl. XXIII Dom Alvaro'nun Kudüs'ten ayrılışı, Rama, Akka, Sur ve Sidon şehirlerinden geçişi (126-130).
- Böl. XXIV Kutsal yerlerden sonraki yolculuk; Beyrut ve Suriye'deki Trablus şehirleri (130-134).
- Böl. XXV Trablus'dan deniz yolculuğu; Kıbrıs adası, Kandiye, Sicilya, Sardinya ve başka yerler; büyük Cezayir eyaleti (134-141).
- Böl. XXVI Fransa Krallığı'na deniz yolculuğu, Marsilya şehri ve bölgesi, Korsika adası ve tasviri (141-147).
- Böl. XXVII Dom Alvaro'nun Marsilya'da geçirdiği zaman, orada gördükleri; özellikle S. Maria Magdalena ve başka azizlere ilişkin önemli şeyler ve kalıntılar (147-153).
- Böl. XXVIII Dom Alvaro'nun Marsilya'dan Cenova Senyörlüğü'ne yaptığı deniz yolculuğu, İtalya ülkesi, Savoy devleti ve başka bölgeler (153-159).
- Böl. XXIX Senyörlükte gemi seyahati, Cenova ve Savona şehirleri ve İspanya krallığının son kalesi (159-166).
- Böl. XXX Dom Alvaro'nun Cenova'da kaldığı günler, orada gördükleri, Luka Senyörlüğü'nda geçtiği yerler ve Floransa Düklüğü (166-171).
- Böl. XXXI Livorno ve Piza şehirleri. Floransa'ya kadar kara yolculuğu (171-175).
- Böl. XXXII Floransa'dan Siena'ya ve Papalık'a kadar olan diğer bölgeler (175-179).

- Böl. XXXIII Papalık ve hükümeti, geçici devlet, Roma'ya yapılan seyahat (213-224).
- Böl. XXXIV Roma şehri, oradan kısa bazı olaylar (193-202).
- Böl. XXXV Roma'da olanlar hakkında başka öyküler (202-213).
- Böl. XXXVI Roma'da inançlar, ilkeler, manastırlar ve manastır evleri (213-224).
- Böl. XXXVII Dom Alvaro'nun Roma'daki günleri ve orada karşılaştıkları (224-231).
- Böl. XXXVIII Roma'da dokuz kiliseyi ziyareti, oradan ayrılışı, Tyboli'ye (Trablusgarp'a!) gidişi; orada ve Roma'da gördükleri, Loreto'ya doğru yola koyulması (231-242).

Giriş

- 1 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s. 21.
- 2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 270-272.
- 3 Stefanos Yerasimos (ed.), *Tavernier Seyahatnamesi* (çev. T. Tunçdoğan), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 9.
- 4 B.Lewis, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar" (çev. E.Erdim ve S.Özbaran), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, 1984, s. 247.
- 5 Stefanos Yerasimos (ed.), *Tournefort Seyahatnamesi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 9.
- 6 Yerasimos (ed.), *Tavernier...*, s. 10.
- 7 *Futsa*: hafif ve birkaç top taşıyabilen gemi; *catur*: aynı şekilde hafif, kürekli ve yelkenli, korsanlarca da kullanılmış ya da mesaj taşımış gemi türü.
- 8 Yukarıda, Hint Okyanusu'nda Osmanlı ve Portekiz imparatorluklarının varlıklarına ilişkin özet için ayrıntılı dipnot kullanma gereği duymadım. Anılan süreç ve coğrafya üstüne –sınırlı sayıda da olsa– bazı eserlere başvurulabilir ve daha geniş bilgi edinilebilir: Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul, 2004; H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt 1: 1300-1600 (çev. H. Berktaş), İstanbul, 2000; S. Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* cilt 2 içinde (çev. A. Berktaş), İstanbul, 2004; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra, 1969; S. Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700: A Political and Economic History*, Londra ve New York, 1993; V.M. Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, 2 cilt, Lizbon, 1965-68; J. Aubin, (ed.), *La Decouverte, le Portugal et l'Europe*, Paris, 1990; Luis Filipe F.R. Thomaz, *De Ceta a Timor*, Viseu, 1998.
- 9 Bkz. Ek 1.
- 10 Francisco Marques de Sousa Viterbo, "Viagens da Índia a Portugal por terra e vice-versa" başlığı altında, *O Instituto*, vol. 44 (1897) ve vol. 45'te (1898) yayınlanmış olan çok sayıdaki makale. Bu çalışmalar sonradan Coimbra'da, üniversite matbaasında bir kitapçık olarak da yayınlanmıştır.
- 11 S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles): Bibliographie, Itinéraires et Inventaires des lieux habités*, Ankara, 1991, örneğin Antonio Tenreiro s. 155, Mestre Afonso s. 270-71.
- 12 S. Özbaran, "António Tenreiro'nun Osmanlı topraklarında yaptığı gezi notları (1523-1529)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, 1984, s. 55-67.
- 13 Bacqué-Grammont, "Un Rapport Ottoman sur Antonio Tenreiro", *Mare Luso-Indicum*, III, 1976, s. 161-173.
- 14 Bkz. Ek 1.
- 15 Bkz. Ek 2.

- 16 Kısaltmalar listesinde Carreira, *Do Preste João* olarak gösterilen kitap.
17 Kısaltmalar listesinde Correia-Afonso, *Intrepid Itinerant* olarak gösterilen kitap.
18 Kısaltmalar listesinde Serrão, *Un Voyageur* olarak gösterilen kitap.

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Ribeiro, s. 3.
2 Güzergâhlar ve eserin bir değerlendirmesi için bkz. Carreira, *Do Preste João*..., s. 57-67.
3 Bkz. Ek 3, son cümleler.
4 Baião, s. 2-127.
5 Eskiçağda kullanılan Amida'dan gelen, bir süre Amid ya da Kara-Amid olarak söylenen tanımının yansıması.
6 Surlar, Doğu Roma (Bizans) tahkimatının günümüze kalmış bir örneğidir.
7 *Vezinho* (ya da *vizinho*), komşu durumu ya da yakın olma anlamlarına gelmektedir; gezginin bu tanımla dile getirmek istediği birim "hane" olmalıdır. Nejat Göyünç, güneydoğu Anadolu nüfusu-na ait 1518 tarihli Osmanlı sayım defterinden derlediği istatistiklerde Amid (Diyarbakır şehri) için şu rakamları yansıtmıştır: İslâm 1220 hane, Hristiyan 1065 hane ve Yahudi 28 hane. Resmi görevlilerin, ailelerinin ve başka unsurların eklenmesiyle ve "hane"nin 5 ile çarpılmasıyla elde edilen nüfusun 12.000'i aştığı görülmektedir. Göyünç, 1540 yılına ait başka bir defterden çıkardığı sonuçlara göre de Diyarbakır nüfusunun o yıllarda 18.000 kadar olduğunu saptamıştır (N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (ed. O. Okyar), Hacettepe Üniversitesi: Ankara, 1975, s. 73). Göyünç'ün ortaya koyduğu verilere göre bir değerlendirme yapıldığında, Tenreiro'nun "hane" olarak algılanabilecek 4.000 rakamının pek hatalı olmadığı varsayılabilir.
8 "Dost (dâst)-ı Mariya."
9 Metinde Osmanlı sultanı, *Grão Turco* (Büyük Türk) olarak geçmektedir. Gerek Tenreiro'nun gezi notlarında gerekse diğer seyahatnamelerde *itinerários*'ta kullanılan "Türk" tanımı, Osmanlı idaresinin temsilcisi ya da ordu mensubu olarak algılanmalıdır; Avrupa tarih edebiyatında Osmanlıları ve büyük ölçüde İslâm'ı temsil için kullanılan "Türk" tanımı, Osmanlı tarih literatüründe ve resmi yazışmalarında, imparatorluğu ifade eden bir aidiyet terimi olarak yer almamıştır. Türkmenler, "*Turquimaïs*" adı altında belirtilmiştir. Ayrıca vurgulamam gerekir ki, Portekizliler, Hint Okyanusu'ndaki konumlarından dolayı, İslâm dünyasında Osmanlılar tarafından, özellikle Anadolu ve Rumeli için kullanılmış olan "Rûm" / "Rûmi" tariflerinden mülbem olarak, *Rume* (çoğ. *Rumes*) terimlerine de yer vermişlerdir (Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi: İstanbul, 2004, s. 78-88).
10 16. yüzyıl başlarında güneydoğu Anadolu bölgesinde egemenlik el değiştirmiş, Safevi devletinin yayılması 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı ile noktalanmış, tarihçi olarak da bilinen İdris-i Bitlisî'nin Osmanlı İmparatorluğu adına girişimleri sonucunda birçok yer, bu arada Diyarbakır 1517 yılında Osmanlı yönetimine bağlanmıştır (Göyünç, s. 72; M.H. Yıncı, "Diyarbakır," *İA*).
11 Diyarbakır beylerbeyliğinde 1522-1531/32 yıllarında bulunan kişi Hüseyin Paşa idi (J.-L. Bacqué-Grammont, "Un Rapport Ottoman sur António Tenreiro," *Mare Luso-Indicum*, III, 1976, s. 161).

- 12 Yazar, 'Kızılbaş'ların İranlı olduklarını söylüyorsa da, Safevi devletinin Anadolu Türkmenlerince de desteklendiği unutulmamalıdır. "Kızılbaş" Sünni Müslümanlar tarafından Şiilere, giydikleri kırmızı başlık nedeniyle verilen isimdir (tasvir edilen dönemdeki gelişmeler için bkz. F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1992, çeşitli yerlerde).
- 13 Arapça *al-barāa* sözcüğünden türeme (Machado, *Dicionário*); Osmanlıcadaki *berāt*.
- 14 *Cordovil* sözcüğü, aslı Arapça Kurtuba olan İspanya'daki "Córdova kentine özgü" anlamında kullanılmıştır (Machado, *Dicionário*).
- 15 1 *legoa* yaklaşık 5 kilometrelik uzaklık ölçüsü.
- 16 *Taforea*, Hindistan taraflarında daha çok atları taşımak için kullanılan bir gemi tipi idi. Metinde (s. 63) "Aqui passamos ho rio Eufates, onde ja tambem vem metido o Tigris, em hua barca muyto grande feyta a modo de taforea com remos..." cümlesi yer almaktadır; ve "... oradan Dicle de geçmektedir..." gibi bir anlam çıkabilmektedir. Anılan bölgedeki nehir nakliyatı üstüne araştırma yapan Cengiz Orhonlu ve Turgut Işıksal şunları kaydetmektedir: "Nehirde kullanılan gemi cinsleri vesikalarda geçtiğine göre kayak, şayka, grab, firkate'dir. Bunlardan başka bir *üstü* açık kayak geçmektedir ("Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *Tarih Dergisi*, sayı 17-18, 1963, s. 85).
- 17 Osmanlı yönetiminin hazırladığı tapu-tahrir defterlerinde Şam'a bağlı bir nahiye olarak geçen bu bölgenin 1523'te yani Portekizli gezginin varışından ilki yıl kadar önce gerçekleştirilen sayım kayıtlarındaki nüfusu 1328 *hane* Müslüman, 125 *hane* Hristiyan ve 30 *hane* de Yahudi olarak görülmektedir. Tenreiro'nun genel tahmini tahrir defterine yakın olmakla beraber çok büyük olan Müslüman çoğunluğu belirtmemektedir (M.A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban: Beyrut, 1982, s. 55).
- 18 Bakhit'in (*Ottoman... Damascus*, s. 49) yansıttığı 1543 yılındaki Osmanlı sayımına göre, Şam merkez sancağını oluşturan 36 mahallede, 7213 *hane* ve 358 bekâr (*mücerred*) Müslüman; 546 *hane* ve 31 bekâr Hristiyan ile 519 *hane*, 201 *hane* ve 12 bekâr Yahudi, ayrıca 9 bekâr Sâmîrî/Samarit bulunmaktaydı. Bu durumda, Tenreiro nüfusu doğru tahmin etmiş, ancak Müslümanların büyük çoğunluk oluşturduklarını vurgulamamıştır.
- 19 *Bestidunya* deyimini Farsçada cennet anlamına gelen *bihîşt* ve Arapçadaki *dünya* sözcüklerinden oluşmuştur ve seyyah tarafından Şam'ı (herhalde bahçelerini) tasvir eden bir tanım olarak kullanılmıştır.
- 20 1525-26 yıllarında yapılan bir sayım (*tapu-tahrir*) defterine göre Safed'de 1.099 *hane* ve 217 bekâr, 17 imam ve kâtip, 37 müezzin, 2 sakat ve 6 kör Müslüman nüfus, bunun yanı sıra 1.075 *hane* Yahudi (başta Portekiz ve Kastilya mahallelerinin sayıldığı *Yahûda ta'îfesi*) bulunmaktaydı (A. Cohen ve B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University Press: Princeton, 1978, s. 155-158).
- 21 Portekizceye *el-Arab*'ı karşılamak üzere geçmiş bir sözcük olup burada şehirli olmayan, itaat altına alınamayan ve çölde göçebe yaşam süren bir topluluk için kullanılmıştır (Machado, *Dicionário*; Sousa, *Vestigios*).
- 22 Bu tarım, Osmanlıların düzenlediği 1524 tarihli Mısır kanunnâmesinde "boş ve atıl yer" olarak geçmektedir (Barkan, *Kanunlar*, s. 363).

- 23 Osmanlı yönetiminin 1525-26'da yaptırdığı sayıma göre Remle'de 336 hane bulunmaktaydı; bunların 54'ü Türkmen, 26'sı Hristiyanı (Cohen and Lewis, *Population*, s. 137-140).
- 24 Gazze, Şam beylerbeyliğine bağlı bir sancak.
- 25 Eski Mısır anlamında kullanılan *Mısır el-Atika* ya da *Mısır el-Kadime*. Mısır'daki yer isimlerine ilişkin bilgiler veren Doçent Samira Kortantamer'e müteşekkirim.
- 26 Francisco de Albuquerque, 1511 yılında Hristiyan olan Kahireli Samuel olabilir (J.A.da Silva Tavim, "Os judeus e a expansão portuguesa na Índia durante o século XVI," *Arquivos do Centro Cultural Calouste Gulbenkian*; XXXIII, 1994, s. 143).
- 27 G. Baer (*Egyptian Guilds in Modern Times*, Kudüs, 1964, s. 24) 1870'lerde loncaların 63.000 üyesi bulunduğunu yazmaktadır.
- 28 Arapça *amîr* sözcüğünden türeme olmalıdır (Osmanlıcada *emîr*).
- 29 Bu kısım, Suraiya Faroqhi'nin *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)* kitabında (Tarih Vakfı: İstanbul, 1995) Kahire hac kervanına yer verdiği sayfalara (s. 35-37) bir katkı olabilir.
- 30 Mısır'da, yaklaşık 7,5 litre tutarındaki *keyle* (W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri* (çev. A. Sevim), Edebiyat Fakültesi: İstanbul, 1990, s. 49.)
- 31 Winter, *Egyptian Society*, s. 232: Mısır'da polis yetkilerinin en önemlisi yeniçeri ağasıydı ve her türlü ağır cezayı verebiliyordu.
- 32 *Real* (çoğ. *réis*), küçük bakar bir Portekiz parası olup o tarihlerde 1/400 *crúzado* değerindeydi.
- 33 Portekizcede *gafarro* olarak da geçen *Bâc-ı kâşfâr* bir geçiş vergisidir. Ancak, Tenreiro'nun verdiği anlama bakıldığında (estavaõ mouro, que arrecadaõ tributo de todo o judeu, e Christaõ, que por alli passa, que elles chamaõ *gafar*, que valerá de cada cabeça este tributo vinte e quatro, ou vinte e cinco réis) Müslüman olmayanlardan alınan *cizye* (ya da Mısır'da kullanılan biçimiyle *cavâli*) vergisi kastedilmiş olabilir (Winter, *Egyptian Society*, s. 210; Bakhit, *Ottoman... Damascus*, s. 160). Ayrıca bkz. Sousa, *Vestigios*, s. 128).
- 34 Dalgado (*Glossário*) ve Machado (*Dicionário*) bu terimi Arapçadaki *sabîl-allah* karşılığı olarak veriyorlar; ancak gelip geçenlerin son içmeleri için, hayrat olarak yapılan yer anlamına gelen *sebil-hane* biçiminde düşünmek daha isabetli olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Değerlendirmeler için bkz. Disney'in makalesinin çevirisi: Ek 1.
- 2 Carreira, *Do Preste João...*, s. 84.
- 3 Afonso burada yanlış bilgi vermektedir; Diyarbakır 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa komutasında Safevilerden alınıp, Osmanlı egemenliği altına sokulmuştur.
- 4 Bahreyn'i 1559 yılında Lahsa beylerbeyi Mustafa Paşa komutasındaki askerler kuşatmıştır. Gerçekten, Osmanlı belgelerinden de anlaşılacağı üzere, bu sefer merkezi otoritenin izni olmadan yapılmış ve askerlerin telef olmasıyla son bulmuştur (S. Özbaran, "Körfez'den Bir Öykü: 1559 Bahreyn Trajedisi", *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi: İstanbul, 2004, s. 162-171).
- 5 Yerasimos, *Les Voyageurs...*, s. 271.
- 6 Aslı *maçeyedi* olan, zamanla batı kaynaklarında *medin* ya da *medain'e* dönüşen ve Osmanlı yönetimiyle birlikte Mısır'da *pare* olarak basılan bu para birimi Mestre Afonso'nun bu gezisi sırasında 2 Osmanlı *akçe*'sine yakın bir değerdeydi (H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Pa-

ra ve Maden Hareketinin Yeri", *Gelişme Dergisi (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar* özelsayısı), 1978, s. 9; Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press: Cambridge, 1999, s. 94-96).

- 7 Yerasimos, *Les Voyageurs...*, s. 271'de Adana olarak belirliyor.
- 8 Mestre Afonso'nun Urfa'dan geçtiği yılın ertesine ait Osmanlı tapu/tahrir defterinden derlenen rakamlara göre Urfa'da 1704 hane (= 8520 kişi) Müslüman, 866 hane (= 4330 kişi) Hristiyan bulunmaktaydı (Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu...", s. 79). Gezginin anılarında Ermeni nüfusunun başat olarak ifadelendirilmesi hatalıdır (ayrıca bkz. N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, 1983, s. 32.)
- 9 Bu fetih 1517 yılında olmuştur.
- 10 *Alqueira* kuru ürünler için kullanılan, 13 litreye denk gelen bir ölçü birimidir.
- 11 Profesör Rahmi Hüseyin Ünal'ın verdiği bilgiye göre Urfa-Birecik arasında Çermelik köyü yanında, cami ve haziyesiyle bir han ve yıkıntıları bulunmaktadır.
- 12 Bu tarihlerde 1 *şahi*, 5 *para* ya da 7-8 *akçe* değerindeydi (Pamuk, *A Monetary History...*, s. 97.)
- 13 1570-71 tarihli Osmanlı tahrir defterlerine dayanarak yapılan bir tahminde Birecik nüfusunun o zamanlar 3.900 kişi ve yeni gelen birkaç Hristiyan aile dışında tümünün Müslüman olduğu ortaya konmuştur (Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu," s. 80). Yazarın kullandığı *vesinho* sözcüğünü, başka yerlerde olduğu gibi burada da "hane halkı" olarak anlıyorum.
- 14 Portekiz'de Tejo Nehri üzerinde bir kent.
- 15 Doğrusu *cotónias* olmalıdır.
- 16 Metinde *caldeira* olarak geçen bu sözcüğü "tava" yerine, pekmez yapım geleneğine uygun düşmesi için "kazan" olarak çevirdim.
- 17 *Almude* Arapçadaki *al-mudd* kelimesinden türetilmiştir ve Ortaçağ sonlarına doğru 2.84 kg veya 3.673 lt.; 1518 yılında güneydoğu Anadolu'da 2.052 kg ya da 2.66 lt. olarak değerlendirilmiştir (Hinz, *Islamische Masse*, s. 46-7).
- 18 *Tostão* (çoğul hali *tostões*) Portekiz'de 100 reis karşılığı bakır bir para birimidir.
- 19 1570'lerde yapılan bir sayım defterindeki rakamlara dayanarak Halep'te 8,242 hane, yani 45,331 kişinin barındığı tespit edilmiştir (Barkan, "Tarihi Demografi...", s. 22.
- 20 Osmanlı teşkilatındaki *yeniçeri ağalığı* karşılığı kullanılmış olmalıdır.
- 21 "Gabardine" olarak algılanmalıdır, herhalde Osmanlı'nın *kaftan*'ı.
- 22 Metinde *chauses* olarak geçmektedir; aslında, Osmanlı yönetiminde genellikle eyaletlere, kimi görevlerin ifası için gönderilen askeri sınıf üyeleridir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Gaspar de Sao Bernardino ve gezi notları için bkz. Ek 4.
- 2 Carreira, *Do Preste...*, s. 164.
- 3 Bkz. Ek 4.
- 4 *Larim* (çoğulu: *Larins*), Basra Körfezi ve Hint Okyanusu ülkelerinde 16. ve 17. yüzyıllarda kullanımda olan ve 125 *dinar* ya da 1/80 *tûmân* değerinde gümüş bir paradır (H.L. Rabino, *Coins, Medals and Seals of the Shâhs of Irân*, Hertford, 1945; ve J.Allen, "Larin," *EI2*.)
- 5 Reis için bkz. Bölüm I, not 32.

- 6 Metinde *tombe* olarak geçen bu terim Safevilerde bir hesaplama birimi olup tedavüldeki bütün paralar ona göre değerlendirilirdi (bkz. W. Hinz, "Die spät mittelalterlichen Währungen im Bereich des Persischen Golfes," C.E. Bosworth (ed), *Iran and Islam*, Edinburg University Pres, 1971, s. 310-311).
- 7 *Medin* için bkz. Bölüm I, not 6.
- 8 Özellikle çöl serüvenlerinin gezi edebiyatında tuttuğu yer ve Godinho'nun bu yöreler hakkında yazdıkları için bkz. Ek 1.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Manuel Godinho'nun seyahatnamesi, andığım ilk baskısından başka Lizbon'da aynı başlık altında 1842'de, yine Lizbon'da 1944'te ve tekrar Lizbon'da 1974 yılında yayınlanmıştır. Vitolio Lobo ve John Correia-Afonso tarafından Portekizce metinden tercüme edilen, John Correia-Afonso'nun girişi ve notlarıyla birlikte İngilizce çevirisi *Intrepid Itinerant: Manuel Godinho and His Journey from India to Portugal in 1663* başlığı altında, 1990'da basılmıştır (Oxford University Press, Bombay).
- 2 Correia-Afonso, *Intrepid Itinerant*, "Introduction"; Carreira, *Do Preste João*, s. 177 vd; Disney, Ek 1, Correia-Afonso, Ek 2.
- 3 Bkz. Ek 2.
- 4 Orta Rebelo'nun gezi notlarından yansıttığım Bağdat tasviri için bkz. Üçüncü Bölüm.
- 5 *Pataca*, menşei kesin olarak bilinmeyen bir para birimiydi; 16. yüzyılda 2.400, daha sonraki dönemlerde 3.300 reis değerindeydi (R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India 1497-1550*, Susil Gupta: Londra, 1967 (2. baskı), s. 71).
- 6 Bkz. Ek 2.
- 7 Seyahatnamede geçen *Hugiemals*'ın, "câmler" olduğunu, "hû-câmler" olarak da anıldığını belirten Profesör Ahmet Yaşar Ocak'a teşekkür ederim.
- 8 Ahmet Yaşar Ocak'ın *Kalenderiler* ve Kalenteri zümreleri üstüne yaptığı ayrıntılı çalışmalara bakılarak değerlendirildiğinde, Godinho'nun Halep vesilesiyle verdiği bilgilerin belli tamamlayıcı niteliği olabilir.
- 9 Ö. L., Barkan "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" makalesinde (*Türkiyat Mecmuası*, cilt X, 1953, s. 22) verdiği bir istatistikte, Halep'in 1586 yılındaki nüfusunu 8430 hane -aşağı yukarı 42,000 kişi- olarak yansıtmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Bu kitapçıkta verilen Ek 1'deki Anthony Disney'in makalesinin sonuna yerleştirdiği listede bakıldığında, Hindistan-Kızıldeniz-Akdeniz üzerinden Lizbon'a ulaşılan güzergâhların ne kadar fazla olduğu anlaşılmaktadır.
- 2 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1974.
- 3 *The Prester John of the Indies: A True Relation of the Landes of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Father Francisco Alvares*, çev. Lord Stanley of Alderley, ed. C.F. Beckingham and G.W.B. Huntingford, 2 cilt, Cambridge University Press, 1961.

- 4 Rumi (Portekizcede *Rume*) tanımı, Portekizliler tarafından önceleri –Mamluklar zamanında– es-ki Bizans (Doğu Roma) ülkelerinden gelen ve daha ziyade gönüllü asker, ateşli silah uzmanı ve gemicilikte çalışabilen ustalar gibi sınıflar için kullanılmıştır; daha sonraları Osmanlılar için benimsenmiştir (bkz. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum/Rumi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi: İstanbul, 2004), s. 78-88. Ayrıca bkz. Birinci Bölüm, not 9.
- 5 Tercüme eden ve yayına hazırlayanlar: C.F. Beckingham ve G.W.B. Huntingford, Londra: Hakluyt Society, 1954, s. 175-190.
- 6 Arapçadaki *calba* ya da *celaba*; tek direkli ve yük/hayvan taşıyan gemi türü. *Celiyye* karşılığı kullanılmış olabilir (bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK: Ankara, 1992, s. 90.)

Ek 1

- 1 İlkin *Instituto*, cilt. 44 (1897) ve 45 (1898)'te ve sonradan 146 sayfalık bir kitapçık olarak Coimbra'da Imprensa da Universidade'de 1898 yılında yayınlanmıştır. Bu bildiride ikinci edisyon kullanılmıştır ve bundan böyle SV olarak kısaltılacaktır.
- 2 SV, s. 14-15.
- 3 SV, s. 15-16.
- 4 Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, ed. W.F. Sinclair and D. Ferguson, Hakluyt Society, Londra, 1902; *Itinerários da Índia a Portugal por terra*, ed. António Baião, Coimbra, 1923; Gaspar de São Bernardino, *Innerário da Índia por terra até à ilha de Chipre*, ed. Augusto Reis Machado, Lizbon, 1953; Manuel Godinho, *Relação do novo caminho que fez por terra e mar; vindo da Índia para Portugal, no anno de 1663...*, ed. Augusto Reis Machado, Lizbon, 1944; Manuel Godinho, *Relação...*, ed. António Machado Guerreiro, Lizbon, 1974; John Carreira-Afonso, *Intrepid Itinerant*, Manuel Godinho and his Journey from India to Portugal in 1663, Bombay, 1990.
- 5 "Relación de la vida del capitán Domingo de Toral y Valdes," *Autobiografías y memorias*, ed. Manuel Serrano y Sanz, Madrid, 1905, s. 485-506; *Travels of Frei Sebastião Manrique*, 1629-43, ed. C. Eckford Luard and H. Hosten, Hakluyt Society, Oxford, 1927; Joaquim Veríssimo Serrão, *Un voyageur portugais en Perse au début du XVIIe siècle: Nicolão de Orta Rebelo*, Lizbon, 1972; J. Gentil da Silva, *Alguns elementos para a história do comércio da Índia de Portugal existentes na Biblioteca Nacional de Madrid*, Lizbon, 1950, s. 59-62; Godofredo Ferreira, *Relação da viagem de um correio...*, Lizbon, 1953.
- 6 İlki için bakınız Luís Maria Pedrosa dos Santos Graça, "Notícia de uma relação de viagem do século XVII: o 'tratado de Álvaro da Costa'", *Portugaliae Histórica*, c.1, Lizbon, 1973, s. 306-320.
- 7 Örneğin, İngilizcede Ralph Fitch ve John Newberry'nin önemli öyküleri hâlâ Richard Hakluyt ve ya Samuel Purchas'ın sayfaları içinde; Thomas Herbert'in *Travels*'inin 1677 baskısında; Mandes-lo'nun 1727 baskısında bulunabilmektedir.
- 8 Luciano Ribeiro, "A viagem da Índia a Portugal por terra, feita por António Tenreiro", *Studia*, 3, 1959, s. 110-123; John Correia-Afonso, "Tales of Travel and the Journey of Fr. Manuel Godinho", *Indica*, 1953, s. 68-76; "Manuel Godinho's Alternatives to the Carreira da Índia", *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*, ed. T.R. de Sousa, Yeni Delhi, 1985, s. 84-89; ve "Postscript to an Odyssey: More Light on Manuel Godinho", *Modern Asian Studies*, 22, 1988, s.

- 491-502; Virginia Rau, "Les Portugais et la route terrestre des Indes à la Méditerranée aux XVIe et XVIIe siècles," *Mediterrâneo e Oceano Índico*, 1970, s. 91-98; Luís Graça, *A visão do oriente na literatura portuguesa de viagens: viajantes portugueses e os itinerários terrestres (1560-1670)*, Lizbon, 1983; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport Ottoman sur António Tenreiro", *Mare Luso-Indicum*, 3, 1976, s. 161-176; A.R. Disney, "The Portuguese Overland Courier Service between Europe and India in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", in *Dom Peter Felicitation Volume*, ed. E.C.T. Candappa and M.S.S. Fernandopulle, Colombo, 1983, s. 51-64; ve "The Portuguese and Foreign European Overland Merchant Trading between the Eastern Mediterranean and South and Southwest Asia, c. 1515-1645", *Vice-Almirante A.Teixeira da Mota: In Memoriam*, Lizbon, 1989, c. 2, s. 169-181.
- 9 Holden Furber, "The Overland Route to India in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Journal of Indian History*, 29, 1951, s. 105-133; Ugo Tucci, "Mercanti Veneziani in India alla fine del secolo XVI", *Studi in onore di Armando Saponi*, ed. Guido Astuti et. al., Milan, 1957, c. 2, s. 1089-1111; Hermann Kellenbenz, "Le front hispano-portugais contre l'Inde et le rôle d'une agence de renseignements au service de marchands allemands et flamands", *Studia*, 11, 1963, s. 263-290; C.R. Boxer, "Uma raridade bibliografica sobre Fernão Cron", *Boletim Internacional da Bibliografia Luso-Brasileira*, 12/2, 1971, s. 323-344; S. Subrahmanyam, "An Augsburg in Asia Portuguesa: Further light on the commercial world of Ferdinand Cron, 1587-1624," *Emporia, Commodities and Entrepreneurs in Asian Maritime Trade, c. 1400-1750*, ed. R. Ptak and D. Rothmund, Stuttgart, 1991, s. 401-425; R.J. Barendse, "The Long Road to Livorno: the Overland Messenger Services of the Dutch East India Company in the Seventeenth Century", *Itinerário*, 12/2, 1988, s. 25-43.
- 10 Belirli kanıtları olmakla birlikte, gerçekte yapıldıkları kesin olmayan birçok yolculuk listeye alınmamıştır. Aslında çoğu yolculuk yapılmıştı.
- 11 Kadınlarla ilgili referanslar için bkz. SV, 91-4; Baião, 136; Serrão, *Un voyageur* 35; Couttre, f. 241; Valle, I, V-IX.
- 12 Garcia de Silva y Figueiroa, *Commentarios...*, 2 cilt, Madrid, 1903-1905, s. 9-10.
- 13 HAG LM 15, f. 26v; *Boletim da Filmoteca Ultramarina Portuguesa*, Lizbon, 1958, s. 27.
- 14 Diego Aduarte, *Historia de la provincia del Sancto Rosario de la orden de predicadores en Philipinas, Japon y China (1640)*, Saragossa, 1693, II, s. 410-428.
- 15 BL. Addit, 28430, f. 31.
- 16 Simancas, Estado Venecia leg. 1339, no. 4.
- 17 Simancas, Estado Venecia leg. 1339, no. 2, 60 ve 61.
- 18 Holden Furber, "The Overland Route...", s. 11-12.
- 19 Simancas, Estado Venecia leg. 1540, no. 389.
- 20 İspanya ve Hint Adaları arasındaki posta işlerinin tekeli verilmiş ve sonunda bu işi miras edinmiş olan *correo mayor de Indias* için bkz. M.M. Matilla, *El Correo en la España de los Austrias*, Madrid, 1953, bl. 3, s. 43-51.
- 21 BNL, cod. 939, pt. 2, f. 87v.
- 22 Silva y Figueiroa, *Comentarios*, II, s. 607.
- 23 Simancas, Estado Venecia leg. 1339, no. 4.

- 24 Altano ve Bontempelli ile yapılan anlaşmalar için bak Disney, "The Portuguese and Foreign Merchants", çeşitli yerler. Toledano için bak M.M.Matilla, *El Correo*, s. 112, n. 30.
- 25 Carmelite rahiplerinin haberleşme hizmetleri için bak özellikle H.G.Chick, *A Chronicle of the Carmelites in Persia...*, 2 cilt, Londra, 1939, I, s. 361-363, 444, II, s. 1028, 1242 ve çeşitli yerler.
- 26 *As Gavetas*, IV, 97-98.
- 27 *The Adventures of Captain Alonso de Contreras*, çev. ve ed. Philip Dallas, New York, 1989, s. 24-25.
- 28 Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos*, II, s. 164.
- 29 Bu paragrafaki referanslar için bak Silva y Figueiroa, II, s. 36-37, 361; Chick, II, s. 1134, 1213-1217; Hermann Gollancz, *Chronicle of Events between the Years 1623 and 1733 relating to the Settlement of the Order of Carmelites in Mesopotamia*, Londra, 1927, s. 394; *As Gavetas do Torre do Tombo*, 12 cilt, Lizbon, 1960, V, s. 137-143; ANTT, LM 26, f. 367. Ayrıca, daha genel olarak, Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos*, II, s. 157-171, Dejanirah Potache, "The Commercial Relations between Basrah and Goa in the Sixteenth Century", Hint-Portekiz Tarihi üstüne IV. Uluslararası Seminer'de (Lizbon, 11-16 Kasım 1985) sunulan basılmamış bildirisi; ve Disney, "Smugglers and Smuggling in the Western Half of the Estado da India in the Late Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Indica*, 26/1-2, 1989, s. 57-75.
- 30 Paul Mason, *Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896, s. 416-420.
- 31 J.H. van Linschoten, *Itinerario*, I, s. 50.
- 32 Baião, s. 16, 146-148, 150-151, 236.
- 33 Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos*, III, s.127
- 34 Couttre, yp. 208-215b, 226.
- 35 Goa Engizisyon Soruşturması'ndan krallığa, 23 Aralık 1562, *As Gavetas*, I, s. 156-157.
- 36 Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Copenhagen, 1973, s. 195.
- 37 Krallıktan genel valiye, 4 Mart 1616.
- 38 Toral, s. 505-506.
- 39 Bak James C. Boyajiyian, *Portuguese Bankers at the Court of Spain 1626-1650*, New Brunswick, 1983, ve *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs, 1580-1640*, Baltimore, 1993.
- 40 *Intrepid Itinerant*, s. 141.
- 41 *Intrepid Itinerant*, s. 19.
- 42 T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom* [1926], Harmondsworth, 1962, s. 81-83.
- 43 *Intrepid Itinerant*, s. 173-174.
- 44 Charles M. Doughty, *Passages from Arabia Deserta*, selected by Edward Gamett (1931), Harmondsworth, 1956, s. 15.
- 45 Doughty, *Passages*, s. 26, 35-38, 48, 49, 51-60, 71, 72; *Intrepid Itinerant*, s. 136-144.
- 46 Edward Said, *Orientalism*, New York, 1978, türlü yerler, özellikle de s. 21.
- 47 Douglas Carruthers, *The Desert Route to India*, London, 1928; Christina Phelps Grant, *The Syrian Desert, Caravans, Travel and Exploration*, London, 1937.

Ek 2

- 1 Bailey Diffey and George Winus, *Foundations of the Portuguese Empire, 1415-1580*, Minneapolis, 1974, s. 203.

- 2 Karş. M.D. David, *History of Bombay*, 1661-1708, Bombay, 1973, s. 41-44.
- 3 A. Machado Guerreiro tarafından girişi yazılan ve notlanan 4. baskı (Lizbon, 1974).
- 4 Cilt I, *Estado da Índia*, Tomo I, Lizbon, 1978.
- 5 Aynı yer.

Ek 3

- 1 Sousa Viterbo, *Viagens da Índia a Portugal por terra e vice versa*, "O Instituto", XLIV (1897) ve XLV (1898); krş. *Arquivos do Centro Cultural Português*, I (1969), s. 210, not 11.
- 2 Bu baskı ile ilgili olarak bkz. D. Manuel (II), *Livros Antigos portugueses 1489-1600*, Londra 1932, II, s. 572-589. Ayrıca, Sousa Viterbo, *O movimento tipográfico em Portugal no século XVI (apontamentos para sua história)*, "O Instituto", LXVII/no 11, Coimbra, 1920, s. 548; A.J. Anselmo, *Bibliografia das obras impressas em Portugal no século XVI*, Lizbon, 1926, s. 240.
- 3 Bu baskı ile ilgili olarak bkz. Sousa Viterbo, *O movimento tipográfico e literário em Coimbra no século XVI. João de Barreira*, "O Instituto", XLI/no 13 (1894), s. 838; Anselmo, *age*, no 189, s. 51 (Sousa Viterbo'dan naklen).
- 4 Fernão Mendes Pinto'nun *Peregrinação*'sunun ardından.
- 5 *Itinerários da Índia a Portugal por terra*, revistos e prefaciado por António Baião, Coimbra 1923 (*Scriptores Rerum Lusitanorum* (série B) II). Makalede bu baskıya gönderme yapacağız.
- 6 Hugh Murray, *Historical account of discoveries and travels in Asia from the earliest ages to the present time*, c. I, Edinburg, 1820, s. 367-381.
- 7 B(aião), s. 825: os mouros; de même P[rimeira]; S[egunda]: mouros, P et B 1228 em campo S no campo. P et B 1725 entrey eu em. P et B 1820-21 de beber e sempre... deytando vinho S de beber vinho. Etc.
- 8 PS muyto revitados B 916 revitados. PS Turgimari B 124 Turquimães. P de cerca duas legoes S de cerca duas legoas B 1716 cerca de duas legoas. P a noyte B 1929-30 de noite. Etc.
- 9 Frederico Gavazzo Perry Vidal, "Uma nova lição da "Viagem por terra" de António Tenreiro", *Pri-meira Congresso da História da Expensão Portuguesa no Mundo, Publicações da 2a Secção, II. Portugueses no Oriente*, Lizbon 1938. s. 109-125.
- 10 *Age*., s.118.
- 11 1560 baskının içindekiler kısmını 69 bölümden, 1565 baskısınınki ise 67 bölümden oluşmaktadır; farklılık, 1560 baskısında bulunan içindekiler kısmının numaralandırılması sırasında yapılan dik-katsizlikten kaynaklanmaktadır.
- 12 Castanheda, kitap VI, bölüm XLVI, ed. Pedro de Azevedo, Coimbra 1929, s. 224.
- 13 Castanheda, kitap VII, bölüm LXX, ed. Laronjo Coelho, Coimbra 1933, s. 121-123.
- 14 Bkz. ed. Coimbra, 1933, s. [524].
- 15 Barbosa Machado, *Biblioteca Lusitana*, II, ed. 1966, s. 30, 1554'teki gibi VII. kitabı verir.
- 16 Bkz. Barbosa Machado'da sözkonusu edilen mezarı, I. c. VIII. kitabın önsözünde, ölümünden sonra, şunların yazıldığını belirtmek gerekir: "pelos filhos de Fernão Lopes de Castanheda" (ed. age, s. [191]).
- 17 Tenreiro ile ilgili olarak bkz. Barros, III, kitap VII, bölüm 9, ed. Hernani Cidade, s. 392; Francisco de Andrade, *Crónica de D.João III*, II, bölüm 49 (ed. 1796, s. 339); Diogo do Couto, IV, kitap V,

bölüm 7. Castanheda ile ilgili olaylar yeterince açık olduğundan kanıtlayıcı referanslar gerekmemektedir.

- 18 Burada özgün baskıya sadık kalınmıştır.
- 19 Halep hakkında, 61. bölüm için (s. 117), 33. bölüme atıfta bulunuyor. (1560 baskısında, 1565 baskısında ve Baião'nun baskısında yanlış olarak 31. bölüme gönderme yapılıyor). Limasol/"Alamizon" ve Magosa, 64.bölüm için (s. 124), 48. ve 50. bölümlere atıfta bulunuyor. (1565 baskısı ve Baião'nun versiyonu; 1560 baskısında yanlışlıkla 50. ve 52. bölümlere başvuruluyor).
- 20 Ms. Ajuda 50-V-22, fol. 350r-355v; Perry Vidal, l.c., s. 119-126.
- 21 Luciani Ribeiro. "A viagem da Índia a Portugal por terra, feita por António Tenreiro". *Studia*, 3, 1959, s. 110-123.
- 22 Ribeiro'daki hayali okumalar çok fazladır. Başlıcaları arasında şunlar bulunmaktadır: s. 117 not 3'te, "Gua" oryantal bir yer adını almış ve *qua* olarak okunmuş; s. 120'de *arabios*, *atabios* olarak okunmuş; s. 122'de "Lexo", "Lepo", Halep olarak; "tuxol de suua" (!), "Tripol de Siria" olarak okunmuştur. Perry Vidal'in de yanlışları vardır: s. 120'de, *anteveno*'nun *auto venereo* için, "paraffi", "Xaraffi" için kullanıldığı gibi. *Viagem*'i metne sadık biçimde ortaya koymak gerekmektedir.
- 23 Bkz. *Itinerário*'dan Castanheda'nın *História*'sında (1552 Ocak ayında yayınlanan II. kitabından yapılan) alıntı.
- 24 Ed. Perry Vidal, s. 123; ed. Luciano Ribeiro, s. 120.
- 25 Castanheda, kitap VI, ed. *age*, s. 121; *Itinerário*, s. 107; *Viagem*, ed. Vidal, s. 119; ed. Ribeiro, s. 116.
- 26 64. bölümdeki bir boşluğu gösterelim. Tenreiro Kıbrıs'tan ayrıldıktan sonra, Girit'in güney kıyısına ulaşmış "Ruvinho'da.... Istrie kıyısının uç sınırında" (Rovigno'da, günümüzdeki Rovinj'de) karaya çıktı: "(...) navegando com muito trabalho, e fortuna, por ser inverno, chegamos a ilha de Candia da banda do sul a hum porto da dita ilha, em que está hua villa que se chama Ruvinh.".
- 27 Castanheda, kitap VI, ed. *age*, s. 223. Portekizlilerin Lâr'dan Şiraz'a yolculuklarına ilişkin bkz. benim Tenreiro hakkındaki yorumları: *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, VII (1969), s. 33-34.
- 28 İtaliyanlar önemli varyantlardır.

Castanheda, II, bölüm 58, s. 337: Esta ilha d'Ormuz estaa tres legoas da terra firme. *E altura de vinte e sete groas da banda do norte*. Tera de roda ytres ou quatro legoas, *nao he viçosa d'arverodo, nem de fontes d'agoa nem de rios*. Ha nella hua pequena serra que d'hua parte he hua pedreya de sal, e da outra he de veeyros d'enxofre: ho sal he mto alvo de dentro como neve e de fora ruyvo, *e tiranno em pedreços asim como pedras de pedreya*. E os naos que ali vem de fora ho levão por lastro. *Ourtta cousa que aproveyte não da esta ilha*.

Itinerário, s. 4

Esta cidade de Ormuz esta em hua ilha asim chamado, situada na boca do Sino Persico, tres legoas da terra firme; tera de roda tres ou quatro legoas: ha nella hua pequena serra, que de hua parte tem hua pedreira de sal, que se chama o sal indico, e da outra he de vieiros de enxofre. O sal he de dentro muito alvo, e de fora ruivo.

Castanheda

E hua legoa da cidade estão tres poços d'agoa muyto boa; não ha na ilha salvo de cisternas ou sobrola. E com quanto a ilha he assi esterile, por estar naquela paragem e ter dous portos os melhores

que podem ser, fundarão os mouros nela hua cidade a que posarão nome Ormuz, e situaran-na em hua ponta da ilha, e os portos ficão em bayas, hum de levante outro de ponente, em que se podem tirar a monte naos de quatrocentos toneis, *pera ho que ha na cidade muyto breu, estopa, e cordoalha e todos aparelhos que hua nao requiere*. Esta cidade he rasa nem tem outra fortaleza senão as casas del-rey: he de muytas e muy fermosas casas e *atlas*, de pedro e cal e gesso, cubertas de terradas. E porque he muyto quente no verão tem as casas huns cataventos que são como chaminés, e fazem-no no meo de hua casa, e por elles lhe entra ho vento: *e ali estão pola calma*.

Itinerário

Hua legoa da cidade estão tres poços de agoa muito boa; e não tem outra, salvo de cisterna, ou salobra; *nem tem arvoredos, nem campos verdes*. E com quanto assim he estéril, por estar naquela paragem e ter o *melhor porto* que pode ser, fundarão nella os mouros hua cidade a que puzerão nome Ormuz, em hua ponta da ilha; e os portos ficão em bayas, hum do Levante e outro do Ponente, em que se podem tirar a monte naos de quatrocentos toneis.

A cidade he rasa, nem tem outra fortaleza senão as casas del-Rey: he de muitas e muy formosas casas de pedra e cal de jesso, *e de dous e tres sobrados*, cubertas de terrado, porque he muito quente no verão. Tem as casas huns cataventos, que são como chaminés *claras, e paixão arriba dos ditos terradas*: fazem-nos no meo de hua casa, e por elles lhes entra o vento *no verão*. *No inverno os tem tapados*.

Castanheda

Seus moradores tem a ley de Mafamede, são Persios e Arabios: e falãm aravia e lingua persiana. Os Arabios são baços e os Persianos alvos e bem apessoados: e são todos dados a deleytações, e assi no comer como em outros appetitas carnaes, principalmente na luxuria: são muyto grandes cavalgadores, e tanto que jogão a choca a cavalo. São naturalmente musicos assi de falas como de mãos, e trovadores e dados a ler historias antigas. *Finalmente são inclinados* a todas manhas, e tem as mais delas. São muito ciosos de mulheres, *e por isso lhas ninguém não ve*, e são elas muyto fermosas. *E quando alguma ora sae de casa* vão todas cubertas com hum lençol que tem huns buracos *em dreyto* dos olhos por onde vem. *São tambem muyto luxuriosas*. E elas e eles andão muy bem ataviados.

Itinerário

Os moradores tem ley de Mafamede. São Persianos e Arabios; fallão Arabio e Persiano. Os Arabios são baços e os Persianos alvos e bem apessoados; e são todos dados a deleitações assim em o comer como em outros appetitus carnaes, principalmente em a luxuria: são tão grandes cavalgadores que jogão a choca a cavallo. São naturalmente musicos assim de fallas como de [p. 5] mãos; muito trovadores, e dados a ler historias antigas, e a outras boas manhas. São muito ciosos das mulheres; *e com razão, porque* são ellas muito fermosas, *e muito dadas a sensualidade*. *Sahem de casa* muito pocas vezes, *e quando vão fora*, vão todas cubertas com hum pano grande como lençol com buracos por omde vem. Ellas e elles andao muito bem ataviados.

Castanheda

Os homens trazem cabayas *de lã fino ou seda ou de pano branco d'algação, de que trazem debayxo* camisas e ceroulas; calção çapatos de pontilha de coyro ou de sede. Nas cabeças trazem toucas foteadas sobre huns barretes vermelhos *que tem huns cucurutos de [p. 338] com primento d'hum palmo, e de grossura de hua aste de lança*.

E assi como andão bem ataviados de vestidos assi ho andão d'armas, saber: terçados ricos e ada-

gas, arcos turquiscos e frechas. E são grandes frecheyros *assi de pé como de cavalo*. E trazem huns escudos a que chamão cofos, que são de seda e d'algodão, tão fortes que os não passa nenhuma frecha. Estas armas trazem continuamente na paz. E na guerra acrescentão lanças e armas defensivas *de malha*, e de laminas de ferro e d'aço.

Itinerário

Trazem cabayas de seda *acolchoadas no inverno, e capas de escarlata e de panos finos; e no verão de lenço de linho muito dalgado, de que também trazem camisas e ceroulas*. Calção sapatos de pontilha de couro ou de seda. Trazem as cabeças toucas brancas foteadas sobre uns barretes vermelhos *com huas trombas também vermelhas*. E assim como andão bem ataviados de vestidos, o andão de armas, a saber: trçados, e adagas, arcos turquescos e frechas. São grandes frecheiros. Trazem uns escudos a que chamão cofos, de seda e d'algodão, tão fortes que os não passa nenhuma frecha. E continuamente trazem estas armas na paz; na guerra acrescentão lanças e armas defensivas de laminas de ferro e de aço.

Castanheda

E posto que nesta ilha não ha nenhuns mantimentos, a cidade e mais abasrada deles que outra algũa que que se sayba no mundo, e todos lhe vem de carroto, saber trigo, arroz, carnes, manteyga, *pescados* e todas as caças, e todas as fruytas que ha em espanha *assi verdes como secas e em conserva*, e outras muytas diversas das nossas. *E muytas maneyras de conservas d'açucar e de vinagre que não ha antre nos*. E ate a agoa e lenha lhe vem de fora. E com tudo sempre nas suas praças se acha de comer muyto grossamente posto que seja de noyte, e fazem-no os mouros muy limpamente, e assão os carneiros inte-yros, e por esfolar, e pelan-nos como *leytões*, e assim com a pele he a carne mais saborosa. E tudo se vende a peso *ate a lenha* por muy grande regimento e taixa. E qualquer pessoa que não vende por taixa, ou falsa ho peso, he gravamento castigada. E guarda-se muyto a justiça a todos.

Itinerário

E posto que nesta ilha não ha nenhuns mantimentos, a cidade he a mais abastada delles que outra algũa que se saiba em o mundo; e todos lhe vem de carroto: a saber, trigo, arroz, carnes, manteiga, e todas as caças *como em Hespanha*, fruytas vesdes, secas em conserva, e outras muyto diversas das nossas.

Ate agoa e lenha lhe vem de fora, e com tudo [s. 6] sempre nas suas praças se acha feito de comer, e fazem-no os mouros muyto limpamente. Assão os carneiros inteiros, e por esfolar, e pellão-nos, e assim com a pelle hehe a carne mais saborosa.

Tudo se vende a pezo por muy grande regimento e taixa, e qualquer pessoa que a nao guarda, ou falsa o pezo, he gravemente castigada. Guarda-se muyto a justiça a todos.

Castanheda

A moeda que se aqui gasta he mourisco d'ouro *baixa*, de prata muy fina e de cobre. A d'ouro se chama xerafim, e val .ccc. reis; a de prata tanga, e val tres vintens, posto que os mouros lhe chamam larins, por se fazerem em hua cidade *da terra firme* chamada Lara; a de cobre chamao faluz, e val sete ceitis.

Itinerário

A moeda que se aqui gasta he mourisca, d'ouro e prata fina e de cobre. A d'ouro se chama xerafim, e val trezentos reaes; e de prata tanga, e val tres vinteis, posto que os mouros lhe chamão larins, por se fazerem em hua cidade chamada Lara; e a de cobre se chama falus, e val sete ceitis.

Castanheda

Ha nesta cidade muytos desenfadamentos, antre os quaes ha pera homens curiosos de feytos antigos, e he que hum alpendre grande a certas [s. 339] horas do dia, pela manhã e a tarde, lê hum mouro velho coronicas *em Persiano*, assi de Alexandre como d'outros varões ilustres; e tem por isto premio da cidade. E isto fazem pera os mancebos irem ali ouvir e se costumarem bem.

Itinerário

Ha nesta cidade muytos desenfadamentos, antre os quaes ha pera homens curiosos de feytos antigos, e he que hum alpendre grande a certas horas do dia, pela manhã e a tarde, lê hum mouro velho coronicas *antiguas* assim de Alexandre como de outros varões ilustres; isto fazem pera os mancebos se costumarem bem.

Castanheda

Esta cidade he cabeça do reyno, que *dela* toma ho nome, que tem muytas cydades e vilas *com fortalezas*, assi na costa d'Arabia com ona de Persia, e as mais delas muyto abastadas de pão, e de vinhas, *palmares e pomares*. E delas pagava el-rey d'Ormuz tributo ao Xequé Ismael, ou Sofio, como lhe ca chamão, *que era muy grande senhor de terras em Persia, Arabia e na India primeira, e em outros reynos.*

Itinerários

Esta cidade he cabeça do reyno, que *delle* toma ho nome. Tem muitas cidades e villas, assim na costa de

Arabia com ona de Persia; e as mais dellas abastadas de pão, *carnes, pescadas, tâmaras*, e dellas pagava el-rey de Ormuz tributo ao Xequé Ismael, ou Sufi, como lhe ca chamão.

Castanheda

E os reys d'Ormuz estavam continuamente nesta cidade, e nas outras tinham regedores. E em Ormuz tinham outra que despechava a *mor parte das cousas* do reyno, porque os reys não entendião em *cousa alguma da governança do reyno*, nem nua casa que pera isso estava deputado, e ali servião de mais que pera se governar ho reyno pacificamente. E se querião entender na governança, ou ser isentos como os outros reys, tomava-os ho guazil d'Ormuz, *que assi se chama ho regedor*, e quebrados os olhos, *ele com os principaes do reyno ho metidão nua casa que pera isso estava deputada*, e ali lhe davão de comer das rendas do reyno, e levantavam por rey algum filho se o tinha, ou algum seu parente mais chegado, ao que fazião ho mesmo se queria governar. E com isto avia sempre reys cegos *naquella casa, e o que reynava vivia sempre naquelle medo.*

Itinerário

Estes reys de Ormuz estavam continuamente em esta cidade, e tinham hum regedor, *a que chamão guazil, o qual despachava os negocios* do reyno; porque os reys não entendião nelles, nem servião de mais que para se governar pacificamente; e se querião entender em governança, ou ser izentos, como os outros reys, quebravão-lhe os olhos e mantinhão-nos das rendas do reyno e fazião rey a seu filho se o tinha, ou a outro parente seu mais chegado, a que também tiravão [s. 7] os olhos se queria governar.

Castanheda

E tirando isto el-rey d'Ormuz era grande senhor, e servia-se com grande estado assi fora como dentro, e gastava muyto; e tinha sempre em sua goarda muyto gente de pé e de cavalo a que pagava grandes soldas, e levava vida muy descansada em todo o genero de folgar, principalmente em

hua ilha chamada Queyxorne, tres legoas d'Ormuz, muyto viçosa d'agoas e d'arvoredos, em que tinha grande coutada de diverças caças a que hia montar.

Itinerário

E tirando isto el-rey de Ormuz era grande senhor, e servia-se com grande estado assim de dentro como de fora, e gastava muyto; e trazia em sua guarda muita gente assim de pé como de cavalo; tinha muitas aves de caça, e levava vinda muito descansada em todo o genero de folgar, principalmente em hua ilha chamada Queixurne, tres legoas de Ormuz, viçosa d'agoas e de arvoredos, em que tinha coutada de diverças caças.

- 29 Barros, Década III, kitap VII, bölüm 9, ed. Cidade, s. 392.
- 30 O halde, 1560 baskısını bildiği ve D. Manuel'in *Livros antigos portugueses 1489-1600*, II, s. 577'de varsaydığı gibi (Lavanha'nın IV. Década, kitap 1, bölüm 8, ed. Cidade s. 34'deki bahsine dayanarak) 1565 versiyonunu bilmediği ortadadır. Barros tarafından Década II, kitap I, bölüm 2, ed. Cidade sayfa 50'de yapılan Hümmüz tasvirinin başlangıcı, Tenreiro'nunki ile birtakım benzerlikler göstermiyor değil. Bunu başka türlü açıklamak zordur. Barros'un bir modelden ilham aldığı varsayıldığında, bunun daha çok II. Década'dan bir yıl önce yayınlanan Castanheda'nın II. kitabı olduğu ortaya çıkar.
- 31 Tenreiro'nun yeniden basımının ardından metin Baião tarafından tekrar yayınlanmıştır: s. 129-329, not 5'te zikredilen kitap.
- 32 Bkz. Mestre Afonso, hiç gitmediği Ahlat'ı anlatırken Tenreiro'yu kopyalamıştır.
- 33 Bkz. Tayip Gökbilgin, "İbrahim Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. v, fas. 50, s. 909; Marino Sanuto, *Diarii*, c. 38, s. 167; c. 39, s. 43, 211, 261, 338.
- 34 Şarlken'in Jean de Balbi'ye talimatı, Tolêdo, 18 Şubat 1529, Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V*, c. I, s. 329-330, 355-356, 379.
- 35 Balbi'den Şarlkent'e, Lanz, *Correspondenz...*, I, s. 329-330, 355-356, 379.
- 36 Balbi'den Şarlkent'e, Bağdat, 13 Mayıs 1530, Lanz, *Correspondenz...*, I, s. 385.
- 37 Sanuto, *Diarii*, c. 54, s. 413-414 (5 Mart 1531 tarihli Constantinople'dan mektup), s. 458 (Constantinople, 7 Mayıs 1531); c. 55, s. 422.
- 38 *Viagem*, ed. Perry Vidal, s. 122; ed. Ribeiro, s. 120.

Ek 4

- 1 Barbosa Machado'daki eski referanslar, *Bibliotheca Lusitana*, II, ed. Coimbra, 1966, s. 338.
- 2 Krş. Inocêncio Francisco da Silva, *Diccionario bibliographico portuguez*, III, Lizbon, 1859, s. 124.
- 3 Ed. Agência Geral do Ultramar Makalemizde bu baskıyı esas alıyoruz.
- 4 *Itinerário*, s. 254.
- 5 İlk basım: Coimbra, 1933, s. 203-205; 5. basım: Coimbra, 1968, s. 351-353.
- 6 Hernâni Cidade, "O Itinerário de frei Gaspar de S. Bernardino," *Portugal em Africa*, yıl V, no. 27 (Mayıs ve Haziran 1948), s. 129-139. Aynı yazarın sonraki eserinde de yer almaktadır: *A literatura portuguesa e a expansão ultramarina*, II, Coimbra, 1964, s. 323-338.
- 7 *Itinerário*, s. 61. Ayrıca krş. à Pate, la visite au roi indigène des trois religieux portugais (s. 71); yani Pate'den (padre reitor), Rahip Gaspar ve yoldaşı.

- 8 *Itinerário*, s. 16 ve s. 249.
- 9 *Itinerário*, s. 79. Sokotra'da geminin hareketi duyurulmaktadır: "nos junámos, os portugueses" (s. 109).
- 10 *Itinerário*, s. 114.
- 11 Sousa Viterbo, *Viagens da Índia a Portugal por terra e vice-versa*, bkz. O Instituto, XLIV (1897), s. 41-49, 116-122, 177-182, 252-258, 374-379, 446-452, 497-502, 575-578, 638-648, 761-765, XV (1898), s. 61-64, 124-128, 155-161, 364-368, 423-425, 555-561, 624-628, 679-688; ve bunların ayrı basımı, Coimbra, 1989, 146 sayfa. Nicolau da Orta hakkında tanıtma yazısı no: XXIII, dergide cilt XLIV'de 641-648 ve 761-765. sayfalarında, ayrı basımda da 72-89'da bulunmaktadır. Joel Serrão tarafından yayınlanan *Dicionário de História de Portugal*'daki bölümü (III, fas. 45, s. 250) Luís de Albuquerque yazmıştır ki Barbosa Machado'nun bir kaydına dayanmaktadır; ancak Lizbon Milli Kütüphanesi'nde bulunan yazmadan ve Sousa Viterbo'nun eserinden habersiz görünmektedir. Ayrıca, *Dicionário da História de Portugal*'da (I, s. 339), Gaspar de S. Bernardino üzerine imzasız bir yazı bulunmaktadır, ama kısa, muğlak ve hatalıdır.
- 12 Kendisine İran kıyısında bir köyde katılan Nicolau de Orta'yı, Lizbon varoşunda Santo Antonio do Tojal'da doğmuş bir "*soldado natural de Lisboa*" olarak tanıtmaktadır (*Itinerário*, s. 114). Bununla birlikte, bu öykü Nicolau da Orta'nın seyahatnamesindeki bilgilerle uyusmamaktadır.
- 13 Lizbon Milli Kütüphanesi, Fundo Geral 341, fol. 16a: Ram Hüzmüz'de dua kitabını okumakta olan iki rahipten biri hakkındaki dedikodular, "mouro" hoşnutsuzluğu yaratmıştı. Bu olay *Itinerário*'da sessizce geçiştirilirken (s. 177), Frei Gaspar tam tersini söylemektedir: "jamais houve quem se atrevesse a levantar mão, ou dizer alguma palavra ruim ou descomposta."
- 14 Nicolau da Orta, *Nossa Senhora de Betancor*'a değil, fakat *Nossa Senhora* ile birlikte yola çıkan ve Madagaskar kıyılarında kazaya uğrayan S. Jacinto'ya binmişti. Her iki geminin batıkları Mombasa açıklarında bulunmuştur.
- 15 *Itinerário*, s. 251-252: 4 Şubat'ta Halep'ten ayrıldı, aynı ayın 8'inde İskenderiye'ye vardı ve 14 Şubat'ta Kıbrıs'a ulaştı.
- 16 Krş. FG 341'deki başlık Sousa Viterbo tarafından yayınlanmıştır: I, c., s. 642. Nicolau da Orta, Hindistan'a 20 Nisan 1608'de varmıştır: *aynı eser*, s. 646 ve s. 762.
- 17 Nicolau da Orta, kızı evli olan bu adamın göğüslerinin, onları besleyen kimi kadınların göğüslerini andırdığını eklemektedir.
- 18 Farsçada *lard-i mir*, "emirin (yarış) alanı."
- 19 Nicolau da Orta da, Frei Gaspar'la aynı açıklamalarda bulunmaktadır, ancak *Itinerário*'da anlatılan mucizeyi söylememektedir.
- 20 Kellelerden oluşan minareler konusunda bkz. J. Aubin, "Comment Tamerlan prenait les villes," *Studia Islamica*, XIX, 1963, s. 118-120.

Acemler 101
Aden 24-26, 117, 121
Adilcevaz 71
Afonso, Mestre 69-71, 73-77, 81-82, 123-124, 130, 135, 139, 141, 163
Afrika 24, 111, 115, 149, 166-168
Ahlat 36
Ahmed Paşa 71
Ahvaz 88, 91, 93, 166
Akdeniz 27, 31, 46, 51-53, 66-67, 69-70, 84, 94, 126, 128, 129, 132, 134-135, 142-143, 149, 164, 166; **ülkeleri** 95
Albuquerque, Afonso de 24, 57
Ali (Hz.) 36, 106
Allahverdi Han 90
Almeida, Francisco de 24, 120-122
Almeida, Manuel de (Cizvit papaz) 115, 120
Altano kardeşler 133
Altano şirketi 131
Alvares, Francisco 115, 117, 119, 120
Anadolu 29, 31, 36, 69-71, 110, 114, 163
Andão de vinte 160
André, Micer 159, 164
Ani 94, 106-110, 129, 137-138
Arabistan 25, 93, 98, 111, 120-121, 138
Araguzo, João Jorge 141
Aranda, Fernão 141
Arap(lar) 24, 31, 51, 47, 50-52, 54-55, 57, 61-62, 65-66, 80, 87, 101, 103-107, 109, 111, 113, 127, 136, 138-139, 150, 153; **tarih yazıcılığı** 31; **toprakları** 121; **ülkeleri** 27, 70
Arapça 20, 37, 43, 48, 60-61, 80-81, 83-84, 126, 136
Aras 77
Arkiko 119
Aron 50
Astragan 151
Asuriler 126

Asya 22, 24-28, 69-70, 95, 97, 123, 134, 136, 149; **toplumları** 30
Aubin, Jean 28-29, 33, 84, 155, 160, 163, 166
Avrupa(lılar) 22, 46, 58, 61, 66, 68, 81, 84, 123-126, 128-129, 131-133, 136-137, 139-140, 149-151, 153-154, 159, 162, 168; **edebiyatı** 139; **imparatorlukları** 125; **kumpanyaları** 131; **seyyahlar** 166
Ayas 149
Azazo 122
azem baba 110
Azevedo, Agostinho de 124, 142
Baalbek 47
Bab-ı Âli 165
Babil 106, 134; **kulesi** 94
Bacqué-Grammont, Jean-Louis 28, 125
Bağdat 77, 84, 93, 100, 104, 106, 108-110, 128, 130, 133-134, 137, 151-152, 166
Bağrsak Dere 72
Bahreyn 71, 160
Baião, António 69, 124, 155-156
Balbi, Jean de 164-165
Bandel bkz. Bender Abbas
Banyanlar 121
Baptista, Manuel 144
Barbaros 68
Barbutto, Simon 143
Bardez 143
Barendse, Rene J. 125
Barocci, António 129, 141
Barreira, Didacus 134
Barreira, João de 156
Barros, João de 163
Basra 24-25, 29, 31, 46, 71, 77-78, 82, 93, 101, 103, 110, 128-130, 132-136, 140, 143-144, 149, 152, 158, 164-165; **bâkimi** 159; **hükûmdarları** 104; **Körfezi** 25-28, 71, 95-96, 98, 160, 166
Bassein 97
Beckingham, C.F. 117

Bedevisler 137-139
Bell, Gertrude 138
Bender Abbas 33, 100, 135, 151-152
Benedicto, Prospero 144
Berberiler 113
Bernardino, Gaspar de São 19, 84, 123-124, 139, 142, 166-168, 171, 174
Beyrut 152
Bingöl 77
Büceik 43, 69, 76-77, 79, 103
Bisam 119
Bitlis 36, 71
Bombay 95; **Adası** 150; **Limanı** 150
Bordeaux 114
Boxer, Charler 125
Boyajıyan, James 136
Bragança, Dom Constantino 126
Bremen 136
Buhara 70
Buhur 78
Bulak 57, 65
Burckhard, Jacob 138
Burişa (Şeyh) 137-138
Burton, Sir Richard 138
Büşehr 160
Büyük Türk 98

Ca

Campos, Francisco de 129, 144
Carreira, José Nunes 29, 69
Carroyola 143
Carruthers, Douglas 139
Cascais 114
Castanheda, Fernão Lopes de 156-157, 160-163, 165
Castro, António da Cunha de 142
Castro, António de Mello e 149
Castro, João de 26
Cebel-i Zukur 121
Celile 49-50
Cenova 142
Cezayir 160

Christoforo 142
Cid, Francisco de Sousa 127, 143
Cidade, Hernane 167-168
Cidde 140
Cizvitler 95, 113, 122, 149
Cocan 159
Coimbra 95, 157; **Üniversitesi** 69
Constantino, Dom (Portekiz genel valisi) 71
Contreras, Alonso de 134
Correia, Gaspar 26
Correia-Afonso, John 28-29, 110, 124-125, 149
Costa, Álvaro da 125, 127, 142
Costa, Domingos da 143
Costa, Francisco da 142
Costa, Gilberto da 142
Costa, Julião da 127, 141
Cotta, Luís Pereira 142
Coutinho, Fernão 140
Coutinho, Pero 143
Coutre, Jacques de 125-126, 129, 135, 142-143
Cruz, António Jorge da 124, 142
Cyprian, Friar (Fransiskan papaz) 105

çavuşlar 83
Çin 121, 151
Çingene 74
Çüngüş 77

Ça

D.

D. João III. 157, 164
Dair 104
Daman 97
Dankaz 122
David 141
Debaroa 119
Decada III. 163
dede 110
Delhi 70
dervişler 110, 112
Dia, Domingos 142
Dias, Fernão 140
Dicle 41-43, 77, 93-94, 152

- Dimaçk 48
 Dimyat 66
 Disney, Anthony 27-29, 123
 Diu 26, 120-121, 140
 Diyarbakır 31, 37, 39-41, 43, 69, 71, 73; beyler-
 beyliği 74
 dizdar 54
 Don Nehri 149, 151
 Doughy, Charles M. 138-139
 Dumbullı 72
- El** el-Bâb 80
 Elbistan 78, 78
 el-Hasa 98
 Erciş 36
 Eriha 49
 Ermeni(ler) 29, 36, 42, 69, 73-74, 76, 81, 87,
 101, 127-128, 130, 132, 134
 Ermenistan 76, 77
 Erzurum 100
 es-Sukhene 159
 Etiyopya(lılar) 25, 83, 115, 117, 119-120-121, 127
- Fa** Faroqhi, Suraiya 19-20
 Farsça 39, 56, 84, 128
 Fecr 138
 Federici, Cesare de 135
 Felix, Clemente 144
 Fernandes, Francisco 141
 Ferreira, António Fialho 127, 144
 Ferreira, Nicolão 140
 Firat 42-43, 74, 76-77, 94, 106, 108, 137, 151-152
 Figueira, Don García de Silva y 128
 Figueira, Luís 141
 Figueiredo, Sebastiao de 142
 Filip III. (II.) 131
 Filipinler 128
 Filistin 94, 144
 Firavun 54, 65; inciri (figos de Pharao) 60
 Flaman(lar) 125, 127-128, 133
 Florus, Publius (Romalı tarihçi) 96
- Fonseca, Dona Beatriz de 126
 Franco, João 143
 Fransa 81, 103, 114, 131, 135
 Fransız(lar) 81, 113, 127, 131, 135, 153; gemisi 167;
 konsolosu 113-114
 Fransızca 124
 Fransisken 167-168
 Frei Gaspar 166
 Fremona 122
 Frenk tarzı 46
 Frenkler 109
 Fundo Geral 151
 Furber, Holden 125
 Fûve 66
- Galiçya tipi 77
 Galla 117
 Gama, Vasco da 24, 27, 123-124, 149
 Gamboa, Baltazar de 129, 141
 Ganeta 122
 Gaspar, Frei 168, 173
 Gazze 31, 52
 Girit 69
 Goa 22, 57, 84, 126, 128-129, 131, 134-135, 140-
 144, 166
 Goalı(lar) 88, 127
 Godinho, Magalhaes 134
 Godinho, Manuel 29, 95, 97-98, 100-101, 103-110,
 112-114, 123-124, 137-139, 143-144, 149-154
 Goes, Bartolomeo Soares de 142
 Gongora 135
 Graça, Luís Maria Pedrosa dos Santos 28, 125
 Grant, Christina Phelps 139
 Guardafui 117
 Guerreire, A. Machado 96
 Gücerat 25-26
 Gülek 78
 Gürcüler 81
- Habes Beylerbeyliği 25; imparatoru 122; Kralı
 119; Krallığı 25
- Ga**
Ha

Habeşistan 24, 26, 117, 120

Habsburg 128-129

hac 59

Hacı Deb 104

Hait 151

Halep 29, 31, 43, 46, 69, 74-78, 80-82, 94, 103, 109-110, 112-114, 128-131, 133, 135-137, 142-144, 151-153, 158-160, 164-166, 168; **kapısı** 80; **yolları** 112

Hama 46-47, 69

Hamburg 151

Hârak Adası 160

Hasan Paşa 75

Hazar 149, 151; **Denizi** 36, 100

Hristiyan(lar) 37, 39, 41, 43, 46-48, 50, 57, 61-62, 67-69, 74, 81, 91, 94, 100, 117, 119-120, 122-124, 126-131, 134-136, 142-143, 149-153, 158-159, 163, 165-168, 172; **hacılar** 52; **kadınlar** 40; **köyler** 47; **köylü nüfus** 42; **tüccarlar** 119; **yolcular** 113

Hristiyanlık 24, 26, 88, 101, 115, 119

Hille 106

Hindistan 24, 26-27, 33, 57, 70, 88, 95-98, 103, 115, 117, 120, 141; **cevizi** 135; **Portekiz ilişkileri** 41, 142, 154

Hindistanlılar 87

Hindu(lar) 100-101, 136

Hint Adaları 131

Hint inciri 66

Hint kumaşı 108, 112

Hint malları 119

Hint Okyanusu 24-25, 27, 85, 95, 115, 117

Hollanda(lılar) 95, 113, 120, 128, 133, 150, 153;

İmparatorluğu 120; **kumpanyaları** 27

Huntingford, G.W.B. 117

Hürmüz 22, 24-25, 27, 31, 69, 71, 88, 130-131,

133-134, 140-143, 157-159, 162-168, 170;

baharatı 134, **Boğazı** 98, 100, 119; **Şahlığı** 25

Hürmüzlüler 127

Irak 25, 28-29, 84, 95, 129

ibadethaneler 112

İberya 136

İbrahim (Hz.) 60

İbrahim Han 172

İbrahim Paşa (Sadrazam) 41, 53, 55-56, 164

iltizam 24

İngiliz(ler) 135, 138, 150, 153; **Doğu Hindistan**

Kumpanyası 133; **kumpanyaları** 27

İngilizce 117, 155

İngiltere 95; **İmparatorluğu** 120

İran 25, 28-29, 31, 33, 40, 43, 69-70, 74, 76, 84-85, 89, 91, 93, 95-96, 100-101, 104, 111, 134, 141, 143-144, 150-151, 153, 156, 162-164

İran Kung'u bkz. **Kangun**

İranlı(lar) 40, 87, 113, 127-128, 130, 136, 153

İsak (Kahireli) 128, 140-141

İsfahan 43, 76, 88, 100, 134, 142-143, 151

İskenderiye 66, 67, 82, 94, 129, 134, 141, 151-152

İskenderun 114, 135, 149

İslam 84, 108; **dünyası** 59, 69; **memleketleri** 30;

ülkeleri 128; **kutsal toprakları** 24

İslamiyet 84, 94, 101

İsmail (Şah) 25, 31, 33, 71, 77, 158, 164

İspanya 48, 131, 142

İspanyol(lar) 57, 81, 127, 134; **Yahudileri** 48, 50, 57, 135

İspanyolca 84, 88, 124, 128

İsrail kavmi 54

İsrailoğulları 42

İstanbul 78, 82, 94, 103, 110, 141

İtalya 78, 103, 135

İzmir 100, 103, 112, 151

Japonya 143

Jones, William 20

Jorge, António 128-130, 130

Kababaydar 72

Kabe 59, 60

Kahire 31, 41, 53, 54, 57, 59-60, 62, 66, 94, 110, 140-142, 151, 158

Kalenderiler 110
Kalikût 24, 140
Kangun 99, 152
Kansu Gûri (Memluk sultanı) 74
Karadağ 42, 73
Karadeniz 149
Karaman 78
Karmatiler 128, 133-134
Kaşan 36, 69, 76
Katoliklik 29, 81, 84
Kellenbenz, Hermann 125
kethûda 122
Kıbrıs 29, 31, 68-69, 82, 94, 114, 140, 158-159, 166, 168
Kıldani 128
Kıptiler 81
Kızılbaş(lar) 36, 40, 100
Kızıldeniz 24-27, 115, 117, 120-121, 149-150, 153; ülkeleri 28
Kızıltepe 72
Kibe, Pedro Cuzio 143
Konkani 128
Körfez 126, 132
Kudûs 20, 36, 39, 51-53, 66, 77, 119, 126, 135, 141-142, 158, 167
Kum 36, 69
Kurt Çıkanı/Çekeni 72
Kutsal Topraklar 126, 166

La **Lahor** 70
Lahsa 24, 25, 71, 151
Lâr 33, 84, 85, 85, 87, 151, 162, 168, 172, 173
Lâristan 172
Lawrence, T.E. 137-139
Lean, David 137
Lebna Dengel (Etiyopya Kralı) 119
Leur, van 132
Levant 133
Lima, Dom Rodrigo 115
Lima, Jerônimo da 129, 141
Limasol 68

Linhares (Genel Vali) 128, 132
Linschoten 135
Lizbon 24, 57, 85, 95-96, 98, 114, 117, 131, 140-144, 150-152, 157-159, 163, 165-166
Lobo, José de Moura 143
Londra 131
Lopes, Manuel 143
Lubek 151
Luís, Dom 26

Macao 134
Macarlar 87
Macelateca (Musallateke) 57
Machado, António 124
Machado, Augusto (Reis) 124, 166
Machado, Diogo Fernandes 127, 143
Madagaskar 142, 166
Madrid 126, 128-129, 132, 135, 141-144
Makao 128-129
Makran 166
Malatya 74, 77
Malta 114; **kadırgası** 129; **korsanları** 114
Manasses, António de Sousa 140-141
Manila 128-129, 143
Manrique, Sebastião 124, 144
Mantuan Veraset Savaşı 131
Manuel (Kral) 57
Maraş 103
Mariz, António de 156, 160
Marsilya 94, 114, 129, 142, 144, 152
Martins, Gonçalo 134
Maruni(ler) 43, 46-47, 81
Maskat 98, 128-129, 141, 143, 152; **Arapları** 153
Massa, Horacio 144
Massava 115, 117, 119-120, 122
Masturah 137
Mata, António Lourenço de 127, 142
maturacıbaşı 112
Meceta (Kahire) 57
Medeira, Álvaro 140
Medine 59, 98, 151

Ma

Mekke 57, 98, 150
 Melaka 128-129
 Melindi 83, 167
 Memlük(ler) 25, 115; Sultanı 43, 48, 53, 58, 62, 67
 Menezes, Duarte de (Hindistan Genel Valisi) 31
 Meşhed 106
 Mezopotamya 104
 Mısır 25, 28-29, 53-54, III, 115
 Mısırlılar 66
 Moğollar 97, 149-150
 Moha 120, 121
 Mohin, Coge 131, 141
 Mombasa 166
 Montalvão 95
 Morago, Hernando de 143
 Morales, Juan Baptista 129, 130
 Morosini, Andrea 164, 165
 Moskova 151
 Muhammed (Hz) 36, 40, 93, 101
 Musa 50, 51
 Musandam 98
 Mustafa Paşa 71
 mütezim 24
 mümbit hilâl bölgeleri 31
 Müslüman(lar) 26, 37, 39, 42-43, 46, 48, 51, 53,
 56, 58-59, 61-63, 65-67, 74, 76, 80-81, 83-84,
 87, 89-91, 100, 117, 119, 121, 127, 172; devlet-
 ler 25; evi 62; kadın 87; tacirler 24, 66, 119

Na
 Nasturiler 37, 47, 81
 Natividade, Paulo de 143
 Nemrut 73
 Nicolas 143
 Nil 53-54, 56-57, 60, 63, 66-67, 151
 Noronha, António 134
 Noronha, D. Gileanes de 143
 Noronha, Dom Antão de (Portekiz valisi) 71

Op
 Oporto 112
 Orhonlu, Cengiz 115
 Orta Asya 149

Ortadoğu 132, 136, 153, 167
 Ortadoğulular 127
 Ortodoks Hristiyanlar 84
 Ortodoks kilisesi 127
 Oryantalizm 136, 139-140
 Osmanlı(lar) 19-20, 22, 24, 26, 37, 39, 41, 76,
 104, 109-110, 115, 121, 134, 137; donanması
 26; İmparatorluğu 31, 69, 81, 94, 110, 114,
 120; İran ilişkileri 94, 109; kaynakları 31;
 sayımları 162; Sultanı 40, 48, 50, 52, 68,
 73; yönetimi 103

Palais da Ajuda 159
 Palermo 128, 143
 Palu kalesi 77
 Paredes, Pedro de 128, 143
 Paskalya yortusu 117
 Pate 167
 Pereira, Andre 142
 Pereira, Silvestre Gonçalves 127, 129, 142-143
 Perim 121
 Pertek 77
 Pessoa, Baltasar 162
 Philip III. (Portekiz için II.) 128
 Pimenta, Micia 126
 Pinto, António 141
 Polo, Marco 149
 Portekiz 24, 26, 33, 37, 46-47, 57, 69, 84, 89,
 93, 95, 97, 112, 123, 126, 130, 133-136, 139,
 142-143, 149-150, 155, 158-160, 163, 165-
 166; büyükelçisi 158, 162; edebiyatı 139;
 egemenliği 98; Hindistanı 136;
 İmparatorluğu 27, 31, 95, 115, 122, 134;
 krah 153; seyahat edebiyatı 84, 174;
 yönetimi 39
 Portekizce 84, 88, 124
 Portekizli(ler) 25, 56, 81, 88, 101, 105, 107, 115,
 124-128, 130-133, 135, 140; Fransiskanlar
 166; tacirler 87

Queiros, João pinto de 143

Pa

Qu

Ra Rahab 109
 Ramhürmüz 93, 151
 Ramires, Luís 131-132
 Rau, Virginia 125
 Rebelo, Nicolão da Orta 29, 84-88, 90, 93-94, 124, 126, 142, 167-168, 170, 172-174
 Recapur-Hürmüz-Madrid 144
 Remle 51-52
 Reşid 66
 Reşit 151
 Ribeiro, Luciano 125, 159
 Riga 151
 Riri Reis 26
 Rochelle 114
 Rodos 78
 Roma 126, 131-132, 141-144; İmparatorluğu 96
 Rûmîler 26, 117, 119
 Rumkale 77

Sa Sabiler 101
 Sacur 79
 Safed 49; beyi 51
 Safevi(ler) 40, 128; birliğı 165; devleti 25, 31; İmparatorluğu 100; rejimi 36
 Said, Edward 139
 Salvador, Joseph 128
 Samarra 110
 Sâmîrîler 48
 Samson 51
 sancakbeyi 47
 Sancti, Domingos de 144
 Santarem 78
 Santiago, Filipe de 127, 129, 142-144
 Santos, Manuel dos 142
 Sayda 152
 Sebastião, D. 141, 155, 157
 Selim I (Yavuz) 24, 74
 Semerkant 70
 Sequeira, Diogo Lopes de 115
 Serrão, Joaquim Veríssimo 85, 124
 Sevvakin 120-122

Seydi Ali Reis 98
 Seylan 143
 Silva, Rui da 144
 Silva y Figueiroa 134, 143
 Sirâf 160
 Sokotra adası 117
 Somali 117
 Sousa, António 128
 Subrahmanyam, Sanjay 125
 Sultaniye 36
 Surat 97, 131, 150
 Suriye 28-29, 69, 84, 95, 104, 129, 135, 137-138, 152, 167-168
 Sünni 40
 Sünni-Şii 94
 Süryani 43, 81
 Süveyş 24-26, 140-141, 151

Şah Bahçesi 89
 Şah yasaları 36
 Şah yönetimi 43
 Şam 31, 48, 74, 82, 109, 151
 Şariken 164
 Şattûlarab 103, 160
 Şemsi 81
 Şiraz 36, 84, 87-89, 91, 151, 162, 166

taçirler 123
 Tahmasb (Şah) 83
 Taşhtepe 72
 Tataristan 91
 Tatvan 69
 Tebriz 31, 36, 69, 100, 140, 149, 151, 158, 164
 Teixeira, António 128, 141
 Teixeira, Pedro 123, 124, 129, 142
 tekir balığı 50
 Telmiyan 79
 Telo, D. António 127, 143
 Tenreiro, António 28-29, 31, 33, 36-37, 39-42, 46-48, 50, 54-57, 60-62, 65-68, 123-124, 130, 139-140, 155-161, 163-165

Terzi, Jacobo 141
 Teybe 94, 109-110
 Thomas 143
 Tiberias 51
 Tiz 166-167
 Toledano, Isaac 133
 Toral 135
 Torlaklar 110, 112
 Tournafort, Joseph de 21
 Trablusgarb 114
 Trablusşam 43, 69
 Trabzon 149
 Tripoli 103
 Tucci, Ugo 125
 Tunus 129
 Türk(ler) 33, 40-41, 46, 69, 81, 84, 94, 101, 106,
 108-109, 111, 113, 117, 119, 129-130, 151;
 giysileri 104
 Türkçe 20, 72-73, 75, 126, 128
 Türkiye 19, 25, 28, 76, 95, 103, 111, 135, 141
 Türkmenler 36, 39, 43, 71-74, 76, 79-81

Urfa 31, 42, 73-76; sancakbeyi 72

Ümit Burnu 131
 Ürdün Nehri 49

Valdés, Domingo de Toral y 124, 144

Valetta 129
 Valle, Pietro della 126
 Van 69

Vega, Lope de 135
 Venedik 69, 78, 81, 130-131, 133-135, 140-142,
 154; Dulmluğu 81; gemileri 57

Venedikli(ler) 20, 48, 77, 87-88, 127-128, 130,
 132, 135, 159; tüccarlar 46

Viagem 160
 Victoria dönemi 138
 Vidal, Frederico Gavazzo Perry 156, 159
 Vidigueira 132, 134
 Villalobos, Duarte de 141

Viterbo, Francisco Marques de Sousa 27-28, 123-
 126, 140, 155, 168, 174

Volga 151

Winius, George 149, 153

Yafa 152, 166

Yahudi(ler) 29, 43, 48, 50, 58, 66-67, 81, 84, 87-
 88, 91, 109, 113, 117, 127-128, 132, 136, 151;

Araplar 59

Yakundogu 33, 158, 165

Yakubi (ler) 37, 41-43, 81, 101

Yemen 24-26, 98

Yeni İspanya 129

Yeniçeri ağası 62

Yerasimos, Stefanos 19-21, 28

Yetro 50

Yezd 88

Yunanlılar 37, 68, 81, 87, 114, 127

zalot 122

Zeila 140

Zeyd (Şeyh) 138

Zufar 120-121

Wi

Ya

Za

8 Temmuz 1497'de Vasco da Gama kaptanlığında Lizbon'dan yola çıkan küçük bir filo, bir yıl sonra, 20 Mayıs 1498'de Kalikut'a, Hindistan'a ulaştı. 1517 yılında ise Yavuz Sultan Selim'in orduları Memlûk devletine son verdi ve Hint Okyanusu kıyılarına dayandı. Portekizliler Hint Okyanusu çevresinde kurdukları hâkimiyetle, Doğu Akdeniz üzerinden geçen ticaret yollarını engellemiş, Asya'nın değerli mallarını okyanus yoluyla Portekiz'e taşımaya başlamıştı. Osmanlılar da Süveyş'te inşa ettikleri gemilerle ve üstün oldukları topçuluklarını kullanarak önce Yemen, sonra Basra, Lahsa ve Habeşistan bölgelerinde egemen olmuşlardı. Portekizliler 1515'te Basra Körfezi girişindeki Hürmüz'ü fethettiler ve böylece askeri seferlerini hazırlayabilecekleri, ticari faaliyetlerini geliştirebilecekleri ve İran, Irak, Türkiye, Arabistan, Mısır ve Etiyopya gibi devletlerden ve toplumlarından haber alabilecekleri çok önemli bir yere sahip oldular. Osmanlı İmparatorluğu Hint Okyanusu yönünde, güney Arap ülkelerini sınırlarına katarken karşılaştığı manzara buydu. Artık İslam ülkeleriyle yüz yüze gelen ve onlara göre çok üstün savaş araç, gereç ve taktiklerine sahip bir Hristiyan imparatorluk vardı Asya sularında. İşte bu yeni rekabet alanında 16. ve 17. yüzyıllarda pek çok Portekizli dolaşıyordu. Bunlar genellikle, Portekiz'in Asya'daki üslerinden imparatorluk merkezine mesaj taşıyan kuryeler, tacirler, papazlar, elçiler, serüvenciler, hacılar, ajanlar, esirler, dinden dönenler, kaçaklar ve tercümanlardı.

Bu kitapta altı Portekizli seyyahın hikâyesine yer veriliyor: Seyahatnamesinde Urfa-Birecik, Diyarbakır, Halep, Hama, Baalbek, Şam, Safed, Remle, Gazze, Kahire ve İskenderiye'yi anlatan António Tenreiro; doğu ve güneydoğu Anadolu'yu, Urfa'yı Birecik'i ve Halep'i gezen Mestre Afonsa; İran topraklarında dolaşan, Lâr, Şiraz, Bağdat, Halep ve İskenderiye'yi gezen Nicolau de Orta Rebelo; Hindistan'dan İran'a ve Basra Körfezi'ne ulaşan, Hürmüz'ü, Basra'yı, Bağdat'ı, Halep ve Ani'yi gezen Manoel Godinho ile Kızıldeniz ve Etiyopya yolculuklarını kaleme alan Francisco Alvares ve Manuel de Almeida. Şimdi söz onların...

TARİH VE COĞRAFYA Dizisi

Kitapyayınevi

ISBN 978-975-6051-68-9

17,50 YTL